

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ
ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2008: ΤΟΜΟΣ 83ος

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ
ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
2008

ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΥΚΟΥΡΗΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΑΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΥΚΟΥΤΡΗΣ

12689/2011

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2008: ΤΟΜΟΣ 83ος

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ
ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2008

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ISSN 0369-8106

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΡΑΚΑΤΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

τοῦ ΠΓ' – 2008 Τόμου τῶν Πρακτικῶν

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

	Σελ.
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 15ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2008	9
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 5ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2008	27
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 6ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2008	45
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2008	61
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 25ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2008	73
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 2ΑΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2008	107
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 18ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2008	129
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 30ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2008	139
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ	169

ΔΙΑΔΟΧΗ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ*

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΩΣ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΑΛΑΜΒΑΝΟΝΤΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ

κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΡΑΚΑΤΟΥ

Ἐκφράζω τὴν εὐγνωμοσύνη καὶ τὶς βαθύτατες εὐχαριστίες μου στοὺς ἀγαπητοὺς καὶ διακεκριμένους συναδέλφους μου, οἱ ὅποιοι μὲ τὴν ψῆφον τους μὲ ἀνέδειξαν στὸ ἀνώτατο ἀξίωμα τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἱεραρχίας, ὡς 83ο πρόεδρος τοῦ ἀνώτατου πνευματικοῦ ἰδρύματος τοῦ ἑλληνισμοῦ. Σημειωτέον ὅτι ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ ἐν λόγω ἰδρύματος εἶναι ἡ δεύτερη φορὰ πού τὴν προεδρία του ἀναλαμβάνει θεράπων τῶν Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν.

Ἐχοντας πλήρη ἐπίγνωση τῆς εὐθύνης πού ἀναλαμβάνω, θέλω νὰ διαβεβαιώσω τὴν Ὀλομέλεια ὅτι θὰ προσπαθῆσω μὲ ὅλες μου τὶς δυνάμεις νὰ ἀνταποκριθῶ στις ἀπαιτήσεις πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὸ προεδρικό λειτουργήμα. Τὶς σχετικὲς ὑποχρεώσεις μου καθιστοῦν ἀκόμη μεγαλύτερες οἱ ἐπιτυχεῖς δραστηριότητες τοῦ ἀπερχόμενου προέδρου κ. Παναγιώτη Βοκοτόπουλου.

Εἶμαι βέβαιος ὅτι μὲ τὴ συνεργασία τοῦ δυναμικοῦ καὶ ἔμπειρου Γενικοῦ Γραμματέα κ. Νικόλαου Ματσανιώτη θὰ καταστῆι δυνατό νὰ προωθηθῆι ἀποτελεσματικὰ τὸ ἔργο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τὸ ὅποιο πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῆι ὅτι, ὑπὸ τὶς ὑφιστάμενες συνθῆκες, ὑπῆρξε μέχρι τώρα σημαντικότερο. Παρόμοια εἶναι ἡ ἐκτίμησή μου γιὰ τὴν συνεργασία πού θὰ ἔχω μὲ τὸν ἀγαπητὸ φίλο καὶ ἐκλεκτὸ ἐπιστήμονα, ἀντιπρόεδρο κ. Πάνο Λιγομένι-

* Δημοσίαι Συνεδρία τῆς 15ης Ἰανουαρίου 2008.

δη. Ὡς δεδομένη θεωρῶ τὴν πολύτιμη βοήθεια ὄλων τῶν ἀγαπητῶν συναδέλφων καὶ ἰδιαίτερος τῶν ἀξιότιμων μελῶν τῆς Συγκλήτου. Προσβλέπω, ὅμως, καὶ στὴ στήριξη ὁλόκληρου τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ τοῦ διοικητικοῦ προσωπικοῦ, διότι ἀποτελεῖ θεμελιώδη προϋπόθεση γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν σκοπῶν τῆς Ἀκαδημίας.

Τὸ ἔθιμο προβλέπει ὅτι ὁ νέος πρόεδρος ἐκθέτει τὸ πρόγραμμα ποῦ πρόκειται νὰ ἐφαρμόσει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θητείας του καί, ἀκολούθως, ἀναπτύσσει ἓνα θέμα τῆς ἀρμοδιότητος καὶ ἐπιλογῆς του. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν προγραμματικὴ τοποθέτηση, λόγω τοῦ περιορισμένου χρόνου θὰ προβῶ μόνο στὴ σκιαγράφηση ὀρισμένων κατευθύνσεων, πρὸς τίς ὁποῖες φρονῶ ὅτι, κατὰ κύριο λόγο, πρέπει νὰ στραφεῖ ἡ δράση τῆς Ἀκαδημίας κατὰ τὸ τρέχον ἔτος. Οἱ κατευθύνσεις αὐτές, οἱ ὁποῖες, βεβαίως, πρέπει νὰ τύχουν τῆς ψηφίσεως τῆς Ὀλομέλειας, εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

Πρῶτον, κάλυψη τῶν στεγαστικῶν ἀναγκῶν τόσο μὲ τὴν περάτωση τῶν ριζικῶν ἐπισκευῶν ποῦ ἐκτελοῦνται στὸ ὑπεραιωνόβιο κτήριο τῆς Σιναίας Ἀκαδημίας, ὅσο καὶ μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῶν διαδικασιῶν ἀπαλλοτριώσεως γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ οἰκοπέδου στὴ γωνία Σίνα καὶ Βησσαρίωνος πρὸς οἰκοδόμηση μεγάρου κατάλληλου γιὰ τίς ἀνάγκες τῆς βιβλιοθήκης καὶ τῶν διοικητικῶν ὑπηρεσιῶν.

Δεύτερον, ἐντατικοποίηση τῆς ἐρευνητικῆς δράσεως τῶν Κέντρων καὶ τῶν Γραφείων τῆς Ἀκαδημίας, πρὸς τίς προγραμματισμένες κατευθύνσεις, ὅχι τόσο μὲ τὴν πρόσληψη μόνιμου προσωπικοῦ, ὅσο μὲ τὴν χρησιμοποίηση ἐπιστημονικῶν συνεργατῶν.

Τρίτον, προβολὴ τῶν θέσεων τῆς Ἀκαδημίας σὲ μείζονα ἐθνικὰ θέματα, ἀλλὰ καὶ παροχὴ στὴν Κυβέρνηση καὶ τίς ἄλλες Ἀρχές συμβουλευτικῶν ὑπηρεσιῶν (μὲ γνωμοδοτήσεις, προτάσεις, ἀποφάσεις καὶ κρίσεις), ποῦ ὀρίζονται ἀπὸ τὸν ἰδρυτικὸ νόμο τῆς Ἀκαδημίας, μὲ ταχύτερο ἀπὸ ὅ,τι μέχρι τώρα ρυθμό.

Τέταρτον, προώθηση τῆς ἐνημερώσεως τῆς κοινωνίας γιὰ τὸ ἔργο ποῦ ἐπιτελεῖ ἡ Ἀκαδημία στοὺς χώρους τῆς ἔρευνας, τῶν δημοσιεύσεων, τῶν τιμητικῶν διακρίσεων, τῶν ὑποτροφιῶν κ.λπ. μὲσω τῆς διανοίξεως κατάλληλων προσβάσεων στὰ Μέσα Μαζικῆς Ἐπικοινωνίας (γραπτοῦ καὶ ἠλεκτρονικοῦ τύπου), ὥστε νὰ παρέχεται ἡ δυνατότητα πλήρους ἀξιολογήσεως τοῦ ἔργου τῆς αὐτοῦ.

Πέμπτον, ἀνάπτυξη στὸν μεγαλύτερο δυνατὸ βαθμὸ τῶν διεθνῶν σχέσε-

ων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν σέ διμερές καί πολυμερές ἐπίπεδο, ἡ ὁποία θά συμβάλει στή βελτίωση καί τόν ἐκσυγχρονισμό τῶν διαφόρων δράσεων τῆς, ἀλλά καί θά καταστήσει εὐχερέστερη τήν προώθηση τῶν ἐλληνικῶν θέσεων σέ κρίσιμα πνευματικά ζητήματα.

Καί τώρα προβαίνω στήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐπιλεγέντος θέματος τῆς ὁμιλίας μου.

*

* *

Κατά τήν εἰσόδια ὁμιλία μου στήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, πρό δεκαετίας, ἐθεώρησα πρέπον νά παρουσιάσω θέμα θεμελιακό τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, μέ τό ὅποιο, ἄλλωστε, εἶχα ἀσχοληθεῖ ἐρευνητικῶς στό παρελθόν. Συγκεκριμένα, προέβην τότε σέ ἓνα εἶδος ἀνατομίας τοῦ μεθοδολογικοῦ προβλήματος, ἐξετάζοντας, εἰδικότερα, τόν ρόλο πού παίζει στήν ἐπιστήμη αὐτή ἡ ποσοτική ἀνάλυση. Σήμερα, κατά τήν ἀνάληψη τῶν καθηκόντων τοῦ Προέδρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, θεωρῶ καί πάλι πρέπον νά μὴν ἀπομακρυνθῶ ἀπό τό μεθοδολογικό πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, ἀλλά, λαμβάνοντας ὑπόψη τίς ἐξελίξεις πού σημειώθηκαν κατά τά τελευταῖα ἔτη στόν χῶρο αὐτό, νά ἐξετάσω, μέ κριτική διάθεση, μιᾶ ἄλλη πλευρά τοῦ προβλήματος, πού ἀφορᾶ στή χρησιμοποίηση τοῦ ἐργαστηριακοῦ πειράματος.

Ἀπό τή φύση τῆς, μιᾶ τέτοια ἀνάλυση ἔχει κοινή ρίζα μέ τήν προηγούμενη. Γιά τόν λόγο αὐτό, κατά τήν τοποθέτηση τοῦ προβλήματος θά χρησιμοποιηθοῦν, κατ' ἀνάγκην, ὀρισμένες ἤδη διατυπωθεῖσες σκέψεις μου καί θά ἀκολουθήσει ἡ ἀνάπτυξη θεμάτων πού ἔχουν σχέση μέ τή φύση, τόν σκοπό καί τό περιεχόμενο τοῦ πειραματικοῦ σχεδίου, τά ἀνθρώπινα ὑποκείμενα πού θά χρησιμοποιηθοῦν, τά ἐργαστηριακά μέσα καί τήν ἐκτέλεση τοῦ πειράματος, ἰδίως στή μελέτη τῆς συμπεριφορᾶς τῆς ἀγορᾶς. Τέλος, θά ἀξιολογηθοῦν τά μέχρι τώρα ἐπιτευχθέντα ἀποτελέσματα καί θά ἐκτιμηθεῖ τό μέλλον τῶν πειραματικῶν οἰκονομικῶν.

*

* *

Ἀρχίζω ἀπό τή διαπίστωση ὅτι βασικό χαρακτηριστικό τῆς παλαιᾶς πολιτικῆς οἰκονομίας ἦταν ὅτι τελοῦσε ὑπό τήν ἐπίδραση ἰδεολογικῶν καί μεταφυσικῶν στοιχείων, τά ὅποια εἶχαν πρό πολλοῦ ἐξοβελισθεῖ ἀπό τίς φυσικές ἐπιστήμες. Πρέπει, ὅμως, νά ἀναγνωρισθεῖ ὅτι στίς ἀρχές τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα ἄρχισε νά σημειώνεται, κυρίως στίς ἀγγλοσαξονικές χῶρες, ση-

μαντική πρόοδος στην αντιμετώπιση του μεθοδολογικού προβλήματος της οικονομικής επιστήμης και στον καθορισμό των σκοπών της. Η πρόοδος αυτή συνίσταται στην ανάπτυξη της οικονομικής θεωρίας με τη χρησιμοποίηση των μεθόδων της λογικής – και μάλιστα της απαγωγικής – χωρίς καμιά μεταφυσική επίδραση. Η εισαγωγή στην οικονομική θεωρία της αναλυτικής φιλοσοφικής σκέψης, σε συνδυασμό με την απαλλαγή της από κάθε δεοντολογικό στοιχείο, οδήγησε βαθμιαία στη διαμόρφωση μίας ισχυρής τάσεως για αναγνώριση της σημασίας του εμπειρικού χαρακτήρα της οικονομικής επιστήμης.

Σημειωτέον ότι στην οικονομική επιστήμη η θεωρία οργάνωσε την υπάρχουσα γνώση και βοήθησε στην πρόβλεψη της συμπεριφοράς νέων καταστάσεων. Έτσι, η θεωρία είναι πλέον σε θέση να υποδεικνύει ποιά δεδομένα πρέπει να συλλέγονται και να προτείνει τρόπους ανάλυσέως τους. Αλλά και αντιστρόφως, η συλλογή και η ανάλυση δεδομένων συχνά οδηγούν στην αποκάλυψη σχέσεων, που δέν ερμηνεύονται από τη θεωρία. Τέτοιες εμπειρικές σχέσεις προάγουν τη θεωρητική γνώση και αναφέρονται, συνήθως, σε ελάχιστονες προσαρμογές, ενίοτε, όμως, και σε επαναστατικές μεταβολές. Η έναλλαγή αυτή θεωρητικής και εμπειρικής εργασίας, με τη βελτίωση που επιφέρει σε αμφοότερες, αποτελεί τον βασικό μηχανισμό προόδου της οικονομικής και, φυσικά, κάθε επιστήμης.

Παρ' όλον ότι αναγνωρίσθηκε η σημασία του εμπειρικού στοιχείου των οικονομικών θεωριών, εντούτοις υποστηρίχθηκε ότι η ίδια η φύση των οικονομικών φαινομένων καθιστά πολύ δύσκολο – και σε όρισμένες περιπτώσεις αδύνατο – τον εμπειρικό έλεγχο των θεωριών αυτών. Πρέπει, ωστόσο, να ληφθεί υπόψη ότι στη διαμόρφωση της τάσεως συνδέσεως της θεωρίας με την οικονομική πραγματικότητα σημαντικά συνετέλεσαν και οι ανάγκες που δημιουργήθηκαν, εν τω μεταξύ, στην οικονομική πολιτική για ποσοτική πληροφόρηση σχετικά με τις οικονομικές σχέσεις. Η εμπειρική εξέταση των οικονομικών θεωριών με εφαρμογή της ποσοτικής μεθόδου κατέστη δυνατή χάρη στη χρησιμοποίηση των μαθηματικών. Κατά τον Debreu (βραβείο Nobel 1983), η χρησιμοποίηση των μαθηματικών στην οικονομική θεωρία την απαλλάσσει από λογικά σφάλματα και, επιπλέον, με τη μαθηματική μέθοδο λύνονται προβλήματα, τα όποια δέν αντιμετωπίζονται με τη μη μαθηματική λογική μέθοδο.

Οί παράμετροι ενός μαθηματικού υποδείγματος, στο όποιο ενσωματώ-

νεται όρισμένη οικονομική θεωρία, αποκτούν εμπειρική υπόσταση, ύστερα από εκτίμησή τους, εφόσον βέβαια μιὰ τέτοια εκτίμηση στηρίζεται σέ δεδομένα, τὰ όποια υποτίθεται ότι αντιστοιχούν στις μεταβλητές πού περιλαμβάνονται στο υπόδειγμα. Στις φυσικές επιστήμες ή εκτίμηση τών εμπειρικών υποδειγμάτων στηρίζεται, κατά κανόνα, στην εκτέλεση ελεγχόμενων πειραμάτων, τὰ όποια αποτελούν προκλήσεις παρατηρήσεως υπό καθορισμένους όρους, πρὸς εξακρίβωση τῆς ἀλήθειας μιᾶς υποθέσεως. Μὲ τὸν πειραματισμὸ πετυχαίνεται ή απομόνωση όρισμένου παράγοντα και ή μέτρηση τῆς επιδράσεώς του υπό τὴν μορφή μιᾶς εξαρτημένης μεταβλητῆς. Ἔτσι, τὰ αποτελέσματα πού λαμβάνονται με τὴ μέθοδο αὐτὴ ἔχουν προβλεπτικὴ ἀξία και μπορούν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τὴν ἐπίλυση προβλημάτων, υπό τὸν όρο ότι τὸ πείραμα ἔχει σχεδιασθεῖ, ἀλλὰ και ἐκτελεσθεῖ, με τὸν κατάλληλο τρόπο.

Κατὰ τοὺς Samuelson και Nordhaus (βραβεῖο Nobel 1970), ἕνας τρόπος ἀποτυπώσεως τών οικονομικῶν νόμων θὰ μπορούσε νὰ εἶναι τὸ ελεγχόμενο πείραμα. Δυστυχῶς, όμως, οἱ οικονομολόγοι δὲν ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ ἐκτελέσουν τὰ ελεγχόμενα πειράματα τών χημικῶν ή τών βιολόγων, διότι δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἐλέγξουν τοὺς ποικίλους παράγοντες τοῦ συστήματος. Ὅπως, δηλαδή, συμβαίνει με τοὺς ἀστρονόμους και τοὺς μετεωρολόγους, πρέπει και οἱ οικονομολόγοι νὰ ἀρκοῦνται σὲ νὰ παρατηροῦν. Μὲ τίς θέσεις αὐτές οἱ Samuelson και Nordhaus ἐκφράζουν μιὰ εὐρέως κρατούσα ἀντίληψη, κατὰ τὴν όποία όρισμένοι ἐπιστημονικοὶ κλάδοι εἶναι, ἀπὸ τὴ φύση τους, πειραματικοί, ἐνῶ ἄλλοι (μεταξὺ τών όποίων και ὁ οικονομικός) δὲν εἶναι.

Ὡστόσο, ή ἱστορία δὲν φαίνεται νὰ συμφωνεῖ με τὴν ἀντίληψη αὐτὴ. Ἄς μὴ λησμονεῖται ότι πρὶν ἀπὸ περίπου 2.000 ἔτη, ἀκόμη και ή φυσικὴ ἐθεωρεῖτο μὴ πειραματικὴ και ότι μόλις πρὶν ἀπὸ περίπου 400 ἔτη οἱ Bacon και Galileo εἰσήγαγαν στὸν κλάδο αὐτὸ τὴ χρῆση τοῦ ελεγχόμενου πειράματος. Ἀκολούθησαν πειράματα σὲ συγγενεῖς επιστήμες, ὅπως εἶναι ή χημεία και ή βιολογία, οἱ όποιες, ἐνῶ γιὰ ἕνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἐθεωροῦντο μὴ πειραματικές, χάρη στὴ χρησιμοποίησή ἀπὸ τοὺς Mendel, Pasteur και ἄλλους όρισμένων νέων πειραματικῶν τεχνικῶν, ἔγιναν πειραματικές επιστήμες. Ἀκόμη και ή ψυχολογία παρουσίασε κατὰ τὸν τελευταῖο αἰῶνα χαρακτηριστικὴ πειραματικὴ παράδοση. Ἡ ἱστορία λοιπὸν διδάσκει ότι μιὰ ἐπιστὴμη καθίσταται πειραματικὴ, ὅταν ἀναπτύσσονται νέες τεχνικές

διεξαγωγής σχετικῶν πειραμάτων, διότι ἡ ὅποια πρόοδος ἤθελε σημειωθεῖ στις πειραματικές τεχνικές μιᾶς ἐπιστήμης θὰ προκαλέσει ὅπωςδῆποτε πρόοδο καὶ στις ἄλλες. Ἀλλὰ κάθε ἐπιστήμη πρέπει νὰ καινοτομεῖ γιὰ τὸν ἑαυτό της. Ἀκόμη καὶ στενὰ σχετιζόμενες ἐπιστήμες μπορεῖ, ὡς πρὸς ὀρισμένα κριτήρια, νὰ διαφέρουν τόσο, ὥστε νὰ μὴν εἶναι δυνατὴ ἡ μαζικὴ μεταβίβαση πειραματικῆς τεχνικῆς ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν ἄλλη.

Δὲν πρέπει, ὅμως, νὰ νομισθεῖ ὅτι ἡ μέθοδος τοῦ ἐλεγχόμενου πειράματος εἶναι ἄγνωστη στὴν οἰκονομικὴ ἐπιστήμη. Ἔπρεπε νὰ παρέλθει πολὺς χρόνος μέχρις ὅτου ἐμφανισθεῖ κάποιο σοβαρὸ πειραματικὸ ἔργο. Τέτοιες προσπάθειες ἔγιναν κατὰ τις τέσσερις τελευταῖες δεκαετίες ἀπὸ τοὺς Chamberlin, Smith, Plott, Selten, Sunder, Holt καὶ ἄλλους σὲ θέματα ἐπιχειρηματικῆς ὀργανώσεως, χρηματοοικονομικῆς, ἐπιλογῆς δημόσιων ἀγαθῶν κ.λπ., ἀλλὰ σὲ μικροοικονομικὸ ἐπίπεδο. Ἔτσι, στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ προέκυψαν ἐντυπωσιακὰ ἀποτελέσματα, τὰ ὁποῖα ὀδήγησαν στὴ διατύπωση σχετικῶν θεωριῶν, πού ἦταν ἀπλές, συγκεκριμένες καὶ ἐλέγξιμες.

Τὰ πρῶτα οἰκονομικὰ πειράματα ἔγιναν ἤδη στὸ μέσον τοῦ προηγούμενου αἰῶνα. Καὶ μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν ἀμφισβητήσεις ὡς πρὸς τὸν χρόνο ἐνάρξεως τῶν πειραμάτων αὐτῶν. Ἀλλὰ μετὰ τις σχετικὲς ἐργασίες πού ἔγιναν στὴν ἀρχὴ τῆς δεκαετίας τοῦ 1960, κατέστη φανερὸ ὅτι μὲ τὰ πειράματα θὰ ἐδῆμιουργεῖτο ἓνας νέος ἐρευνητικὸς χῶρος. Πράγματι, κατὰ τὴ δεκαετία αὐτὴ ἄρχισαν οἱ συστηματικὲς ἐρευνες στὸν οἰκονομικὸ πειραματισμό, μόνο ὅμως στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 οἱ οἰκονομολόγοι συμφιλιώθηκαν μὲ τὴν ἰδέα τῆς ἐμπειρικῆς ἐρευνας στὸ ἐργαστήριον. Ἡ διεύρυνση αὐτῆ τοῦ χῶρου ἐφαρμογῆς τῶν πειραματικῶν οἰκονομικῶν δημιουργήσε πολλοὺς ἐρευνητικοὺς τομεῖς, μεταξύ τῶν ὁποίων σημαντικὴ θέση κατεῖχε ὁ ἀναφερόμενος στὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀγορῶν. Τὰ σχετικὰ πειράματα ἀφοροῦσαν στὴ λειτουργία τῆς ἀγορᾶς, πού βρίσκεται στὴ βάση τοῦ θεμελιώδους μικροοικονομικοῦ ὑποδείγματος, δηλαδὴ τῆς θεωρίας τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς ζήτησεως.

Ὡς πρὸς τὸ μακροοικονομικὸ ἐπίπεδο, μερικὲς πλευρὲς τῆς σχετικῆς θεωρίας ἐξετάσθηκαν τελευταῖα πειραματικῶς, μολονότι ὀλοκληρωμένα μακροοικονομικὰ πειράματα δὲν φαίνεται, πρὸς τὸ παρόν, νὰ εἶναι πραγματοποιήσιμα γιὰ δημοσιονομικοὺς καὶ πολιτικοὺς λόγους. Ἔχει, ὥστόσο, πιθανολογηθεῖ ὅτι, ὅπως ἡ μετεωρολογία καὶ ἡ ἀστρονομία, ἔτσι καὶ ἡ μακροοικονομικὴ θὰ μπορέσει νὰ καταστεῖ μιὰ ἐμμέσως πειραματικὴ ἐπιστήμη, ὑπὸ τὴν

έννοια ότι θα στηρίζεται σε πειραματικώς επαληθευμένα αποτελέσματα ως προς τη δομή των βασικών θεωριών της, παρόλον ότι οι βασικές αυτές θεωρίες καθεαυτές δεν υπόκεινται σε άπευθείας πειραματική εξέταση.

*

* *

Γενικώς, τὰ δεδομένα που απαιτούνται για τὴ διεξαγωγή ἐμπειρικῆς ἀναλύσεως μποροῦν νὰ ληφθοῦν ἀπὸ πολλές κατηγορίες πηγῶν, καθεμία ἀπὸ τίς ὁποῖες ἔχει πλεονεκτήματα καὶ μειονεκτήματα, πού προσδιορίζουν τὴν ἀξιοπιστία τῶν τελικῶν συμπερασμάτων. Μία θεμελιώδης διάκριση εἶναι σὲ πειραματικά δεδομένα, τὰ ὁποῖα ἔχουν τέτοια ὕφή, ὥστε νὰ ἐξυπηρετοῦν ἐπιστημονικούς σκοπούς ὑπὸ ἐλεγχόμενες συνθήκες, καὶ σὲ δεδομένα ἀπὸ παρατήρηση, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ὑποπροῖον ὀρισμένων μὴ-ἐλεγχόμενων διαδικασιῶν, πού θρῖσκονται σὲ ἐξέλιξη. Μία λιγότερο σημαντική, ἀλλὰ χρήσιμη, διάκριση, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι εἶναι ἐκείνη σὲ ἐργαστηριακὰ δεδομένα, τὰ ὁποῖα συλλέγονται σὲ ἓνα τεχνητὸ περιβάλλον, πού ἔχει, ἀκριβῶς, σχεδιασθεῖ πρὸς ἐξυπηρέτηση ἐπιστημονικῶν σκοπῶν καὶ σὲ πρωτογενῆ δεδομένα, τὰ ὁποῖα συλλέγονται σὲ ἓνα φυσικῶς διαμορφωμένο περιβάλλον. Σημειωτέον ὅτι ὅλοι οἱ συνδυασμοὶ τῶν περιπτώσεων αὐτῶν εἶναι δυνατοί. Γιὰ παράδειγμα, ὅταν ἓνας πειραματιστὴς παρεμβαίνει σὲ μὴ φυσικῶς ἐξελισσόμενη οικονομική διαδικασία, τὰ δεδομένα πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν καταχώρισή τους χαρακτηρίζονται ὡς ἀπὸ παρατήρηση - πειραματικά.

Τὰ πειραματικά δεδομένα κατεξοχὴν προσφέρονται γιὰ ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση, διότι ἐρμηνεύονται μὲ σχετικὴ εὐκολία. Φυσικά, συγκρίνοντας τὰ πειραματικά μὲ τὰ ἀπὸ παρατήρηση δεδομένα, πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπόψη καὶ δύο ἄλλα οὐσιώδη κριτήρια, πού εἶναι τὸ οικονομικὸ κόστος καὶ ἡ ἐγκυρότητα τῶν αποτελεσμάτων. Σχετικὰ μὲ τὸ πρῶτο κριτήριο, εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἐγκατάσταση, συντήρηση καὶ λειτουργία ἑνὸς ἐλέγξιμου ἐργαστηριακοῦ περιβάλλοντος εἶναι δαπανηρή. Ἀλλὰ γιὰ τὴ διεξαγωγή ἑνὸς πειράματος ἀπαιτοῦνται καὶ ὀρισμένες ἀμοιβές γιὰ τὸ χρησιμοποιούμενο προσωπικό. Ἔτσι, τόσο τὸ σταθερὸ ὅσο καὶ τὸ ὀριακὸ κόστος θὰ εἶναι ἀρκετὰ ὑψηλὸ γιὰ ἐργαστηριακὰ πειράματα καί, τυπικῶς, ἀκόμη ὑψηλότερο, ὅταν πρόκειται γιὰ πειράματα πού διεξάγονται στὸ φυσικὸ οικονομικὸ περιβάλλον. Τέλος, ἡ ἐγκυρότητα ἀποτελεῖ ἓνα κρίσιμο κριτήριο γιὰ ὅλες τίς πηγές δεδομένων.

*

* *

Ἡ διεξαγωγή ἑνὸς πειράματος μπορεῖ νὰ γίνῃ μὲ διαφόρους τρόπους. Ὁ κατάλληλος τρόπος σχεδίασεως καὶ ἐκτελέσεώς του ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν σκοπὸν στὸν ὁποῖο ἀποβλέπει τὸ πείραμα αὐτό. Ἔτσι, μερικὰ πειράματα ἀποσκοποῦν στὴν παραγωγή δεδομένων, πού θὰ μπορούσαν νὰ ἐπηρεάσουν τὶς ἀποφάσεις τῶν ἰθυνόντων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπιχειρηματικῶν στελεχῶν καὶ τῶν καταναλωτῶν. Τὰ μεγάλα χρηματικά ποσὰ πού διατίθενται γιὰ τέτοιους ἐπηρεασμούς παραγόντων τῆς ἀγορᾶς μαρτυροῦν ὅτι πράγματι τὰ δεδομένα αὐτὰ παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες.

Ἔνας καθαρῶς ἐπιστημονικὸς σκοπὸς εἶναι νὰ ἀποκαλυφθοῦν οικονομικὲς σχέσεις πού χαρακτηρίζονται ἀπὸ συστηματικότητα σὲ χώρους, στοὺς ὁποίους ἡ ὑπάρχουσα θεωρία ἐλάχιστα μπορεῖ νὰ προσφέρει. Ὅρισμένοι πειραματιζόμενοι οικονομολόγοι δίστασαν νὰ ἀποδεχθοῦν ὅτι ὁ σκοπὸς ἑνὸς πειράματος ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος θεωρητικοῦ ἐλέγχου. Ὅπως εἶναι γνωστό, μιὰ θεωρία, ἀπὸ τυπικῆς ἀπόψεως, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀξιώματα ἢ ὑποθέσεις καὶ ὁρισμούς, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ συμπεράσματα πού λογικῶς συνάγονται. Μιὰ τέτοια θεωρία ἰσχύει τυπικῶς ἂν εἶναι ἐσωτερικῶς συνεπὴς — πού σημαίνει ὅτι δὲν ὀδηγεῖ σὲ ἀντιφατικὲς προτάσεις — καὶ ἂν τὰ συμπεράσματα προκύπτουν πράγματι ἀπὸ τὶς ὑποθέσεις.

Ὅ,τι προκύπτει γιὰ τὶς θεωρίες ἀπὸ τὴν διεξαγωγή πειραμάτων, ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ ὁρισμένους ἐπιστήμονες — κυρίως ψυχολογικῆς κατευθύνσεως — ὡς ἕνα μέσον ἐλέγχου τῆς περιγραφικῆς ἰκανότητος τῶν ὑποθέσεων γιὰ τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορά, στὶς ὁποῖες στηρίζεται ἡ θεωρία. Ἄλλοι, ὅμως, (στοὺς ὁποίους περιλαμβάνονται πλεῖστοι οικονομολόγοι) δέχονται ὅτι οἱ ὑποθέσεις συμπεριφορᾶς τῶν περισσώτερων οικονομικῶν θεωριῶν δὲν ἱκανοποιοῦν — καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἱκανοποιοῦν — τὸ κριτήριον τῆς περιγραφικῆς ἰκανότητος, πού χρησιμοποιεῖται στὴν ψυχολογία. Πιστεύουν, δηλαδή, ὅτι μιὰ θεωρία παρουσιάζει ἄμεσο πρακτικὸ ἐνδιαφέρον μόνον στὸν βαθμὸ πού τὰ συμπεράσματά της παρέχουν καλὲς προσεγγίσεις τῆς πραγματικῆς συμπεριφορᾶς, ἀκόμη καὶ ὅταν οἱ ὑποθέσεις της δὲν ἱκανοποιοῦνται ἐπακριβῶς. Καθῆκον τοῦ ἐμπειρικοῦ ἐπιστήμονα εἶναι ἀφ' ἑνὸς νὰ ἐντοπίζει συστηματικὲς σχέσεις στὶς ἀπὸ παρατήρηση συμπεριφορᾶς, μέσα σὲ ἕνα εὐρὺ φάσμα ἀπὸ ἐνδιαφέρουσες οικονομικὲς σχέσεις, καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ ἐξετάζει ποιὲς θεωρίες μπορούν νὰ ἐρμηνεύσουν καλύτερα αὐτὲς τὶς συστηματικὲς σχέσεις.

Οἱ πειραματιζόμενοι οικονομολόγοι ἔδειξαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη αὐξά-

νόμενο ενδιαφέρον για τη χρησιμοποίηση εργαστηριακῶν μεθόδων (στις ὁποῖες περιλαμβάνονται καὶ ἐκεῖνες τῶν οἰκονομικῶν κινήτρων), προκειμένου νὰ μετρηθοῦν ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πληθυσμοῦ, ὅπως εἶναι ἡ διάθεση γιὰ πληρωμὲς περιβαλλοντικῶν βελτιώσεων ἢ ἀποφυγῆς κινδύνων. Ἀλλὰ τὰ πειράματα μπορεῖ νὰ ἐξυπηρετοῦν καὶ σημαντικό παιδαγωγικὸ σκοπὸ. Τέτοιας φύσεως ἦταν ἡ πρώτη χρῆση οἰκονομικῶν πειραμάτων ποὺ καταχωρήθηκε ἀπὸ τὸν Chamberlin τὸ 1948. Ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1980 παρατηρήθηκε σταθερὴ ἐπέκταση τῆς χρήσεως οἰκονομικῶν πειραμάτων, στὴν ὁποία συνέβαλε καὶ ἡ εἰσαγωγή τους στὰ προγράμματα τῆς ἀνώτατης ἐκπαιδεύσεως.

Ἔτσι, τὰ πειράματα ἀνοίξαν τὸ δρόμο γιὰ μελέτη καὶ ἀξιολόγηση τῆς οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς. Ἐν τούτοις, οἱ οἰκονομολόγοι δὲν αἰφνιδιάστηκαν ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ πειραματικὰ ἀποτελέσματα, σὲ μερικές περιπτώσεις, ὑπῆρξαν ἀσυνεπῆ ὡς πρὸς ὀρισμένες πολὺ γνωστὲς οἰκονομικὲς ἀρχές. Ἐξ αὐτοῦ ἀνέκυψε τὸ πολὺ βασικὸ πρόβλημα τῆς –ἔστω καὶ μερικῆς– ἀντιθέσεως μὲ τὴν καθιερωμένη θεωρία. Πρόκειται γιὰ τὴν κατηγορία ποὺ ἐκτοξεύεται συχνὰ στοὺς πειραματιζόμενους οἰκονομολόγους ὅτι παρουσιάζουν δεδομένα χωρὶς θεωρία. Βέβαια, ἐδῶ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναλυθεῖ ἓνα τέτοιο θέμα διεξοδικῶς. Ἐλπίζεται, ὅμως, ὅτι οἱ ἐρευνητικὲς προσπάθειες ποὺ ἀναπτύσσονται στὸν πειραματικὸ χῶρο θὰ συμβάλουν στὴ διαμόρφωση μιᾶς θετικῆς θεωρίας ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς, ποὺ, τελικῶς, θὰ προέκυπτε ἀπὸ τὸν μεγάλο καὶ σταθερῶς διευρυνόμενο κορμὸ τῶν σχετικῶν κανόνων, τῶν ὁποίων τὴν ὕπαρξη ὁλοένα καὶ περισσότερο συνειδητοποιοῦμε.

*

* *

Μὲ βάση ὅσα ἐκτεθήκανε προηγουμένως, κύρια ἐπιδίωξη κατὰ τὸν σχεδιασμὸ ἑνὸς πειράματος πρέπει, φυσικὰ, νὰ εἶναι ὁ ρεαλισμὸς, ἔτσι ὥστε τὸ ἐργαστηριακὸ περιβάλλον νὰ μοιάζει ὅσο γίνεται περισσότερο μὲ τὸ πραγματικὸ περιβάλλον ἰδιαιτέρου οἰκονομικοῦ ενδιαφέροντος. Γιὰ παράδειγμα, ἂν πρόκειται γιὰ χρηματιστηριακὲς ἀγορές, θὰ ὑπάρχουν ὀρισμένα πρόσωπα ποὺ θὰ παίζουν τὸν ρόλο τῶν ἐπενδυτῶν, ὀρισμένα τὸν ρόλο τῶν ἀντικριστῶν καὶ ἄλλα τὸν ρόλο τῶν εἰδικῶν. Ἄν, ὅμως, τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι θεωρητικὸ, πρῶτιστη ἐπιδίωξη πρέπει νὰ εἶναι ὁ σχεδιασμὸς ἑνὸς πειράματος ποὺ νὰ ἀποδίδει ὅσο γίνεται ἀκριβέστερα τὶς ὑποθέσεις τοῦ ἐξεταζόμενου ὑποδείγματος. Στὸ παράδειγμα τῆς χρηματιστηριακῆς ἀγορᾶς θὰ παραβλέπονταν οἱ ἀντι-

κρυπτός και οι ειδικοί, καθώς και οι χρηματιστηριακοί κανόνες και πιθανώς να εξητείτο από τους λοιπούς μετέχοντες να αποκαλύψουν τους άριστους συνδυασμούς τους για τη ζήτηση και την προσφορά. Ός προς την επιλογή μεταξύ της μμήςσεως της πραγματικότητας και της μμήςσεως ενός τυπικού υποδείγματος, ή σωστή απάντηση είναι ότι το σχέδιο που πρόκειται να χρησιμοποιηθεί πρέπει να προσφέρει την άριστη ευκαιρία άντλήσεως χρήσιμης γνώσεως, αλλά και απαντήσεως στις έρωτήσεις που οδήγησαν στην συγκεκριμένη έρευνα. Συνήθως, ένα αποτελεσματικό σχέδιο πειράματος είναι απλό, σε σύγκριση με την πραγματικότητα, και, από όρισμένες απόψεις, απλούστερο ακόμη και από τα αντίστοιχα τυπικά υποδείγματα.

Είναι μάταιη κάθε προσπάθεια πλήρους αναπαραστάσεως στο εργαστήριο της πολυσύνθετης δομής όρισμένου οικονομικού χώρου, διότι ή πραγματικότητα παρουσιάζει άπειρες λεπτομέρειες, από τις όποιες πολλές θα μένουν πάντοτε ακάλυπτες. Αλλά μάταιη είναι και κάθε προσπάθεια ακριβούς διαμορφώσεως στον εργαστηριακό χώρο ενός τυπικού υποδείγματος. Μιά πρακτική δυσκολία έγκειται στο ότι τίθενται όρια από την απαιτούμενη δαπάνη. Γρήγορα, όμως, το εργαστηριακό περιβάλλον καθίσταται τόσο πεπλεγμένο, ώστε τα αίτια και τα αίτιατά να γίνονται δυσδιάκριτα. Έτσι, στο παράδειγμα του χρηματιστηρίου για να διαπιστωθεί κατά πόσον ή αγορά διαθέει έσωτερική πληροφόρηση είναι προτιμότερο να χρησιμοποιηθεί ένας μόνο, απλός και έμπορεύσιμος, τίτλος και να βρεθεί ένας κατάλληλος τρόπος τροφοδοτήσεως μερικων χρηματιστων με τέτοια έσωτερική πληροφόρηση για τη θεμελιώδη αξία του εν λόγω τίτλου.

Ακόμη και αν συγκροτηθεί μια εργαστηριακή οικονομία, που να αποδίδει ικανοποιητικά τις υποθέσεις ενός τυπικού υποδείγματος, ή γνώση που θα προκύψει θα είναι περιορισμένη, διότι, αν ή από παρατήρηση συμπεριφορά στην οικονομία είναι συνεπής με το τυπικό υπόδειγμα, θα υπάρχει μόνο άσθενής ένδειξη για την έρμηνευτική ικανότητα του υποδείγματος, ενώ, αν ή διαθέσιμη από παρατήρηση συμπεριφορά είναι ασυνεπής προς ένα λογικως σωστό τυπικό υπόδειγμα, θα υπάρξει κριτική για την ανεπάρκεια του σχεδίου ή για την αδυναμία των χρησιμοποιούμενων προσώπων να αντιληφθούν το περιβάλλον ή και για άμφότερα. Από μια τέτοια προσπάθεια λίγα μπορούν να προκύψουν, εκτός αν σκοπός είναι ακριβως να προβληθούν οι περιορισμένες δυνατότητες έφαρμογής του υποδείγματος.

Ίδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στο έλεγχομένο οικονομικό περιβάλ-

λον, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐπιμέρους οἰκονομικούς παράγοντες καὶ ἀπὸ ἓνα θεσμικὸ φορέα, μέσω τοῦ ὁποίου οἱ παράγοντες αὐτοὶ ἀλληλοεπηρεάζονται. Γιὰ παράδειγμα, οἱ παράγοντες μπορεῖ νὰ εἶναι ἀγοραστὲς καὶ πωλητὲς καὶ ὁ θεσμικὸς φορέας ἓνας ὀρισμένος τύπος ἀγορᾶς. Οἱ παράγοντες ὀρίζονται μὲ τὰ οἰκονομικά τους χαρακτηριστικά, ὅπως προτιμήσεις, τεχνολογία καὶ πληροφόρηση. Τὰ χρησιμοποιούμενα πρόσωπα ἔχουν τὰ δικά τους χαρακτηριστικά, ἀλλὰ συχνὰ παρίσταται ἀνάγκη ἐξετάσεως θεωριῶν πού στηρίζονται σὲ εἰδικὰ χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα ἀντιστοιχοῦν ἢ δὲν ἀντιστοιχοῦν σὲ ἐκεῖνα τῶν διαθέσιμων προσώπων.

Ὡς πρὸς τὸ πειραματικὸ σχέδιο πού ἐφαρμόζεται κάθε φορά, λόγῳ τῆς τεχνικῆς φύσεώς του, θὰ γίνῃ μόνον περιγραφικὴ ἀναφορὰ στὶς φάσεις, στὶς ὁποῖες τυπικῶς διεξάγεται ἡ ἐργαστηριακὴ ἔρευνα. Ἔτσι, σὲ μιὰ προκαταρκτικὴ φάση καθορίζονται τὰ εἰδικὰ θέματα πού πρόκειται νὰ ἐρευνηθοῦν καὶ οἱ θεμελιώδεις συνθήκες πού συνιστοῦν τὸ ἐργαστηριακὸ περιβάλλον. Ἡ ἐπόμενη φάση περιλαμβάνει ἓνα ἢ περισσότερα δοκιμαστικὰ πειράματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναμένεται νὰ συμπληρωθεῖ ἡ ἐξειδίκευση τοῦ ἐργαστηριακοῦ περιβάλλοντος. Ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα αὐτὰ προκύπτουν, συνήθως, βελτιώσεις στὶς προϋποθέσεις διεξαγωγῆς τῆς ἔρευνας. Ἡ τελικὴ φάση ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν ἀκολουθία πειραμάτων πού ἀποσκοποῦν στὴν παροχὴ σαφῶν πληροφοριῶν γιὰ τὰ θέματα πού ἐνδιαφέρουν. Ἄν τὰ ἀποτελέσματα τῶν διερευνητικῶν πειραμάτων εἶναι σαφῆ, μπορεῖ ἀπλῶς νὰ γίνῃ δεκτὴ ἡ ἀναπαραγωγὴ τους κατὰ τὴν ἀμέσως ἐπόμενη φάση, διαφορετικὰ ἐπιλέγεται ἓνα καταλληλότερο πειραματικὸ σχέδιο.

*

* *

Ἐκεῖνο πού διαφοροποιεῖ σημαντικὰ τὸ πείραμα ἀπὸ τίς ἄλλες μεθόδους πού χρησιμοποιοῦν οἱ οἰκονομολόγοι εἶναι ἡ παρουσία προσώπων. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ διεξαγωγὴ πειράματος μεταβάλλει τὸν τρόπο οἰκονομικῆς σκέψεως. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι πολὺτιμα δεδομένα ἔρχονται στὴν ἐπιφάνεια, ὅταν ἡ ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ συντελεῖ στὸ νὰ ριφθεῖ φῶς σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς πολλοὺς οἰκονομικούς χώρους, πού παρέμεναν ἀφώτιστοι ἀπὸ τίς ἄλλες μεθόδους. Στὸ ἐργαστήριον μπορούμε νὰ δοῦμε πῶς πράγματι ἀδιδασκώγητα πρόσωπα μποροῦν νὰ λειτουργήσουν ὑπὸ εἰδικές συνθήκες. Ἡ οἰκονομικὴ θεωρία ἔχει, σὲ μεγάλη ἔκταση, προσπεράσει ἐρωτήσεις σχετικὲς μὲ τὸ πῶς τὰ πρόσωπα παρατηροῦν, μαθαίνουν, ἀπομνημονεύουν, διαμορφώ-

νον προσδοκίες και ἐπιλέγουν στρατηγικές και ἀποφάσεις, κόνοντας κατάλληλες ὑποθέσεις και ἀφήνοντας τὴ διερεύνηση τῶν ἀπαντήσεων σὲ ἄλλους κοινωνικούς ἐπιστήμονες.

Ἐντούτοις, οἱ ἀπαντήσεις στις ἐρωτήσεις αὐτές γιὰ τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορά ἔχουν οὐσιώδη σημασία γιὰ πολλοὺς νευραλγικούς οικονομικούς τομεῖς, στοὺς ὁποίους περιλαμβάνονται ἡ βιομηχανικὴ ὀργάνωση, ἡ κεφαλαιαγορὰ και ἡ νομισματικὴ θεωρία. Οἱ πειραματιζόμενοι οικονομολόγοι δὲν ζητοῦν νὰ λάβουν ἄμεσες ἀπαντήσεις. Ὅ,τι πράγματι ἐπιδιώκουν εἶναι, μέσω ἄμεσης παρατηρήσεως τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς σὲ καταλλήλως σχεδιασμένα οικονομικά πειράματα, νὰ ἀξιολογηθεῖ ἡ ἰκανότητα τῶν ἀνταγωνιζόμενων θεωριῶν νὰ ὀργανώσουν και προμηθεύσουν τὰ δεδομένα στοὺς θεωρητικούς, προκειμένου νὰ τὰ χρησιμοποιήσουν πρὸς περαιτέρω ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας.

Ἐξάλλου, ὁ ἐργαστηριακὸς πειραματισμὸς στὰ οικονομικά παρουσιάζει μιὰ ἰδιάζουσα σειρά προβλημάτων. Τὸ δυσκολότερο ἀπὸ τὰ προβλήματα αὐτὰ ἀνακύπτει ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν χρησιμοποίηση πραγματικῶν προσώπων. Κατὰ τὴν διεξαγωγὴ πειραμάτων, οἱ ὁμοιογενεῖς παράγοντες τῶν οικονομικῶν ὑποδειγμάτων και οἱ καταναλωτὲς τοῦ μηχανογραφικοῦ συστήματος ἀντικαθίστανται ἀπὸ πρόσωπα μὲ σάρκα και ὄστά, μὲ ὅλη ἐκείνη τὴν ἀπέραντη ποικιλία, τὶς ἰδιοσυγκρασίες, τὶς διαθέσεις και τὴν ἀπρόβλεπτη δράση. Διεξάγοντας ἓνα πείραμα, καλεῖται κανεὶς νὰ προβεῖ σὲ λεπτὲς κρίσεις ὡς πρὸς τὸ ποιὲς διαφορὲς μεταξύ τῶν προσώπων λαμβάνονται ὑπόψη και ποιὲς διαφορὲς δὲν λαμβάνονται ὑπόψη.

Μέχρι σήμερα, στις περισσότερες πειραματικὲς ἔρευνες χρησιμοποιήθηκαν φοιτητὲς οικονομικῶν ἐπιστημῶν. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ ὑποψήφιοι διδάκτορες, μπορεῖ νὰ εἶναι πολὺ καλοὶ πειραματιστὲς, ἀλλὰ ὄχι και κατάλληλοι ὡς παράγοντες τοῦ πειράματος. Ἐξάλλου, ἡ ἀνάθεση τοῦ ρόλου αὐτοῦ σὲ ἐπαγγελματικῶς ἀσχολούμενους μὲ τὰ οικονομικά μπορεῖ νὰ λύνει ὀρισμένα προβλήματα, ἀλλὰ δημιουργεῖ ἄλλα. Ἡ ἐργαστηριακὴ πείρα, πού ἐκφράζεται μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν περιόδων, κατὰ τὶς ὁποῖες τὸ προσωπικὸ μετέσχε σὲ ἓνα πείραμα, ἀποτελεῖ συνήθως μιὰ ἐλεγχόμενη μεταβλητὴ. Σὲ περίπτωση πού τὰ εἶδη τῶν γνώσεων πού ἀπαιτεῖ ἡ πειραματικὴ προσπάθεια δυσκόλως μποροῦν νὰ ἀποκτηθοῦν σὲ μερικὲς ἐργαστηριακὲς περιόδους, θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ χρησιμοποιηθοῦν και ἐπαγγελματικῶς ἀπασχολούμενοι, ὑπὸ ὀρισμένες, βεβαίως, προϋποθέσεις. Πάντως, τὰ πλεονεκτήματα, ἀπὸ πλευρᾶς

κόστους και καταλληλότητας, που παρουσιάζει ή χρησιμοποίηση φοιτητών είναι τόσο σημαντικά, ώστε θα ήταν όπωσδήποτε άδικαιολόγητη ή εγκατάλειψη του φοιτητικού πληθυσμού ως της κύριας δεξαμενής προσωπικού των οικονομικών πειραμάτων.

Οι προτιμήσεις, δηλαδή η στάση έναντι του κινδύνου, αποτελούν το σημαντικότερο χαρακτηριστικό που αναγνωρίζει ή οικονομική θεωρία ότι μπορεί να διαφέρει μεταξύ των ατόμων. Έλλείπει κατάλληλων δεδομένων, οι πειραματιζόμενοι οικονομολόγοι αντιμετωπίζουν ένα δύσκολο πρόβλημα κατά την κατασκευή οικονομικών υποδειγμάτων αβεβαιότητας, υπό εργαστηριακές συνθήκες. Σημειωτέον ότι στο θέμα αυτό έχουν αναπτυχθεί τρεις διαφορετικές προσεγγίσεις: Η πρώτη προσέγγιση αντιμετωπίζει τις υποθέσεις σχετικά με τους κινδύνους στα τυπικά υποδείγματα ως τεχνικές υποθέσεις. Η δεύτερη προσέγγιση συνίσταται στην άμεση και ανεξάρτητη μέτρηση του κινδύνου των μετεχόντων πριν από τη διεξαγωγή του πειράματος, στην εκχώρησή τους σε διάφορες πειραματικές διαδικασίες βάσει αυτής της πληροφορήσεως και, κατόπιν, στον επανέλεγχο του κινδύνου μετά το πείραμα. Μια τρίτη κατηγορία προτάσεων στηρίζεται σε ειδικές συναρτησιακές μορφές προτιμήσεων των μετεχόντων.

Ο καθορισμός του αριθμού των προσώπων που χρειάζονται στα πειράματα του εργαστηρίου πρέπει να στηρίζεται σε πρακτικούς κανόνες. Ο συνολικός αριθμός των παραγόντων, που μετέχουν σε μία φυσική οικονομία κατά διάφορες χρονικές περιόδους, είναι συνήθως μεγαλύτερος από τον αριθμό των ενεργών σε δεδομένη χρονική περίοδο. Γι' αυτό, ο εν λόγω στόχος αποτελεί το ανώτερο όριο, ενώ το κατώτερο όριο προσδιορίζεται από τη δομή της οικονομίας και τη σχετική θεωρία. Χωρίς αμφιβολία, ή εξοικονόμηση δαπανών, μέσω του περιορισμού των μετεχόντων στα εργαστηριακά πειράματα αποτελεί επιθυμητή επιδίωξη. Ωστόσο, ευκαταίο είναι, εφόσον οι διαθέσιμοι πόροι το επιτρέπουν, να διεξάγονται και μερικά πειράματα με ένα μεγαλύτερο αριθμό προσώπων προς έλεγχο της αξιοπιστίας τους. Τέτοια μαζικά πειράματα μπορεί να είναι σπάνια, αλλά αναμένεται να εμφανίζονται συχνότερα στο μέλλον, καθώς η τεχνολογία της προωθησεώς τους αναπτύσσεται.

Παράγων διαφοροποιήσεως των οικονομικών πειραμάτων από τις δειγματοληπτικές έρευνες είναι οι αμοιβές κάθε είδους που καταβάλλονται στους μετέχοντες στα πειράματα. Σκοπός αυτών των πληρωμών είναι, συνήθως,

νά υπάρχει πειραματικός έλεγχος τῶν ὑπὸ παρατήρηση χαρακτηριστικῶν, δεδομένου ὅτι ἔχει ἐμπειρικῶς διαπιστωθεῖ ὅτι ἡ καθιέρωση ἑνὸς συστήματος ἀμοιβῶν καθιστᾶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν πειραμάτων πιὸ ἀξιόπιστα.

*

* *

Ἐνῶ μέχρι τὸ μέσον τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 ὅλοι σχεδὸν οἱ πειραματιζόμενοι στὰ οικονομικὰ χρησιμοποιοῦσαν τὰ πολὺ ἀπλὰ παραδοσιακὰ μέσα, ἔκτοτε ὁλοένα καὶ περισσότεροι στηρίζονται στοὺς ἠλεκτρονικοὺς ὑπολογιστὲς γιὰ τὴν εἰσαγωγή δεδομένων, τὴν ἐπικοινωνία καὶ τὴν καταχώριση πληροφοριῶν. Πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι τὰ παραδοσιακὰ μέσα ἐπιτρέπουν στὸν ἀναλυτὴ μεγάλα περιθώρια ἐλευθερίας γιὰ τὴ μεταβολὴ τοῦ σχεδίου τοῦ πειράματος, τῶν παραμέτρων καὶ τῶν διαδικασιῶν, μὲ σχετικῶς μικρὴ προσπάθεια καὶ καθυστέρηση. Ἀντιθέτως, τὰ πειράματα μὲ ἠλεκτρονικοὺς ὑπολογιστὲς συχνὰ προϋποθέτουν ἐκ νέου ἐγγραφή τῶν προγραμμάτων, πράγμα πού, φυσικά, ἀπαιτεῖ ἀρκετὸ χρόνο.

Ἡ χρῆση ὑπολογιστικῶν μέσων σύγχρονης τεχνολογίας εἶναι δαπανηρὴ σὲ ἐξοπλισμό, συντήρηση καὶ τεχνικὸ προσωπικό. Ἀπαιτεῖται δαπάνη ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἀρχικὴ ἐγκατάσταση, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ συνεχῆ προσαρμογὴ τῆς, σύμφωνα μὲ τὴν ταχύτατα μεταβαλλόμενη τεχνολογία. Τὸ μεγαλύτερο μειονέκτημα τῶν πειραμάτων πού στηρίζονται στοὺς ἠλεκτρονικοὺς ὑπολογιστὲς εἶναι ὅτι, δοθέντος τοῦ ὑψηλοῦ κόστους παραγωγῆς τῶν προγραμμάτων, ὑπάρχει κίνδυνος νὰ καταστοῦν οἱ ὑπολογιστὲς καὶ τὰ προγράμματα οἱ κατευθυντήριοι παράγοντες τοῦ ὅλου ἐρευνητικοῦ ἐγχειρήματος. Ἄν ἡ προσπάθεια δὲν ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ μέσα, παρέχεται μεγαλύτερη δυνατότητα ἀντιμετωπίσεως τῶν προβλημάτων χρηματοδοτήσεως. Ἐντούτοις, μιὰ μεγάλῃ καὶ αὐξανόμενη ἀναλογία τῶν πειραμάτων πού διεξάγονται σήμερα στηρίζεται στὴ χρῆση ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν. Καὶ αὐτὸ συμβαίνει, διότι, παρὰ τὸ ὑψηλὸ κόστος, οἱ ὑπολογιστὲς παρουσιάζουν σημαντικὰ πλεονεκτήματα.

*

* *

Ἐχοντας ἐκθέσει, μολονότι περιληπτικῶς, τίς συνθήκες ὑπὸ τίς ὁποῖες ἐξελίχθηκε ἡ οικονομικὴ ἐπιστήμη ἀπὸ πλευρᾶς μεθόδου, τίθεται καὶ πάλι τὸ εὐλόγο ἐρώτημα: Γιατί ἡ πειραματικὴ παράδοση καθυστέρησε τόσο πολὺ νὰ

είσαχθεῖ στήν ἐπιστήμη αὐτή; Στήν ἀρχή τῆς ὁμιλίας μου ἀνέφερα ὅτι μιὰ ἐπιστήμη καθίσταται πειραματική, ὅταν ἀναπτύσσονται νέες τεχνικές γιά τή διεξαγωγή τῶν ἀπαιτούμενων πειραμάτων. Ὅμως, ἡ ἀνάπτυξη πειραματικῆς τεχνολογίας ἀποτελεῖ τή μία μόνο πλευρά τοῦ ζητήματος. Ὅποτε τὸ ἐρώτημα διατυπώνεται ὡς ἐξῆς: Γιατί ἡ ἀνάπτυξη νέων τεχνικῶν ἐπετεύχθη στίς δεκαετίες τοῦ 1960 καί τοῦ 1970 καί ὄχι, νωρίτερα; Γιά νά δοθοῦν ἀπαντήσεις πρέπει νά ἐξετασθεῖ ὄχι μόνο ἡ ἀνάπτυξη τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος στό σύνολό του, ἀλλά καί ἡ ἐξέλιξη τῆς οἰκονομικῆς σκέψεως, ἀπό τήν ὁποία ἐξαρτᾶται ἡ θεωρητική στήριξη τῶν νέων τεχνικῶν.

Οἱ πειραματικῶς ἀσχολούμενοι ἦταν σέ θέση νά ἐπωφεληθοῦν τῶν εὐκαιριῶν πού δημιουργοῦσε ἡ πρόοδος τῆς οἰκονομικῆς θεωρίας, λόγω τῆς ἐργαστηριακῆς ἐργασίας πού εἶχε προηγηθεῖ στή θεωρία τῶν ἀποφάσεων καί στή θεωρία παιγνίων. Ἰδιαίτερος, ἡ θεωρία παιγνίων, πού ἐκφράζει τήν τυπική ἀνάλυση ἀποφάσεων ἀλληλοεπηρεαζόμενων παραγόντων, ὑποθέτει ὅτι ὅλοι οἱ παράγοντες εἶναι ὀρθολογικοί καί ὅτι σωστά ἀντιλαμβάνονται τοὺς ἀλληλοεπηρεασμούς τους. Πρέπει ἐδῶ νά σημειωθεῖ ὅτι ὑπάρχει μακρά παράδοση στήν ψυχολογία νά μελετᾶται ἡ συμπεριφορά ἐπιλογῆς στό ἐργαστήριο. Ἀπό τή θεωρία τῆς χρησιμότητας, πού ἀνέπτυξαν οἱ von Neumann καί Morgenstern τήν περίοδο 1944-1947 ὡς προέκταση τῆς θεωρίας παιγνίων (ὅπως στή συνέχεια διαμορφώθηκε ἀπό τοὺς Savage, Arrow καί ἄλλους) ἀνακύπτουν εἰδικές προτάσεις πού ὑπόκεινται σέ ἐργαστηριακὸ ἔλεγχο. Ἔτσι, μέχρι τή δεκαετία τοῦ 1950 τὰ πειραματικά οἰκονομικά ἀποτελοῦσαν κλάδο τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας. Ἐκτοτε, ἡ πειραματική ψυχολογία καί τὰ πειραματικά οἰκονομικά ἀκολούθησαν ἀποκλίνοντες δρόμους.

Εἶναι, πάντως, γεγονός ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῶν πειραματικῶν οἰκονομικῶν συνοδεύθηκε ἀπό μεθοδολογική πρόοδο στή θεωρία τῶν παιγνίων. Μιὰ νέα γενιά μικροοικονομολόγων στό τέλος τοῦ προηγούμενου αἰῶνα, ὄχι μόνο δημιούργησε νέες προσεγγίσεις σέ παλαιὰ θεωρητικά σχήματα, ἀλλά καί πείσθηκε γιά τήν ἀνάγκη διατυπώσεως μιᾶς θετικῆς θεωρίας συμπεριφορᾶς, πού θά μπορούσε νά προκύψει ὕστερα ἀπό μακρά καί συστηματική ἐργασία στό ἐργαστήριο καί στόν οἰκονομικὸ χῶρο. Ἡ θεωρία παιγνίων ἐνημερώνει γιά δύο σημαντικά χαρακτηριστικά τῶν δεοντολογικῶν θεωριῶν. Τὸ ἓνα χαρακτηριστικὸ συνίσταται στό ὅτι ἡ ὀρθολογική συμπεριφορά δὲν εἶναι ὁἰονεῖ φυσική ἔννοια, ἀλλά ἐξαρτᾶται ἀπό τὸν ὀρισμὸ πού χρησιμοποιεῖται, τὸ δὲ ἄλλο ἀφορᾶ στήν περίπλοκη σκέψη πού ἀπαιτεῖται πρὸς ἀντιμετώπιση ἀκό-

μη και φαινομενικῶς ἀπλῶν καθημερινῶν καταστάσεων. Ἡ πειραματικὴ ἔρευνα φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ μόνος τρόπος ἐπιτυχοῦς προσεγγίσεως τοῦ θέματος. Ἔτσι, στὰ οἰκονομικά – ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι συμβαίνει στὴ φυσική – δὲν ὑπάρχει σαφὴς διάκριση μεταξύ θεωρητικῶν καὶ πειραματιστῶν. Γι' αὐτό, πολλοὶ ἐρευνητὲς ἐργάζονται καὶ στοὺς δύο χώρους. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Selten, πού ἔλαβε τὸ βραβεῖο Nobel τὸ 1994 γιὰ τὴ θεωρητικὴ ἐργασία του στὴ θεωρία τῶν παιγνίων μαζί μὲ τοὺς Nash καὶ Harsanyi, εἶναι ταυτοχρόνως καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες τῆς Πειραματικῆς Οἰκονομικῆς στὴ Γερμανία.

Σήμερα, τὰ πειράματα τῆς θεωρίας παιγνίων ἀποτελοῦν στὸ σύνολό τους ἓνα μικρόκοσμο πειραματικῶν οἰκονομικῶν. Ποικίλες ἔρευνες διεξάγονται σὲ διάφορα μέρη τοῦ κόσμου, προκαλώντας τὸ ἐνδιαφέρον τῶν σύγχρονων θεωρητικῶν τῶν παιγνίων. Σημειωτέον ὅτι πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς παρακολουθοῦν ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὶς ἐργασίες αὐτές καὶ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις μετέχουν στὴν πειραματικὴ ἔρευνα ἢ καὶ τὴν κατευθύνουν, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἐπιτάχυνση τῆς ἐξελίξεως τόσο τῆς πειραματικῆς τεχνικῆς ὅσο καὶ τῆς θεωρίας παιγνίων.

*

* *

Τὸ γενικὸ συμπέρασμα πού συνάγεται ἀπὸ τὴν ἐξέταση αὐτὴ εἶναι ὅτι τὰ πειραματικὰ οἰκονομικά εἶχαν μέχρι τώρα – καὶ σὲ σχετικὰ σύντομο χρονικὸ διάστημα – σημαντικὴ ἀνάπτυξη. Αὐτὸ συνετέλεσε ὥστε ὁ ἐργαστηριακὸς πειραματισμὸς, σὲ πολλὲς περιπτώσεις, νὰ μεταβάλλει ἄρδην τὴν ἀντίληψή μας γιὰ τὸν τρόπο λειτουργίας τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος. Ἔτσι, ὅμως, ἄρχισε νὰ κλονίζεται ἡ ἐμπιστοσύνη στὴν ἐγκυρότητα τῆς χρησιμοποιοῦσεως τῆς ὀρθολογικῆς συμπεριφορᾶς κατὰ τὴν ἀνάλυση τῶν οἰκονομικῶν φαινομένων καί, ἐπομένως, καὶ κατὰ τὴν ἄσκηση ἀποτελεσματικῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς. Γίνεται, πλέον, ὁλοένα καὶ περισσότερο σαφὲς ὅτι ἐλάχιστονες ἀναθεωρήσεις τῶν παραδοσιακῶν ὑποδειγμάτων δὲν εἶναι ἐπαρκεῖς, ἀλλὰ χρειάζονται νέες διατυπώσεις, πού νὰ στηρίζονται σὲ πειραματικὸ ὕλικό, τοῦ ὁποῖου ὁ περαιτέρω ἐμπλουτισμὸς, ὅπως διαπιστώθηκε, παρουσιάζει θετικὲς προοπτικὲς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αρτεμιάδης, Ν., «Εἰσαγωγή στὴ Θεωρία Παιγνίων», Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἐπιτροπὴ Ἑρευνῶν, Δημοσιεύματα: Ἀριθμὸς 8, Ἀθήνα, 2007.
 2. Bolle, F. and Lehmann – Waffenschmidt, M. (Editors), “*Surveys in Experimental Economics – Bargaining, Cooperation and Election Stock Markets*”, Contributions to Economics, Physica – Verlag, Heidelberg New York, 2002.
 3. Cason, T. and Noussair, C. (Editors), “*Advances in Experimental Markets*”, Studies in Economic Theory 15, Springer – Verlag Berlin Heidelberg New York, 2001.
 4. Davis, D. and Halt, C., “*Experimental Economics*”, Princeton University Press, Princeton N.J., 1993.
 5. Δρακάτος, Κ., «Ἡ Ποσοτικὴ Ἀνάλυση στὴν Οἰκονομικὴ Ἐπιστήμη, Ἐπιτεύξεις καὶ Προβληματισμοί», ΠΑΑ, τ. 73 (1998), Τεύχ. Β’.
 6. Δρακάτος, Κ., «Ἡ Συμβολὴ τῆς Στατιστικῆς Μεθόδου εἰς τὴν Προαγωγὴν τῆς Οἰκονομικῆς Ἐπιστήμης», Ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα, 1974.
 7. Friedman, D. and Sunder, S., “*Experimental Methods – A Primer for Economists*”, Cambridge University Press, 1994.
 8. Fudenberg, D. and Levine DK, “*Theory of Learning in Games*”, Cambridge, MIT Press, 1998.
 9. Hey, J. (Editor), “*Experiments in Economics*”, Cambridge: Blackwell, 1991.
 10. Koopmans, T., “*Three Essays in the State of Economic Science*”, New York: McGraw-Hill, 1957.
 11. Ochs, J., “*Coordination Problems – The Handbook of Experimental Economics*”, Princeton University Press, Princeton N.J., 1995.
 12. Palfrey, T. (Editor), “*Laboratory Research in Political Economy*”, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1991.
 13. Neumann, J. von and Morgenstern, O., “*Theory of Games and Economic Behaviour*”, Princeton University Press, Princeton, 1953.
 14. Samuelson, P. and Nordhaus, W., “*Principles of Economics*”, 12th ed., 1985.
 15. Σαραντιδης, Σ., «Θεωρία καὶ Πράξη στὴν Οἰκονομικὴ Ἐπιστήμη», Σπουδαί, Τόμος 54, Ἀπρίλιος – Ἰούλιος 2004, τεύχος 2, σελ. 5-22.
 16. Vernon, S. (Editor), “*Research in Experimental Economics*”, Vol. 1, Greenwich, Conn.: JAI Press, 1979.
 17. Vernon, S. (Editor), “*Research in Experimental Economics*”, Vol. 2, Greenwich, Conn.: JAI Press, 1982.
-

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 5ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2008

ΥΠΟΔΟΧΗ
ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΔΙΟΚΛΕΙΑΣ κ. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ (WARE)

ΠΡΟΣΩΠΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΔΡΑΚΑΤΟ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται σήμερα ἐπίσημως μὲ πολλή χαρά καὶ ἰδιαίτερη τιμὴ τὸν Σεβασμιώτατο Ἐπίσκοπο Διοκλείας κ. Κάλλιστο (κατὰ κόσμον Timothy Richard Ware) ὡς ξένο ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς στὸν κλάδο τῆς Θεολογίας.

Τὸ νέο ἀντεπιστέλλον μέλος σταδιοδρόμησε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης καὶ ἔχει νὰ ἐπιδείξει ἔντονη ἐπιστημονικὴ δράση μὲ τὴ διδασκαλία σὲ διάφορα πανεπιστήμια, τὴ συγγραφή βιβλίων, τὰ ὁποῖα ἔχουν τύχει ἐπανελημμένων ἐκδόσεων καὶ ἔχουν μεταφρασθεῖ σὲ πολλές γλῶσσες, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐνεργὴ συμμετοχὴ του σὲ θεολογικοὺς διαλόγους. Ἄλλος ἀρμοδιότερος ἐμοῦ θὰ ἀναλύσει τὸ ἔργο του καὶ τὴν προσωπικότητά του. Ὡς Πρόεδρος τοῦ πνευματικοῦ αὐτοῦ ἰδρύματος θέλω νὰ τονίσω ὅτι πρόκειται γιὰ ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ γνωστοὺς καὶ διακεκριμένους θεολόγους.

Σεβασμιώτατε, ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν εἶναι εὐτυχῆς ποὺ σᾶς καλωσορίζει ὡς ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς καὶ σᾶς ἀπευθύνει τίς καλύτερές τῆς εὐχές. Ταυτοχρόνως, σᾶς παραδίδω τὸ διάστημά τῆς.

Καὶ τώρα παρακαλῶ τὸν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Περγάμου καὶ ἀκαδημαϊκὸ κ. Ἰωάννη Ζηζιούλα νὰ λάβει τὸν λόγο, σύμφωνα μὲ σχετικὴ ἀπόφαση τῆς Συγκλήτου.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΠΕΡΓΑΜΟΥ
κ. ΙΩΑΝΝΗ (ΖΗΖΙΟΥΔΑ)

Ἐὰν ἡ ἐκπροσώπηση τῆς θεολογίας στὸ ἀνώτατο πνευματικὸ ἴδρυμα τῆς χώρας μας διὰ τακτικῶν μελῶν ὑποδηλώνει τὴν πρωταρχικὴ σημασία, τὴν ὁποίαν ἀπέδωσαν οἱ ἰδρυταὶ τῆς Ἀκαδημίας στὴν καλλιέργεια τοῦ μεταξὺ θρησκείας, ἐπιστήμης καὶ τέχνης δεσμοῦ, ἢ ἐκλογή ἀντεπιστελλόντων μελῶν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀπὸ τὸν χῶρον τῆς θεολογίας διατρανώνει τὸν οἰκουμενικὸ καὶ διεθνῆ χαρακτῆρα τόσο τῆς Ἀκαδημίας ὅσο καὶ τῆς θεολογίας. Τὸν οἰκουμενικὸ αὐτὸ χαρακτῆρα τῆς θεολογίας ὑπογραμμίζει καὶ προβάλλει σήμερα τὸ ἀνώτατο πνευματικὸ μας ἴδρυμα μὲ τὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Διοκλείας Κυρίου Καλλίστου.

Ὁ ἱεράρχης, τὸν ὁποῖον ἡ Ἀκαδημία ὑποδέχεται ἐπισήμως σήμερα μεταξὺ τῶν ἀντεπιστελλόντων μελῶν τῆς, ἀποτελεῖ ἕνα ἐκ τῶν πλέον διακεκρμένων Ὁρθοδόξων Θεολόγων διεθνῶς. Ἄγγλος τὴν καταγωγὴν ὁ Μητροπολίτης Διοκλείας Κάλλιστος, κατὰ κόσμον Timothy Richard Ware, γεννήθηκε στὸ Bath, Somerset τῆς Ἀγγλίας τὸ 1934 καὶ ἀνετράφη στὸς κόλπους τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας, στὴν ὁποία καὶ παρέμεινε ὡς λαϊκὸς μέχρι τὸ 1958, ὅταν σὲ ἡλικία 24 ἐτῶν μὲ πλήρη ἐπίγνωση καὶ ὡς ἀποτέλεσμα βαθειᾶς μελέτης ἀσπάστηκε τὴν Ὁρθοδοξία, καὶ ἔγινε δεκτὸς στὴν Ἀρχιεπισκοπὴ Θυατείρων καὶ Μ. Βρετανίας, τοῦ κανονικοῦ κλίματος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Μετὰ τὴν πάροδον 7 ἐτῶν ὁ αἰδίδμος Ἀρχιεπίσκοπος Θυατείρων καὶ Μ. Βρετανίας Ἀθναγόρας ὁ Β΄ τὸν ἐχειροτόνησε διάκονον καὶ τὸ ἐπόμενον ἔτος ἱερέα, διὰ τὴν ἀναδειχθεῖ τελικῶς τὸ 1982 ὑπὸ τῆς Ἀγίας καὶ Ἱερᾶς Συνόδου Βοηθὸς Ἐπίσκοπος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Θυατείρων ὑπὸ τὸν τίτλον τῆς πάλαι ποτὲ διαλαμψάσης ἐπισκοπῆς Διοκλείας. Τὸ παρελθὸν ἔτος ἡ Ἀγία καὶ Ἱερά Σύνοδος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἀπέβλεψεν εἰς τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν προσφορὰν του καὶ ἀνύψωσεν ἐν τῷ προσώπῳ του τὴν ἐπισκοπὴν Διοκλείας εἰς Μητρόπολιν καὶ τὸν ἐπίσκοπον Διοκλείας εἰς (τιτουλάριον) Μητροπολίτην τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου.

Ὁ Μητροπολίτης Κάλλιστος ἀποτελεῖ ἐξαιρετικὸν παράδειγμα συνδυασμοῦ ἀκαδημαϊκοῦ διδασκάλου καὶ ἐκκλησιαστικοῦ λειτουργοῦ. Μετὰ τὴν ἐγκύκλιον παιδείαν του στὸ Westminster School τοῦ Λονδίνου σπουδάζει Φιλο-

λογία και Θεολογία στο Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης, ὅπου λαμβάνει τοὺς τίτλους BA και MA με τὴ διάκριση First Class Honours και τελικὰ τὸ 1965 τὸν τίτλο τοῦ Διδάκτορος DPhil με τὴν ὑποβολὴ διδακτορικῆς διατριβῆς, ἡ ὁποία εἶχεν ὡς θέμα τὰ Ἀσκητικά ἔργα Μάρκου τοῦ Ἐρημίτου. Τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1959-60 παραμένει στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Princeton τῶν ΗΠΑ ὡς Jane Eliza Procter Visiting Fellow, τὸ δὲ 1966 ἐκλέγεται και διορίζεται Spalding Lecturer in Eastern Orthodox Studies στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης, θέση τὴν ὁποία κατέχει μέχρι τὴν συνταξιοδότησή του τὸ 2001. Τὸ 1970 ἐκλέγεται Fellow τοῦ Pembroke College τῆς Ὁξφόρδης, και τὸ 1971 ὀνομάζεται Senior Denyer and Johnson Scholar τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης, ἐνῶ κατὰ τὰ ἔτη 1992-4 ὑπηρετεῖ ὡς Chairman of the Board of the Faculty of Theology τοῦ αὐτοῦ Πανεπιστημίου. Ἐκτὸς τοῦ χώρου τῆς Ὁξφόρδης ὁ Μητροπολίτης Κάλλιστος καλεῖται νὰ διδάξει ὡς ἐπισκέπτης Καθηγητῆς στὸ Γρηγοριανὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ρώμης κατὰ τὸ ἔτος 2006, και σὲ ἄλλα ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα.

Κατὰ τὸ μακρὸ χρονικὸ διάστημα τῆς διδασκαλίας τοῦ Μητροπολίτου Καλλίστου στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης σπουδάζει ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη και καθοδήγησή του μεγάλος ἀριθμὸς Ὀρθοδόξων και ἑτεροδόξων θεολόγων, τόσο στὸ προπτυχιακὸ ὅσο και τὸ μεταπτυχιακὸ ἐπίπεδο, μεταξύ δὲ αὐτῶν και πολλοὶ Ἕλληνες φοιτηταί. Με τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ Ὁξφόρδη μεταβάλλεται σὲ κέντρο σπουδῆς τῆς Ὀρθοδόξου θεολογίας παγκοσμίου φήμης.

Ἡ διεθνὴς ἀναγνώριση τοῦ Μητροπολίτου Καλλίστου αὐξάνει με τὴν πάροδο τοῦ χρόνου. Αναγορεύεται ἐπίτιμος διδάκτωρ σὲ πολλὰ ἀνώτατα ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα, ὅπως εἶναι τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Cluj-Napoca τῆς Ρουμανίας, τὸ Lawrence University τοῦ Wisconsin τῶν ΗΠΑ, ἡ Ρωσικὴ Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν τῆς Μόσχας, ἡ Ὀρθόδοξος Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Βελιγραδίου, τὸ Ἰνστιτούτο Ὀρθοδόξου Θεολογίας Ἁγίου Σεργίου τῶν Παρισίων, και πρόσφατα ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Τὰ ἔργα του γίνονται εὐρέως γνωστὰ διεθνῶς και μεταφράζονται σὲ πολλὰς γλῶσσες, ὅπως ἡ ἑλληνικὴ, ἡ γαλλικὴ, ἡ ἀραβικὴ, ἡ ρωσικὴ, ἡ ρουμανικὴ, ἡ σερβικὴ, ἡ σουηδικὴ, ἡ φιλλανδικὴ, ἡ ὀλλανδικὴ, ἡ δανικὴ, ἡ ἰταλικὴ, ἡ πολωνικὴ, ἡ τσεχικὴ, ἡ βουλγαρικὴ, ἡ κορεατικὴ κ.ἄ.

Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Μητροπολίτου Καλλίστου εἶναι πλούσιο, και περιλαμβάνει 7 βιβλία με μοναδικὸ συγγραφέα τὸν ἴδιο, 7 ἐκδόσεις-μεταφράσεις ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων στὴν ἀγγλικὴ μαζί με ἄλλους συγγραφεῖς,

καθώς και 118 άρθρα σέ περιοδικά και συλλογικούς τόμους. Ἀπό τὸ πλούσιο συγγραφικὸ του ἔργο μνημονεύω μόνον ὠρισμένα ἔργα του, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀποβεῖ κλασσικὰ στὸ εἶδος τους, ὅπως τὸ *The Orthodox Church* και *The Orthodox Way*, τὰ ὁποῖα ἐγνώρισαν ἐπανεπιημημένες ἐκδόσεις σέ πολλές γλῶσσες ὡς κείμενα εἰσαγωγῆς στὴν Ὁρθόδοξη Θεολογία. Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ ἔργο του *Εὐστράτιος Ἀργέντης. A study of the Greek Church under Turkish Rule*, Oxford 1964, (διδ. διατρ.) καθὼς και τὰ νεώτερα βιβλία του γιὰ τὴν Προσευχὴ τοῦ Ἰησοῦ στὴν Ὁρθόδοξη πνευματικότητα (1986) και *The Inner Kingdom* (2000). Πολὺ σημαντικό εἶναι τὸ μεταφραστικὸ ἔργο τοῦ Τριωδίου και τῶν Μηναίων ἀπὸ τὴν ἐλληνική στὴν ἀγγλική, καθὼς και τῆς Φιλοκαλίας τοῦ Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου —πρόκειται γιὰ μεταφραστικὸ και ἐκδοτικὸ ἄθλο, σέ συνεργασία μὲ τοὺς Palmer & Sherrard.

Χαρακτηριστικὸ τῆς θεολογικῆς προσφορᾶς τοῦ Μητροπολίτου Καλλιόστου εἶναι ἡ ἀκριβὴς γνώση τῶν Πατερικῶν κειμένων και ὁ σεβασμὸς τῶν φιλολογικῶν και ἱστορικῶν δεδομένων. Ὡς γνήσιος ἐκφραστὴς τῆς ἀγγλικῆς θεολογικῆς παραδόσεως ἀποφεύγει τὸν φιλοσοφικὸν στοχασμὸν, και θεραπεύει μᾶλλον τὴν ἱστορικὴν παρά τὴν συστηματικὴν θεολογίαν, χωρὶς πάντως νὰ ἀδιαφορεῖ διὰ τὰ νεώτερα φιλοσοφικά ρεύματα, ὅπως μαρτυρεῖ και ὁ τίτλος τῆς ὁμιλίας, τὴν ὁποία θὰ ἐκφωνήσῃ ἐντὸς ὀλίγου. Σέ ὅλο τὸ θεολογικὸ του ἔργο εἶναι ἐμφανὴς ἡ προτίμησή του και ἡ κλίση του πρὸς τὴν ἀσκητικὴ και μοναχικὴ παράδοση και πνευματικότητα τῆς Ὁρθοδοξίας, ἡ ὁποία και ἐπέδρασε στὴν ἀρχικὴ του ἀπόφαση νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸν Ἀγγλικανισμό και νὰ γίνῃ μέλος τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Πράγματι, τὸ 1966 κείρεται μοναχὸς στὴν Ἱερὰ Μονὴ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὴν Πάτμο, μὲ τὴν ὁποία διατηρεῖ ἕκτοτε στενοὺς δεσμούς. Στὴν Ὁξφόρδη ἡγεῖται ἀπὸ τὸ 1983 και ἐξῆς τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Κέντρου Ὁρθοδόξου Πνευματικότητος «Ἡ Ἁγία Θεοσέβεια», και τὸ 1966 ἰδρύει τὴν Ἑλληνικὴ Ὁρθόδοξο Κοινότητα τῆς Ἁγίας Τριάδος στὴν Ὁξφόρδη. Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο χρησιμοποιεῖ τίς πολύτιμες ὑπηρεσίες του στοὺς Θεολογικοὺς Διαλόγους ἤδη ἀπὸ τὸ 1973 ὡς μέλους τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Διαλόγου Ὁρθοδόξων και Ἀγγλικανῶν, στὴν ὁποία ἀπὸ τὸ παρελθὸν ἔτος διαδέχεται τὸν ὀμιλοῦντα στὴν προεδρεία. Ἀπὸ διετίας ἐπίσης ἀποτελεῖ μέλος τῆς ἀντιπροσωπείας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὴν Μικτὴ Διεθνή Ἐπιτροπὴ τοῦ Θεολογικοῦ Διαλόγου μεταξὺ τῆς Ὁρθοδόξου και τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, στὸ ἔργο τῆς ὁποίας συμβάλλει σημαντικά.

Ἐκτὸς τῶν Θεολογικῶν Διαλόγων ὁ Μητροπολίτης Κάλλιστος μετέχει ἐνεργῶς εἰς τὴν προώθησιν τῆς χριστιανικῆς ἐνότητος μὲ διαλέξεις σὲ συνέδρια, ὡς Πρόεδρος τῆς Οἰκουμενικῆς Ὁργανώσεως «Blessed Virgin Mary», ὡς Ἀντιπρόεδρος τῆς Ἀδελφότητος «St. Alban and St. Sergius» καὶ ὡς συνεκδότης τοῦ περιοδικοῦ *Sobornost*.

Ἡ ἐκλογή τοῦ Μητροπολίτου Καλλίστου ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἦλθεν ὡς δικαία ἐπιβράβευση καὶ ἀναγνώριση τῆς μακρᾶς καὶ διακεκριμένης προσφορᾶς του στὴ Θεολογία καὶ τὴν Ἐκκλησία, προσφορᾶς ἣ ὁποία ἀναγνωρίζεται εὐρέως καὶ διεθνῶς, ἐκτιμᾶται δὲ ὄλως ἰδιαιτέρως καὶ στὴν Ἑλλάδα, μὲ τὴν ὁποία ὁ Μητροπολίτης Κάλλιστος διατηρεῖ πάντοτε στενοὺς δεσμούς.

Πανιερώτατε καὶ ἀγαπητὲ συνάδελφε ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ,

Ἀποτελεῖ γιὰ μένα ἰδιαίτερη χαρὰ ἡ εἰσοδός σας στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς. Ἡ μακρὰ συνεργασία μας στὴν προσπάθεια καλλιέργειας καὶ προβολῆς τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας στὸ χῶρο τῆς Δύσεως μοῦ ἔδωσε προσωπικὰ τὴ δυνατότητα νὰ ἐκτιμήσω τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο σας. Εὐχομαι νὰ σᾶς χαρίζει ὁ Θεὸς ὑγείαν καὶ δύναμιν γιὰ νὰ συνεχίσετε ἐπὶ πολλὰ ἀκόμα ἔτη τὴν πολύτιμη προσφορὰ σας.

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΩΣ «ΜΥΣΤΗΡΙΟ»:
Η ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΡΟΣΩΠΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ ΠΑΤΕΡΕΣ

ΕΙΣΠΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΔΙΟΚΛΕΙΑΣ κ. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ (WARE)

I. Τὸ πρόσωπο ὡς «μυστήριον»

Στὴ διάρκεια τῶν δύο τελευταίων αἰώνων, διανοητὲς τῆς Δύσης —ποιητὲς, ψυχολόγοι καὶ θεολόγοι— ἔχουν ἀσχοληθεῖ ἰδιαίτερα μὲ τὸν μυστηριακὸ χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου. Ἡ ρήση ὅτι «ἀποτελοῦμε αἶνιγμα καὶ γιὰ τὸν ἴδιο μας τὸν ἑαυτό» ἔχει διατυπωθεῖ συχνά. Γνωρίζουμε καὶ κατανοοῦμε μόνον ἓνα μικρὸ μέρος τῆς ἀνθρώπινης φύσης μας. Ὁ Γερμανὸς ρομαντικὸς ποιητὴς Novalis ἔγραψε ὅτι «τὸ μεγαλύτερο μυστικὸ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος». ¹ Μὲ τὰ λόγια τοῦ Carl Gustav Jung, ἡ ψυχὴ «εἶναι μιὰ ἄγνωστη, σχεδὸν ἀνεξερεύνητη χώρα». ² Ἐνῶ, ὁ Ἀγγλικανὸς θεολόγος David Jenkins ὑποστήριξε ὅτι τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο εἶναι ἀκατάμητο: «Κατὰ μία ἔννοια», γράφει «δὲν γνωρίζουμε τί ἀκριβῶς σημαίνει τὸ πρόσωπο ... δὲν γνωρίζουμε τὰ ὅρια τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου ... Τὸ μυστήριον τοῦ γεγονότος τῆς ὑπαρξῆς τοῦ προσώπου δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἢ νὰ ἀναλυθεῖ μόνον βάσει τῶν δεδομένων τῶν ἐξειδικευμένων ἐπιστημῶν». ³ Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ πραγματικότητα τοῦ προσώπου βρίσκεται πέρα καὶ πάνω ἀπὸ τὴν ὅποια ἐξήγηση ἐπιλέξουμε νὰ τῆς δώσουμε. Ἐγγενὲς στοιχεῖο τοῦ προσώπου εἶναι ἡ ὑπέρβαση τοῦ ἑαυτοῦ του, ἡ ἰκανότητά του νὰ εἶναι πάντα ἀνοιχτό, ἡ ιδιότητά του νὰ δείχνει πάντα πρὸς τὰ ἐπέκεινα. Τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν ἠλεκτρονικὸ ὑπολογιστὴ, εἶναι ἐκεῖνο πὺ πυροδοτεῖ κάθε νέο ξεκίνημα. Τὸ νὰ εἶσαι ἄνθρωπος σημαίνει νὰ εἶσαι ἀπρόβλεπτος, ἐλεύθερος καὶ δημιουργικός.

1. NOVALIS (Friedrich von Hardenberg [1772-1801]), *The Disciples at Saïs and Other Fragments*, Methuen, London 1903, σ. 75.

2. *Modern Man in Search of a Soul*, Routledge [Ark Paperbacks], London 1984, σ. 86.

3. *The Glory of Man*, SCM, London 1967, σ. 5, 10.

Με έμφαση στο άγνωστο της ανθρώπινης φύσης συμφωνούν απόλυτα τόσο η Βίβλος όσο και η χριστιανική παράδοση. «Τί ἐστὶν ἄνθρωπος;» ρωτᾷ ὁ Ψαλμωδός (Ψαλμ. 8:5), καὶ ἀπαντᾷ: «καρδία βαθεῖα» (Ψαλμ. 63 [64], 7). Ὁ ἱερός Αὐγουστῖνος ἀποκαλεῖ τὴν ἀνθρώπινη *memoria* ἢ αὐτογνωσία μας, *penetrabile amplum et infinitum*, δηλαδή ἕνα «μυστικό ἱερό» ἀπέραντο καὶ ἀτελείωτο, καὶ ρωτᾷ: «Ποῖος μπορεῖ νὰ φτάσει στὸ βάθος της;»⁴ Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης πῆγε ἀκόμη πιὸ μακριὰ αἰτιολογώντας τὸν μυστηριακὸ καὶ ἀπερίγραπτο χαρακτήρα τοῦ προσώπου βάσει τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ (Γέν. 1:26-27). «Τίς τὸν ἴδιον νοῦν κατενόησεν;...» ρωτᾷ ὁ Γρηγόριος, καὶ ἀπαντᾷ ὅτι ἡ ἐξαντλητικὴ αὐτογνωσία εἶναι ἀδύνατη ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο ἀποτελεῖ κτιστὴ εἰκόνα τοῦ ἄκτιστου Θεοῦ. Ἐφόσον ὁ Θεὸς εἶναι ἀκατανόητος, τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν εἰκόνα του, ποῦ εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Γράφει λοιπὸν πῶς «μία εἰκόνα μπορεῖ νὰ λέγεται ἔτσι, μόνον ἐὰν ἐκφράζει τίς ιδιότητες τοῦ ἀρχετύπου». «Ἐνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Θεοῦ εἶναι τὸ ὅτι ἡ οὐσία του βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς δικῆς μας νόησης. Καὶ τὸ ἴδιο θὰ πρέπει νὰ ἐκφράζεται μέσα ἀπὸ τὴν εἰκόνα του».⁵ Ἡ ἀποφατικὴ θεολογία προϋποθέτει τὴν ἀντίστοιχη ἀποφατικὴ ἀνθρωπολογία.

II. Τὸ πρόσωπο ὡς εἰκόνα

Ἐξηγώντας τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἀνθρώπινη φύση μας ἀποτελεῖ μυστήριο καὶ γιὰ ἐμᾶς τοὺς ἴδιους, ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης ἀναφέρθηκε σὲ ἕνα βασικὸ στοιχεῖο ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο νοεῖται τὸ πρόσωπο στὴ χριστιανικὴ παράδοση: στὸ ὅτι ἐμεῖς, τὰ ἀνθρώπινα ὄντα, ἀποτελοῦμε εἰκόνα τοῦ Θεοῦ. Ὅμως αὐτὸ ἀπὸ μόνου του δὲν μᾶς δίνει μία σαφῆ ἐξήγηση στὸ ἐρώτημα «τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος», καθὼς στὴ χριστιανικὴ παράδοση ὁ ἀκριβὴς χαρακτήρας αὐτῆς τῆς θείας εἰκόνας εἶναι ἀρκετὰ ἀβέβαιος. Ὅπως γράφει ὁ ἅγιος Ἐπιφάνιος Σαλαμῖνος, «σύμφωνα

4. Ἐξομολογήσεις 10:8· πρβλ. 10:5.

5. Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου 11 (PG 44, cols. 153D, 156B): «Τίς τὸν ἴδιον νοῦν κατενόησεν;... Ἡ γὰρ εἰκὼν ἕως ἂν ἐν μηδενὶ λείπηται τῶν κατὰ τὸ ἀρχέτυπον νοουμένων, κυρίως ἐστὶν εἰκὼν... Οὐκοῦν ἐπειδὴ ἐν τῶν περὶ τὴν θείαν φύσιν θεωρουμένων ἐστὶ τὸ ἀκατάληπτον τῆς οὐσίας, ἀνάγκη πᾶσα καὶ ἐν τούτῳ τὴν εἰκόνα πρὸς τὸ ἀρχέτυπον ἔχειν τὴν μίμησιν».

μέ τὴν παράδοση, κάθε ἄνθρωπος εἶναι εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, ἂν καὶ δὲν ὀρίζεται με σαφήνεια σὲ τί συνίσταται αὐτὴ ἢ εἰκόνα».⁶

Στὴ δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, ὑπάρχουν πράγματι ἐλάχιστοι ἀκριβεῖς καὶ ρητοὶ ὁρισμοὶ σχετικὰ μετὰ τὴν ἀνθρωπολογία. Δίνοντας ἔμφαση στὴν ἐνότητα τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου, ἡ Ε΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος (553) ἀρνήθηκε τὴν προϋπαρξὴ τῆς ψυχῆς, τονίζοντας ὅτι ψυχὴ καὶ σῶμα δημιουργοῦνται ταυτόχρονα. Μετὰ παρόμοιο τρόπο, ὑπογραμμίζοντας τὴν ἐνότητα τοῦ προσώπου, τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως (Νίκαια-Κωνσταντινούπολη 381) βεβαιώνει: «προσδοκῶ ἀνάστασιν νεκρῶν». Ὡς Χριστιανοὶ δὲν πιστεύουμε ἀπλῶς στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς ἀλλὰ, ἐκτείνοντας τὸ βλέμμα πέρα ἀπὸ τὸν χωρισμὸ ψυχῆς καὶ σώματος κατὰ τὸν φυσικὸ θάνατο, ἐκφράζουμε τὴν ἀκράδαντη πίστη μας στὴ μελλοντικὴ τους ἐπανένωση κατὰ τὴν Ἐσχάτην Ἡμέρα. Ὅστόσο, οἱ δογματικοὶ ὁρισμοὶ τῆς Ἐκκλησίας περὶ προσώπου τελειώνουν ἐδῶ. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, ἡ παράδοση προτιμᾷ νὰ ἀφήσει ἀνοιχτὸ τὸ ἐρώτημα τοῦ τρόπου μετὰ τὸν ὁποῖο ἡ ψυχὴ συνδέεται μετὰ τὸ σῶμα, τὸ κατὰ πόσον ὁ νοῦς βρίσκεται στὸ μυαλὸ ἢ στὴν καρδιά, καθὼς καὶ τὸ ποῦ ἐδράζεται ἡ φαντασία ἢ ἡ μνήμη.⁷ Δὲν ὑπάρχουν δόγματα σχετικὰ μετὰ τὴν φυσιολογία ἢ τὴν ψυχολογία. Μετὰ τὸν ἴδιο τρόπο δὲν ὑπάρχουν δόγματα ποῦ νὰ ὀρίζουν τὸν ἀκριβῆ χαρακτήρα τῆς θείας εἰκόνας.

Μεμονωμένοι Πατέρες, ὡστόσο, προσπάθησαν στὰ γραπτὰ τους νὰ πᾶνε πιὸ μακρυνά. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἐπιχείρησαν νὰ ταυτίσουν τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ με κάποιες συγκεκριμένες πτυχὲς ἢ λειτουργίες τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου. Πιὸ συγκεκριμένα, συχνὰ ὑποστήριξαν ὅτι ἡ θεία εἰκόνα στὸν ἄνθρωπο θὰ πρέπει νὰ συσχετίζεται μετὰ τὴν ψυχὴ καὶ ὄχι μετὰ τὸ σῶμα, κι ἀκόμη καὶ μέσα στὴν ψυχὴ σχετίζεται μετὰ τὴ δύναμη τῆς αὐτογνωσίας καὶ τοῦ λόγου.⁸ Ὅμως, ἡ ἀποψη αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ πάντοτε τὸν ἐπικρατοῦντα κανόνα. Ὑπάρχουν ἀρκετοὶ Πατέρες — ποῦ ἴσως ἀποτελοῦν μειοψηφία, ἀλλὰ ση-

6. Πανάριον 70:3:1: «...τῆς ... παραδόσεως τῆς πιστευσούσης κατ' εἰκόνα μὲν εἶναι πάντα ἄνθρωπον, μὴ ὀρίζειν δὲ <ἐπιχειρούσης> ἐν ποίῳ τέτακται τὸ κατ' εἰκόνα». Cf. EPIPHANIUS, Ἀγρυπνῶς 55:4-5.

7. Ὑπὲρ τῶν ἱερώς ἡσυχάζοντων 1:2:3, 2:2:30.

8. Βλ. γιὰ παράδειγμα, ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ, Λόγος 45:7· ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως (PG 46, col. 57B)· ΙΣΑΑΚ ΤΗΣ ΝΙΝΕΥΗ (Ἰσαὰκ ὁ Σύρος), Λόγος 3 (Wensick, σ. 21).

μαντική μειοψηφία— οί όποιοι υίοθετοῦν μία πιό όλιστική προσέγγιση, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ θεία εἰκόνα περιλαμβάνει ὄχι μόνον τήν ψυχή ἀλλά ὀλόκληρο τὸ ὄν, σῶμα, ψυχή καί πνεῦμα μαζί. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ συμφωνοῦν μὲ τὴ στάση στὴν ὀποία ἀναφερθῆκαμε παραπάνω καί ἡ ὀποία ἐκφράστηκε στὴν Ε΄ Οἰκουμενική Σύνοδο καί στὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως.

Ἡ ὀλιστική αὐτὴ προσέγγιση ἀπηχεῖται σὲ ἓνα ἀπόσπασμα τοῦ Εἰρηναίου τῆς Λυών:

Διὰ γάρ τῶν χειρῶν τοῦ Πατρὸς, τουτέστιν Υἱοῦ καί Πνεύματος, γίνεται ὁ ἄνθρωπος καθ' ὀμοίωσιν Θεοῦ, ἀλλ' οὐχί μέρος τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ δὲ ψυχή καί τὸ πνεῦμα μέρος τοῦ ἀνθρώπου δύναται εἶναι, ἄνθρωπος δὲ οὐδαμῶς· ὁ δὲ τέλειος ἄνθρωπος σύγκρασις καί ἔνωσις ἔστι ψυχῆς τῆς ἐπιδεξαμένης τὸ πνεῦμα τοῦ Πατρὸς καί συγγραφείσης τῇ κατ' εἰκόνα Θεοῦ πεπλασμένη σαρκί.⁹

Ἐδῶ, ὁ ἅγιος Εἰρηναῖος μένει πιστὸς στὴν Ἰουδαϊκὴ καί βιβλικὴ προσέγγιση τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐνιαίας ὀντότητας. Ἡ ἀποψή του δὲν διαφέρει πολὺ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Carl Jung, ὁ ὀποῖος γράφει: «Τὸ πνεῦμα εἶναι τὸ ζωντανὸ σῶμα ἰδωμένο ἐκ τῶν ἔσω, καί τὸ σῶμα ἡ ἐξωτερικὴ ἔκφανση τοῦ ζωντανοῦ πνεύματος —καί τὰ δύο στὴν πραγματικότητα εἶναι ἓνα».¹⁰

Στὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο, ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης ἐκφράζει ἀκριβῶς τὸ ἴδιο μὲ τὸν ἅγιο Εἰρηναῖο: «...Ὁ ὄρος ἄνθρωπος χρησιμοποιεῖται ὄχι μόνο γιὰ τὴν ψυχή ἢ μόνο γιὰ τὸ σῶμα ἀλλὰ γιὰ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα ἐνωμένα. Κι ἔτσι, σὲ αὐτὰ τὰ δύο ἐνωμένα στοιχεῖα ἀναφερόμαστε ὄταν λέμε ὅτι ὁ Θεὸς δημιούργησε τὸν ἄνθρωπο κατ' εἰκόνα του».¹¹

Ἀκολουθῶντας τίς συνέπειες αὐτῆς τῆς προσέγγισης, ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς πρεσβεῖει ὅτι εἶναι τὸ «ὄλον» πρόσωπο —σῶμα, ψυχή καί πνεῦμα μαζί— πού μετέχει στὴν ἐνόραση τοῦ Ἀκτίστου Φωτός. Ἡ δόξα τοῦ Θαβῶρ, σύμφωνα μὲ τὸν Παλαμᾶ, προσλαμβάνεται ἀπὸ τοὺς ἁγίους ὄχι ἀπλῶς μὲ κάποιον ἐσωτερικὸ τρόπο ἀλλὰ καί μὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ σώματος· καί ὀρισμένες φορές μεταμορφώνει καί τὸ φυσικὸ τους σῶμα κᾶνον-

9. Κατὰ τῶν Αἰρέσεων 5:6:1.

10. *Modern Man in Search of a Soul*, σ. 253.

11. *Προσωποποιῖα* (PG 150, col. 1361C) (πού μέχρι πρό τινος ἀποδιδόταν στὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ). «...μη ἂν ψυχὴν μόνην, μήτε σῶμα μόνον λέγεσθαι ἄνθρωπον, ἀλλὰ τὸ συναμφοτέρον, ὄν δὴ καί κατ' εἰκόνα πεποιημέναι Θεὸς λέγεται».

τάς το να λάμπει εξωτερικά και ορατά με τήν ακτιστή λάμψη στην οποία μετέχουν.

Ὁ Μητροπολίτης Περγάμου Ἰωάννης, ἂν καταλαβαίνω σωστά τὰ λόγια του, στο πρόσφατο ἔργο του *Κοινωνία καὶ Διαφορετικότητα*, υἱοθετεῖ μία συναφῆ προσέγγιση στὴ θεία εἰκόνα, θεωρώντας πὼς ἀναφέρεται συνολικά στο ἀνθρώπινο πρόσωπο. Ἡ εἰκόνα, μᾶς λέει, δὲν περιλαμβάνει ἀπλῶς τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ τὸ πρόσωπο, τὸν «τρόπο ὑπάρξεώς» του, καὶ δὲν ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸ τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἀλλὰ μὲ τὸ πῶς εἶναι.¹² Αὐτὸ σημαίνει πὼς δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὴ θεία εἰκόνα σὲ κάποια συγκεκριμένη λειτουργία ἢ πτυχή τῆς ἀνθρώπινης φύσης, σὲ κάποιο ἰδιαίτερο μέρος ἢ συστατικὸ τῆς ὑπαρξῆς, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε πὼς ἐκφράζει τὴ στάση καὶ τὴν ὀριοθέτηση τοῦ ἀνθρώπου ὡς «ὄλον πρόσωπο».

Μιλώντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ περὶ τῆς θείας εἰκόνας στὸν ἄνθρωπο καὶ θεωρώντας πὼς ἐκφράζει τὸν προσανατολισμὸ τοῦ «καθόλου» προσώπου, σίγουρα πλησιάζουμε στὸ ἀληθινὸ νόημα τοῦ τί σημαίνει ἡ ὑπαρξὴ κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ. Ἡ θεία εἰκόνα οὐσιαστικὰ σηματοδοτεῖ μία κατεύθυνση πρὸς τὸν Θεό, μία σχέση μαζί του. Σημαίνει ὅτι ὁ Θεὸς βρίσκεται στὸ ἀπώτατο βάθος τῆς ὑπαρξῆς μας. Κι αὐτὸ μὲ τὴ σειρά του σημαίνει πὼς τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ξέχωρα ἀπὸ τὸ θεῖο. Ὡς ἀνθρώπινο πρόσωπο δὲν περιέχω τὸ νόημα τοῦ ἑαυτοῦ μου ἀποκλειστικὰ ἐντός μου. Μόνο ὅταν βλέπω τὸν ἑαυτό μου σὲ σχέση μὲ τὸν Θεὸ ἀποκτᾶ τὸ πρόσωπό μου αὐθεντικὸ νόημα. Χωρὶς τὸν Θεὸ εἶμαι ἀκατανόητος. Μέσα στὸν καθένα μας ὑπάρχει ἓνα κενὸ πού μόνον Ἐκεῖνος μπορεῖ νὰ συμπληρώσει.

Ἀπὸ αὐτὸ συνάγεται ὅτι ἀποτελεῖ βασικὸ σφάλμα ἢ προσπάθεια νὰ ἐμφάνει κανεὶς μιὰ θεωρία ὅπου ὁ ἄνθρωπος νὰ νοεῖται μόνος, ὡς αὐτάρκης, αὐτόνομη ὄντοτητα πάνω στὴν ὁποία οἰκοδομεῖται δευτερευόντως καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων ἡ σχέση μὲ τὸν Θεό. Ἀντίθετα, ἡ χριστιανικὴ ἀνθρωπολογία χρειάζεται νὰ λάβει ὑπ' ὄψιν ἐξ ἀρχῆς τὸν προσανατολισμὸ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεό. Γιὰ τὸν ἄνθρωπο τὸ νὰ ζεῖ ἀποκομμένος ἀπὸ τὸν Θεὸ ὄχι μόνον δὲν εἶναι φυσιολογικὸ ἀλλὰ εἶναι μιὰ ἐξαιρετικὰ ἀνώμαλη κατάσταση. Κι αὐτὸ γιατί δὲν εἶναι πιά ἀληθινὸς ἄνθρωπος ἀλλὰ ἔχει γίνει ὑπάνθρωπος. Ἡ δη-

12. JOHN D. ZIZIOULAS, *Communion and Otherness: Further Studies in Personhood and the Church*, (ed. Paul McPartlan), T. & T. Clark, London / New York 2006, σ. 165.

μιουργία κατ' εικόνα σημαίνει πώς φτιαχτήκαμε για έπαφή και κοινωνία με τόν Θεό, κι αν αρνηθούμε αυτή τή σχέση κοινωνίας αρνούμαστε τήν αλήθεια τοῦ ἴδιου μας τοῦ ἑαυτοῦ. Ἡ κατάφαση τοῦ ἀνθρώπου σημαίνει κατάφαση τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἄρνηση τοῦ Θεοῦ σημαίνει καί ἄρνηση τοῦ ἀνθρώπου. Με τήν ἔννοια αὐτή, μόνον ὁ θεϊστής εἶναι ἀληθινός οὐμανιστής.

Στό πλαίσιο αὐτῆς τῆς προοπτικῆς κατανόησης τῆς θείας εἰκόνας μέσα στόν ἄνθρωπο ὡς σχέση τοῦ ὄλου ἀνθρωπίνου προσώπου με τόν Θεό ἐξαιρετικά σημαντικό ρόλο παίζει ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπως ὁ Θεός εἶναι ἐλεύθερος, ἔτσι καί ὁ ἄνθρωπος πού δημιουργήθηκε κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐπίσης ἐλεύθερος. Με τὰ λόγια τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας:

ἽΟ ἄνθρωπος δημιουργήθηκε κατ' ἀρχήν με τήν ἰκανότητα νά ἐλέγχει τίς ἀποφάσεις του κι ἦταν ἐλεύθερος νά κατευθύνει τή βούλησή του πρὸς ὅποια πορεία ἤθελε. Κι αὐτό, διότι ὁ ἄνθρωπος πλάστηκε σύμφωνα με τήν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, καί ὁ Θεός εἶναι ἐλεύθερος.¹³

«Ἐάν ὁ ἄνθρωπος», ἔγραφε ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, «εἶναι φτιαγμένος κατ' εἰκόνα τοῦ εὐλογημένου καί ὑπερούσιου Θεοῦ, τότε — καθὼς ὁ Θεός εἶναι ἐκ φύσεως ἐλεύθερος— αὐτό σημαίνει πὼς καί ὁ ἄνθρωπος ὡς ἀληθινή εἰκόνα τοῦ Θεοῦ εἶναι κι αὐτὸς ἐλεύθερος ἐκ φύσεως».¹⁴

Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου ἀποτελεῖ κυρίαρχο θέμα στίς ὁμιλίες πού ἀποδίδονται στόν ἅγιο Μακάριο:

ἽΟ οὐρανὸς δημιουργήθηκε μία καί μοναδική φορά, ὅπως καί ὁ ἥλιος, τὸ φεγγάρι καί ἡ γῆ· καί δὲν μποροῦν νά ἀλλάξουν τὸ σκοπὸ τῆς δημιουργίας τους, οὔτε κι ἔχουν ἐλεύθερη βούληση. ἽΕσεῖς ὅμως εἶστε πλασμένοι κατ' εἰκόνα καί ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ· κι αὐτὸ σημαίνει πὼς, ὅπως ὁ Θεὸς εἶναι αὐτεξούσιος καί μπορεῖ νά κάνει ὅ,τι ἐπιθυμεῖ— κι ἂν θέλει μπορεῖ νά στείλει τοὺς δίκαιους στήν κόλαση καί τοὺς ἁμαρτωλοὺς στόν παράδεισο, ἂν καί δὲν ἐπιλέγει νά κάνει κάτι τέτοιο ... ὅμοια κι ἐσεῖς, εἶστε κύριοι τοῦ

13. *Γλάφυρα εἰς Γένεσιν 1:4* (PG 69, col. 24C). «Πεποιήτο μὲν γὰρ ὁ ἄνθρωπος ἐν ἀρχαῖς τῶν ἰδίων θελημάτων τὰς ἡμέρας πεπιστευμένος, καί τήν ἐφ' ὧπερ ἂν ἔλοιτο ῥοπήν ἀνεμνήν ἔχων. ἽΕλεύθερον γὰρ τὸ θεῖον, πρὸς ὃ καί μεμόρφωτο».

14. *Συζήτησις μετὰ Πύρρου* (PG 91, col. 304C). «Εἰ κατ' εἰκόνα τῆς μακαρίας καί ὑπερούσιου θεότητος ὁ ἄνθρωπος γεγέννηται· αὐτεξούσιος δὲ φύσει ἡ θεία φύσις· ἄρα καί ὁ ἄνθρωπος, ὡς αὐτῆς ὄντως εἰκὼν, αὐτεξούσιος τυγχάνει φύσει».

ἴδιου σας τοῦ ἑαυτοῦ καί ἂν τὸ ἐπιλέξετε, μπορεῖτε νὰ καταστραφεῖτε καὶ κανεὶς δὲν θὰ σᾶς ἀντιταχθεῖ οὔτε θὰ σᾶς ἐμποδίσει.¹⁵

Λέγοντας ὅτι, ὅπως ὁ Θεὸς εἶναι ἐλεύθερος ἔτσι καὶ ὁ ἄνθρωπος ποὺ πλάστηκε σύμφωνα μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐλεύθερος, θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε μία σημαντικὴ διάκριση: ἡ ἐλευθερία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀπόλυτη καὶ δὲν ὑπόκειται σὲ κανέναν περιορισμό, ἐνῶ ἡ ἀνθρώπινη ἐλευθερία μας ὑπόκειται στοὺς περιορισμοὺς τοῦ μεταπτωτικοῦ κόσμου, τῆς κληρονομικότητος καὶ τοῦ περιβάλλοντος, τῶν προηγούμενων ἁμαρτιῶν μας, ἐνῶ παράλληλα ἐπηρεάζεται καὶ ἀπὸ ἀσυνειδήτητα κίνητρα. Κι ὅμως, παρὰ τοὺς ὅποιους περιορισμοὺς, ἡ ἀνθρώπινη ἐλευθερία δὲν παύει νὰ εἶναι αὐθεντικός ἀντικατοπτρισμὸς τῆς θείας τριαδικῆς ἐλευθερίας.

III. Τὸ πρόσωπο ὡς διαμεσολαβητῆς

Κρατώντας πάντα κατὰ νοῦ τὸ ὅτι ἡ θεία εἰκόνα μέσα στὸν ἄνθρωπο σηματοδοτεῖ μία κατεύθυνση ἢ μιά σχέση —μιά σχέση ποὺ ἐκφράζεται κατὰ κύριο λόγο μέσω τῆς ἄσκησης τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας— ἄς ἀναλογιστοῦμε τώρα μία κλασικὴ περιγραφή τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου στοὺς Ἑλληνες Πατέρες, καὶ συγκεκριμένα στὴν τριακοστὴ ὁμιλία τοῦ ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ (ἢ τοῦ Θεολόγου),¹⁶ καὶ στὸ τεσσαρακοστὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ ἔργου *Ambigua* τοῦ ἀγίου Μάξιμου τοῦ Ὁμολογητῆ.¹⁷ Καὶ σὲ αὐτὸ τὸ κείμενο, ἡ ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου ὡς διαμεσολαβητῆ ἀποτελεῖ σημεῖο κλειδί. Ὁ Γρηγόριος ξεκινᾷ μὲ ἕναν διαχωρισμὸ μεταξὺ τῶν δύο ἐπιπέδων τῆς Κτίσης: τὸ ἀόρατο ἢ πνευματικὸ καὶ τὸ κτιστὸ ἢ ὕλικό. Οἱ ἄγγελοι ἀνήκουν στὸ πρῶτο ἐπίπεδο ἐνῶ τὰ ζῶα στὸ δεύτερο. Μόνος μεταξὺ τῶν ζωντανῶν πλασμάτων ὁ ἄνθρωπος ὑφίσταται ταυτόχρονα καὶ στὰ δύο ἐπίπεδα:

15. Ὁμιλία Πνευματικαὶ 15:23. «Ὁ οὐρανὸς ἀπαξ τέτακται, ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη, ἡ γῆ ... ἀλλ' οὐδὲ παρ' ὃ ἐκτίσθησαν μετατραπήναι δύνανται οὔτε ἔχουσι θέλημα. Σὺ δὲ διὰ τοῦτο εἶ κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν Θεοῦ, ἐπειδὴ ὡσπερ ὁ Θεὸς αὐτεξούσιός ἐστι καὶ ὁ θέλει ποιεῖ (ἐὰν θέλῃ, κατὰ τὴν ἐξουσίαν αὐτοῦ πέμψῃ τοὺς δικαίους εἰς γέενναν καὶ τοὺς ἁμαρτωλοὺς εἰς βασίλειαν ἀλλ' οὐχ αἰρεῖται οὐδὲ καταδέχεται τοῦτο ... οὕτως καὶ σὺ αὐτεξούσιος εἶ καί, ἐὰν θέλῃς, ἀπολέσθαι... οὐδεὶς σοὶ ἀντίκειται ἢ κωλύει σε».

16. Λόγος 38:11 (PG 36, cols. 321C-324B).

17. Περὶ διαφόρων ἀποριῶν (PG 91, cols. 1304D-1308C).

Ἐπιθυμώντας νὰ δημιουργήσῃ ἓνα μόνο πλάσμα ἀπὸ τὰ δύο ἐπίπεδα, ἀπὸ τὴν ὄρατὴ καὶ τὴν ἀόρατὴ κτίση, ὁ Δημιουργὸς Λόγος δημιουργήσῃ τὸν ἄνθρωπο. Παίρνοντας τὸ σῶμα ἀπὸ τὴν ὕλη πού εἶχε προηγουμένως δημιουργήσῃ καὶ ἐμφυσώντας μέσα του πνοὴ ζωῆς ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του —πού ἡ Γραφή τὸν ὀνομάζει λογικὴ ψυχὴ καὶ εἰκόνα Θεοῦ— δημιουργήσῃ τὸν ἄνθρωπο ὡς δεύτερο κόσμον πάνω στὴ γῆ, ἓναν μεγάλο κόσμον μέσα σὲ ἓναν μικρό.¹⁸

Ἐδῶ ὁ Γρηγόριος ἐπεξεργάζεται τὴν ἔννοια, τὴν τόσο γνωστὴ στὴν κλασικὴ σκέψη, τοῦ ἀνθρώπου ὡς μικρόκοσμου, ἂν καὶ μὲ τρόπο ἐντυπωσιακὸ καὶ ἀποφασιστικὸ τὴν ἀνατρέπει. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι «ὁ μικρὸς κόσμος μέσα στὸν μεγάλο» ἀλλὰ ἀντίθετα «ἓνας μεγάλος κόσμος μέσα σὲ ἓναν μικρό». Ὁ μεγάλος κόσμος δὲν εἶναι τὸ φυσικὸ σύμπαν μὲ τοὺς πλανῆτες καὶ τὰ ἄστρα· ἀσύγκριτα μεγαλύτερο εἶναι τὸ σύμπαν πού ὑπάρχει μέσα στὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο. Πλατύτερος ἀπὸ τὶς ἀποστάσεις καὶ τοὺς χώρους τοῦ ἐξωτερικοῦ διαστήματος εἶναι ὁ ἐσωτερικὸς χώρος τῆς καρδιάς τοῦ ἀνθρώπου. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μικρόκοσμος ἀλλὰ **μεγαλόκοσμος**.

Ἀναλογιζόμενος τὰ ἐπακόλουθα τῆς διπλῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου, πού εἶναι ταυτόχρονα ὕλικὴ καὶ πνευματικὴ, ὁ Γρηγόριος ὀνομάζει τὸν ἄνθρωπο «προσκυνητὴν μικτόν», «ἐπόπτῃ τῆς ὄρατῆς κτίσεως, μύστην τῆς νοουμένης, ἐπίγειον καὶ οὐράνιον, πρόσκαιρον καὶ ἀθάνατον, ὄρατὸν καὶ νοούμενον, μέσον μεγέθους καὶ ταπεινότητος, τὸν αὐτόν, πνεῦμα καὶ σάρκα». Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Γρηγόριος ἀναφέρεται ἔμμεσα στὰ ἐπακόλουθα τῆς Πτώσης, τονίζοντας τὸ πόσο εὐθραυστος εἶναι ὁ ἄνθρωπος. «Περιέχουμε τόσες ἀπέραντες δυνατότητες κι ὅμως, στὴν πράξη, συχνὰ ὑπάρχει ἓνα τραγικὸ χάσμα ἀνάμεσα στὶς προσδοκίες μας καὶ σὲ αὐτὸ πού τελικὰ ἐπιτυγχάνουμε». Ὑπάρχει μίᾶ ἐβραϊκὴ παροιμία πού ἐκφράζει γλαφυρὰ αὐτὸ τὸ παράδοξο τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου. Λέει πὼς ὁ καθένας θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει δύο τσέπες γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ παίρνει ἀπὸ τὴ μία ἢ ἀπὸ τὴν ἄλλη, σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες του. Στὴ δεξιὰ τσέπη θὰ πρέπει νὰ ἔχει ἓνα μι-

18. «Τοῦτο δὲ βουληθεὶς ὁ τεχνίτης ἐπιδείξασθαι Λόγος, καὶ ζῶον ἐν ἑξ ἄμοις, ἀοράτου τε λέγω καὶ ὄρατῆς φύσεως, δημιουργεῖ τὸν ἄνθρωπον· καὶ παρὰ μὲν τῆς ὕλης λαβὼν τὸ σῶμα ἤδη προϋποστάσης, παρ' ἑαυτοῦ δὲ πνοὴν ἐνθείς, ὃ δὴ νοεράν ψυχὴν καὶ εἰκόνα Θεοῦ οἶδεν ὁ λόγος, οἷόν τινα κόσμον δεύτερον, ἐν μικρῷ μέγαν, ἐπὶ τῆς γῆς ἵστησιν».

κρὸ κομμάτι χαρτί στὸ ὁποῖο θὰ γράφει «ὁ κόσμος φτιάχτηκε γιὰ χάρη μου» καὶ στὴν ἀριστερὴ τσέπη ἓνα ἄλλο χαρτί ὅπου θὰ γράφει «δὲν εἶμαι παρὰ σκόνη καὶ στάχτη».¹⁹

Προικισμένος μὲ αὐτὸν τὸν μικτὸ χαρακτῆρα, ταυτόχρονα ὕλικὸ καὶ πνευματικὸ, ὁ ἄνθρωπος τοποθετεῖται ἔτσι στὸ κέντρο, στὸ σταυροδρόμι ὅπου διασταυρῶνεται ὁ κτιστὸς κόσμος. Ὅπως γράφει ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ὁ ἄνθρωπος εἶναι μεθόριος, βρίσκεται στὰ σύνορα μεταξύ κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου, ὕλικου καὶ ἄυλου.²⁰ Κάτι τέτοιο δὲν μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ γιὰ τοὺς ἀγγέλους, καθὼς ἐκεῖνοι εἶναι ἀσώματα, ἀλλὰ οὔτε καὶ γιὰ τὰ ζῶα πού δὲν διαθέτουν οὔτε πνεῦμα ἀλλὰ οὔτε καὶ λογικὴ ψυχή. Μόνον ὁ ἄνθρωπος σὲ ὀλόκληρη τὴν κτίση τοῦ Θεοῦ κατέχει αὐτὴ τὴν ὀριακὴ θέση. Συνεπεία τοῦ μικτοῦ χαρακτῆρα του ὁ ἄνθρωπος συνήθως θεωρεῖται ὅτι καταλαμβάνει θέση χαμηλότερη ἀπὸ ἐκείνη τῶν ἀγγέλων στὴν ἱεραρχία τῶν ὄντων, ἂν καὶ ἡ ἀποψη αὐτὴ δὲν εἶναι καθολικὰ ἀποδεκτὴ.²¹ Κι ὅμως, ἀκόμη κι ἂν ὁ ἄνθρωπος δὲν βρίσκεται στὴν κορυφὴ τῆς κτίσης, δὲν παύει νὰ βρίσκεται στὸ κέντρο καὶ νὰ ἀποτελεῖ τὸ κομβικὸ της σημεῖο. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι μικτὴ, ἡ ἀνθρώπινὴ φύση μας εἶναι πληρέστερη ἀπὸ ἐκείνη τῶν ἀγγέλων καὶ λόγῳ τῆς μεγαλύτερης πολυπλοκότητάς της ἔχει περισσότερες δυνατότητες.

Πιὸ συγκεκριμένα, λόγῳ τῆς διπλῆς ἢ μικτῆς του φύσης, ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ λειτουργεῖ ὡς διαμεσολαβητὴς μὲ ἓναν τρόπο πού οἱ ἄγγελοι δὲν μποροῦν. «Ἐπίγεια κι ὅμως οὐράνια»· αὐτὴ εἶναι ἡ κλήση τοῦ ἀνθρώπου, νὰ συμβιβάζει καὶ νὰ ἐναρμονίσει τὰ διαφορετικὰ ἐπίπεδα τῆς πραγματικότητας ὅπου μετέχουμε, καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ τὰ συνθέσει καὶ νὰ τὰ ἐνώσει σὲ ἓνα ὅλον. Μὲ τὰ λόγια τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ὁ ἄνθρωπος

19. MARTIN BUBER, *Tales of the Hasidim*, vol. 2, *The Later Masters*, Schocken, New York 1961, σ. 249-250.

20. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, *Ἐξήγησις τοῦ Ἄσματος τῶν Ἀσμάτων* 11 (PG 44, col. 1009A). Γιὰ παλαιότερες χρήσεις τοῦ ὅρου ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἀνθρώπινὴ φύση, βλ. ΚΑΘΜΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ, *Στρωματεῖς* 2:18 (σ. 155:18)· ΜΕΘΟΔΙΟΣ ΟΛΥΜΠΙΟΥ, *Περὶ ἀναστάσεως* 2:18 (σ. 368:13)· *Συμπόσιον* 3:7 (σ. 34:10).

21. Γιὰ συγγραφεῖς πού ὑποστηρίζουν τὴν ἀνωτερότητα τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στοὺς ἀγγέλους βλ. ΜΑΚΑΡΙΟΣ, *Ὀμιλία Πνευματικὰ* 15:22 καὶ 43· ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΣΙΝΑΪΤΗΣ, *Ἀπορίαι* 78 (PG 89, col. 708A-B)· ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΛΑΜΑΣ, *Φυσικά, Θεολογικά, Ἠθικά καὶ Πρακτικά Κεφάλαια* 63 (PG 150, col. 1165C-D)· πρβλ. ὡστόσο *Κεφάλαια* 27 (PG 150, col. 1140A), ὅπου μοιάζει νὰ ὑποστηρίζει τὸ ἀντίθετο.

εἶναι ὁ «σύνδεσμος», ἡ «γέφυρα» τῆς κτίσης.²² Λειτουργώντας ὡς ἱερέας τῆς κτίσης, προσφέροντας τὸν κόσμον πίσω στὸν Θεὸ μετὰ χαρὰ καὶ εὐχαριστία, ὁ ἄνθρωπος καλεῖται νὰ ἀνεβάσει τὴ γῆ στὰ οὐράνια καὶ νὰ κατεβάσει τοὺς οὐρανοὺς στὴ γῆ. Καλεῖται νὰ καταστήσει πνευματικὴ τὴν ὕλη χωρὶς νὰ τὴν ἐξαυλώσει. Σὲ ὁλόκληρη τὴν κτίση μόνον ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ τὸ κάνει αὐτό, διότι μόνον ὁ ἄνθρωπος μετέχει καὶ στὰ δύο αὐτὰ ἐπίπεδα —τὸ πνευματικὸ καὶ τὸ ὕλικό— ταυτόχρονα. Οἱ οἰκολογικὲς ἐπιπτώσεις ὅλης αὐτῆς τῆς πορείας εἶναι ἐμφανεῖς.

Στὴν τριακοστὴ ὄγδοη ὁμιλία του, ὁ ἅγιος Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς ἀναπτύσσει τὴν ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου ὡς διαμεσολαβητῆ μετὰ δύο συγκεκριμένους τρόπους. Ἀφοῦ, πρῶτα, ἀναφέρεται στὸν σωματικὸ θάνατο —ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ μέρος τῆς τραγικῆς ἀδυναμίας τοῦ μεταπτωτικοῦ ἀνθρώπου, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε παραπάνω— ὁ Γρηγόριος ἀπλώνει τὸ βλέμμα του πέρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς τοῦ θανάτου στὴν τελικὴ ἀνάσταση τοῦ σώματος τὴν Ἐσχάτην Ἡμέρα: «ἔτσι ὁ Θεὸς ἔνωσε τὴν ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα μαζί. Καὶ παρὰ τὸ ὅτι τὰ χωρίζει προσωρινά, θὰ τὰ ξαναενώσει μετὰ τρόπο ἀκόμη πιὸ λαμπρό».²³ Ἐδῶ ὁ Γρηγόριος τονίζει τὴν ἐγγενῆ ἐνότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσης, σώματος καὶ ψυχῆς, τὴν ὁποία ἔχω ἤδη ὑπογραμμίσει. Ὁ θάνατος κατακερματίζει αὐτὴ τὴν ἐνότητα, ἀλλὰ μόνον πρόσκαιρα. Μόνον ἀναγνωρίζοντας τὸν ἐνιαῖο χαρακτῆρα τῆς ἀνθρώπινης φύσης μας —μόνον ἀντιμετωπίζοντας τὸ ὕλικό μέρος τῆς ὑπαρξῆς μας ὡς οὐσιῶδες μέρος τοῦ τί σημαίνει νὰ εἶσαι ἄνθρωπος— μπορούμε νὰ ἐκπληρώσουμε τὴν κλήση μας ὡς κοσμικοὶ διαμεσολαβητές. Ἐὰν θεωρήσουμε τὸ σῶμα μας ὡς κάτι ξένο, μὴ ἐκλαμβάνοντας τὴν ἀνθρώπινη φύση μας ὡς ἀδιάσπαστο ὅλον, τότε δὲν θὰ μπορέσουμε νὰ ἐπανενώσουμε τὸν κόσμον.

Στὴ συνέχεια, ὁ Γρηγόριος τονίζει —κι αὐτὸ εἶναι ἀκόμη πιὸ ἐντυπωσιακό— πὼς ἡ κλήση μας ὡς ἀνθρώπινα ὄντα ἐκτείνεται πέρα ἀπὸ τὸν κτιστὸν κόσμον στὸ βασίλειο τοῦ Θεοῦ. Δὲν καλούμαστε ἀπλῶς νὰ ἐνώσουμε τὴν κτίση μέσα στὸ δικό της πλαίσιο, καλούμαστε νὰ ἐνώσουμε τὴν κτίση μετὰ τὸν Θεό. Συνεπῶς, ὀνομάζει τὸν ἄνθρωπο ζῶον θεούμενον καὶ ἀναφέρεται στὸ

22. *Εἰς τὴν ἀσάφειαν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης* 2:5 (PG 56, col. 182). *Εἰς τὸ, Ἄρκει σοὶ ἡ χάρις μου* 1 (PG 59, col. 509). (Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἔργο εἶναι πιθανὸν νὰ μὴ εἶναι τοῦ Χρυσόστομου).

23. «τοῦ καὶ συνδήσαντος, καὶ λύσαντος, καὶ αὐθις συνδήσαντος ὑψηλότερον».

σημείο τῆς θέωσης τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος ὡς τὸ «πέρας τοῦ μυστηρίου», τὴν ἀπώτατη πλήρωση, τὸ ἀπόγειο τοῦ μυστηρίου νὰ εἶσαι ἄνθρωπος. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτό, μᾶς ὑπενθυμίζει τὸν οὐσιώδη παράγοντα καθοριστικῆς σημασίας τῆς ἀνθρώπινης φύσης μας: τὸ ὅτι εἴμαστε πλασμένοι κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἀπολαμβάνουμε κατὰ χάριν τὴ δυνατότητα νὰ γίνουμε μέτοχοι τῆς θείας φύσης, δηλαδὴ νὰ γίνουμε «θείας κοινωνοὶ φύσεως» (Β' Πέτρ. 1:4), νὰ μετέχουμε στὶς ἄκτιστες ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν αἰώνια δόξα Του. Ὡς ζῶσες εἰκόνες τοῦ ζῶντος Θεοῦ, ἐκπληρώνουμε τὴν ἀληθινή μας κλήση μόνο μέσω τῆς θέωσης.

Ὅσα λέγονται ἀπὸ τὸν ἅγιο Γρηγόριο Ναζιανζηνό, στὴν τριακοστὴ ὁγδοῦ ὁμιλία του, ἐπιβεβαιώνονται μὲ σθένος ἀπὸ τὸν ἅγιο Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ στὸ τεσσαρακοστὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ ἔργου *Ambigua*. Ὑπογραμμίζοντας, ὅπως καὶ ὁ Γρηγόριος, τὸν παμπεριεκτικὸ χαρακτήρα τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ὁ Μάξιμος λέει ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι «ἓνα εἶδος ἐργαστηρίου, ὅπου περιέχονται τὰ πάντα» («ὡσπερ τι τῶν ὄλων συνεκτικώτατον ἐργαστήριον»). Αὐτὸ σημαίνει πὼς μπορεῖ νὰ λειτουργεῖ, μέσα στὸ σύνολο τοῦ κόσμου, ὡς «σύνδεσμός τις φυσικός». Εἶναι ἱκανὸς νὰ διαμεσολαβεῖ μεταξὺ ὄλων τῶν διαχωρισμένων ἄκρων τῆς πραγματικότητας, γιὰτὶ ἐκεῖνος ἔχει σχέση μὲ ὅλα μέσω τῶν διαφορῶν πτυχῶν τοῦ ἑαυτοῦ του. Γιὰ νὰ περιγράψει αὐτὴ τὴ σχέση ὁ Μάξιμος ἐπιλέγει τὸν ὄρο «μυστήριον». Πρόκειται γιὰ λέξη ποὺ ἔχουμε ἤδη συναντήσῃ καὶ ἡ ὁποία εἶναι κεντρικὴ σὲ ὅλες τὶς χριστιανικὲς θεολογικὲς θεωρίες περὶ προσώπου. Ἡ λέξη χρησιμοποιήθηκε (ὅπως ἐπισημάναμε) καὶ ἀπὸ τὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Ναζιανζηνό ἀναφορικὰ μὲ τὴ θέωση. Ὁ ἅγιος Μάξιμος γράφει πὼς «...ἀποτελεῖ σκοπὸ τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀποκαλύψῃ ἐντὸς του τὸ μέγα μυστήριον τῆς θείας πρόθεσης, νὰ καταδείξῃ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὰ διαχωρισμένα ἄκρα τοῦ κτιστοῦ κόσμου μποροῦν νὰ συμβιβαστοῦν ἀρμονικά, τὸ κοντινὸ μὲ τὸ μακρινό, τὸ χαμηλὸ μὲ τὸ ὑψηλό, ἔτσι ὥστε μέσω τῆς σταδιακῆς τους ἀνάβασης νὰ ὁδηγηθοῦν βῆμα βῆμα στὴν ἔνωση μὲ τὸν Θεό».²⁴

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ὁ ἅγιος Μάξιμος διακρίνει πέντε ἐπίπεδα διαχωρισμοῦ τῆς πραγματικότητας, τὰ ὁποῖα ὁ ἄνθρωπος καλεῖται νὰ ὑπερβεῖ. Σὲ αὐτὰ

24. «τὸ μέγα μυστήριον ἐκδήλον δι' ἑαυτοῦ καταστῆσαι, τὴν πρὸς ἄλληλα τῶν ἐν τοῖς οὖσιν ἄκρων ἑναρμονίως ἀπὸ τῶν προσεχῶν ἐπὶ τὰ πόρρω, καὶ τῶν ἡττόνων ἐπὶ τὰ κρείττονα καθεστῆς ἀνατακτικῶς προϊούσαν, εἰς Θεὸν ἀποπερατώσας ἔνωσιν».

περιλαμβάνεται ἡ διάκριση μεταξύ θηλυκοῦ καὶ ἀρσενικοῦ, ἡ διάκριση μεταξύ τοῦ αἰσθητοῦ ὕλικου κόσμου καὶ τοῦ νοητοῦ ἢ πνευματικοῦ κόσμου, καί, σπουδαιότερη ἀπὸ ὅλες, ἡ διάκριση μεταξύ κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου. Αὐτὲς οἱ διακρίσεις εἶναι δυνατόν νὰ υπερπηδηθοῦν μέσω τῆς δυνάμεις τῆς ἀγάπης, πὺ ἀποτελεῖ ἔννοια κλειδὸ στὴ θεολογία τοῦ Μαξίμου. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι κατὰ τὸν Μάξιμο, ὅπως καὶ κατὰ τὸν Γρηγόριο, ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ μεσολαβήσει ἀνάμεσα στὸ ὕλικὸ καὶ τὸ πνευματικὸ, ἀκριβῶς χάρις στὴ «μικτὴ» του φύση, γιατί καὶ ὁ ἴδιος εἶναι πλασμένος ἀπὸ σῶμα καὶ πνεῦμα / ψυχὴ. Ἡ διαμεσολάβηση εἶναι ἐφικτὴ μόνον ἐὰν ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου θεωρηθεῖ ἕνα ἀδιάσπαστο ὅλον. Ἐὰν καταδικάσουμε τὸ σῶμα μας, τότε ἀρνούμαστε τὸν διαμεσολαβητικὸ μας ρόλο. Εἶναι ἐπίσης ἀξιοπρόσεκτο τὸ ὅτι, γιὰ τὸν Μάξιμο, ὅπως καὶ γιὰ τὸν Γρηγόριο, ὁ διαμεσολαβητικὸς μας ρόλος ἐκτείνεται πέρα ἀπὸ τὸν κτιστὸ κόσμὸ στὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, καθὼς μέσω τοῦ ἀνθρώπου ὅλα τὰ κτιστὰ ἐνώνονται μὲ τὸν Θεό.

Θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι, τόσο στὸν Γρηγόριο ὅσο καὶ στοὺς ἄλλους Ἑλληνες Πατέρες, τὸ ἔργο αὐτὸ τῆς διαμεσολάβησης εἶναι ἐφικτὸ μόνον ἐν Χριστῷ. Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ διαμεσολαβητής, ὁ ὁποῖος μέσω τῆς Ἐνσάρκωσής του ἔνωσε τὸ κτιστὸ μὲ τὸ ἄκτιστο. Ἐν Χριστῷ, κάθε τι κτιστὸ ἀνακεφαλαιώνεται (Πρὸς Ἐφεσ. 1:10)· εἶναι Ἐκεῖνος πὺ φέρνει τὰ πάντα κοντὰ καὶ τὰ συνέχει (Πρὸς Κολοσσαεῖς 1:17), καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὰ ἐπιστρέφει στὸν Πατέρα σὲ μία κίνηση προσφορᾶς (Πρὸς Κορ. Α' 15:28). Γιὰ νὰ λειτουργήσει ὁ ἄνθρωπος ὡς διαμεσολαβητής ὑπάρχει ἕνας μόνος τρόπος, κι αὐτὸς εἶναι μέσω τοῦ Χριστοῦ τοῦ «ἐνὸς μεσίτη» (Πρὸς Τιμόθ. Α' 2:5).

Νωρίτερα, μιλώντας γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ στὸν ἄνθρωπο, ἀναφέρθηκα στὸ θέμα αὐτὸ μὲ ὄρους κάθετους: ὁ ἄνθρωπος φτιάχτηκε γιὰ κοινωνία μὲ τὸν Θεό, καὶ χωρὶς αὐτὴ τὴν κοινωνία παύουμε νὰ εἴμαστε ἀληθινοὶ ἄνθρωποι. Ὅμως ἡ ἀνάλυσή μας τοῦ ἀνθρωπίνου μυστηρίου θὰ ἦταν σίγουρα ἐλλειπὴς ἂν, πρὶν φτάσουμε στὸ συμπέρασμα, δὲν ἀναφερόμασταν στὴ θεία εἰκόνα μὲ ὄρους ὀριζόντιους. Ἡ εἰκόνα τοῦ Θεοῦ ἐντὸς μας σηματοδοτεῖ ὄχι μόνον τὴ σχέση μας μὲ τὸν Θεὸ ἀλλὰ καὶ τὴ σχέση μας μὲ τὸν συνάνθρωπο. Κι αὐτὸ διότι ὁ Θεὸς σύμφωνα μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ ὁποῖου πλάστηκε ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ Τριαδικὸς Θεός. Ὁ Θεὸς ὡς Ἁγία Τριάδα εἶναι ἕνας Θεὸς ἀμοιβαίως ἀγάπης. Δὲν εἶναι ἀπλῶς προσωπικὸς ἀλλὰ διαπροσωπικὸς. Δὲν εἶναι ἀπλῶς μονάδα, εἶναι ἔνωση. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος πλάστηκε

κατ' εικόνα τῆς περιχωρήσεως πού κλείνει μέσα τῆς τὸν Πατέρα, τὸν Υἱὸ καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Μὲ τὰ λόγια τοῦ Μητροπολίτη Ἰωάννου Περγάμου: «ὁ Θεὸς εἶναι ὃν πού υἰφίσταται ἐντὸς τῆς σχέσης. Χωρὶς τὴν ἔννοια τῆς κοινωνίας δὲν θὰ ἦταν δυνατόν νὰ μιλάμε γιὰ τὸν Θεό». ²⁵ Ἔτσι, ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι, ὡς πρόσωπα «κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ», καλούμαστε νὰ φέρουμε στὴ γῆ —στὸ βαθμὸ πού κάτι τέτοιο εἶναι δυνατόν γιὰ κτιστὰ ὄντα— τὴν κίνηση τῆς ἀγάπης πού υἰφίσταται αἰώνια ἀνάμεσα στὶς τρεῖς ὑποστάσεις τῆς Ἁγίας Τριάδας. Γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω μία ἔκφραση τοῦ καθηγητῆ Χρήστου Γιανναρά, καλούμαστε νὰ ἀναπαράξουμε στὴν καθημερινή μας ζωὴ «τὸ ἦθος τῆς τριαδικῆς κοινωνίας». ²⁶

Αὐτὲς εἶναι, περιληπτικά, οἱ διαστάσεις τοῦ ἀνθρώπινου μυστηρίου, σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων. Προκειμένου νὰ εἴμαστε ἄνθρωποι σύμφωνα μὲ τὴ θεία εἰκόνα, προκειμένου νὰ εἴμαστε μεσολαβητὲς μέσω καὶ ἐν Χριστῷ, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ «εἷς μεσίτης», πρέπει νὰ δοῦμε τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπό μας ὡς ἀδιάσπαστη ἐνότητα σώματος καὶ πνεύματος. Ἐπιπλέον, πρέπει νὰ δοῦμε τὸ πρόσωπό μας ὄχι μόνο σὲ σχέση μὲ τὸν Θεὸ ἀλλὰ καὶ σὲ σχέση μὲ τὸν συνάνθρωπό μας. Πλησιάζουμε τὴν καρδιά τοῦ ἀνθρώπινου μυστηρίου καταφάσκοντας στὴ διπλὴ ἀλήθεια:

«Χρειάζομαι τὸν Θεὸ γιὰ νὰ εἶμαι ὁ ἑαυτός μου» καὶ ταυτόχρονα «χρειάζομαι ἐσένα γιὰ νὰ εἶμαι ὁ ἑαυτός μου».

25. JOHN D. ZIZIOULAS, *Being as Communion: Studies in Personhood and the Church*, St. Vladimir's Press, Crestwood, NY 1985, σ. 17.

26. ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ, *Ἡ Ἐλευθερία τοῦ ἦθους*, Ἰκαρος, Ἀθήνα 2000, σ. 23.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 6ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2008

ΥΠΟΔΟΧΗ
ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ ΕΤΑΙΡΟΥ κ. PROSPER WEIL

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΔΡΑΚΑΤΟ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται σήμερα ἐπισήμως μὲ πολὺ χαρὰ καὶ ἰδιαίτερη τιμὴ τὸν Καθηγητὴ κ. Prosper Weil ὡς ξένο ἑταῖρο της. Ὁ νέος ξένος ἑταῖρος σπούδασε σὲ μεγάλα γαλλικὰ πανεπιστήμια, στὰ ὁποῖα καί, ἀκολούθως, σταδιοδρόμησε. Ἐγγραμμάτισε μέλος Διεθνῶν Δικαστηρίων ἀλλὰ καὶ δικηγόρος καὶ σύμβουλος Κυβερνήσεων. Ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἔρευνα τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου καί, παραλλήλως, μὲ τὴν ἔρευνα καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ Δημοσίου Διεθοῦς Δικαίου. Ἐπιπλέον, εἶχε ἔντονη συγγραφικὴ παρουσία. Πρόκειται γιὰ κορυφαῖο ἀλλοδαπὸ ἐπιστήμονα.

Κύριε Καθηγητά, ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν εἶναι εὐτυχὴς πού σᾶς καλωσορίζει ὡς ξένο ἑταῖρο της καὶ σᾶς ἀπευθύνει τίς καλύτερές της εὐχές. Ταυτοχρόνως, σᾶς παραδίδω τὸ διάσημό της.

Dear colleague,

The Academy of Athens is honouring your outstanding scholarship and contribution to the enhancement and the dissemination of science. The Academy has elected you as a foreign member and I am pleased to offer you the testimonials of this distinction. I am wishing you all the best in the continuation of your great achievements.

Καὶ τώρα παρακαλῶ τὸν ἀκαδημαϊκὸ κ. Ἐπαμεινώνδα Σπηλιωτόπουλο νὰ λάβει τὸν λόγο, σύμφωνα μὲ σχετικὴ ἀπόφαση τῆς Συγκλήτου.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ κ. ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟ

Ἡ Σύγκλητος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν μοῦ ἔκανε τὴ μεγάλη τιμὴ νὰ μοῦ ἀναθέσει νὰ παρουσιάσω τὸν νέο ξένο ἑταῖρο τῆς Ἀκαδημίας Καθηγητὴ κύριο Prosper Weil καὶ τὸ ἔργο του.

Ὁ κ. Weil γεννήθηκε στὸ Στρασβούργο στὶς 21 Νοεμβρίου τοῦ 1926. Ἔκανε τὶς προπτυχιακὲς (Licence) καὶ μεταπτυχιακὲς σπουδὲς του (Diplôme d'études supérieures) στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Aix-en-Provence, ὅπου βραβεύθηκε, καὶ στὴ Σχολὴ Φιλολογίας τοῦ ἴδιου Πανεπιστημίου. Ἔλαβε τὸν τίτλο τοῦ Docteur en droit στὴ Νομικὴ Σχολὴ τῶν Παρισίων καὶ τὸ 1952 ἔγινε δεκτὸς πρῶτος στὸν διαγωνισμό τῆς agrégation τοῦ Δημοσίου Δικαίου.

Διετέλεσε Καθηγητὴς στὶς Νομικὲς Σχολὲς τῆς Grenoble, τοῦ Aix-en-Provence, τῆς Νίκαιας καὶ τῶν Παρισίων καὶ Διευθυντὴς τοῦ Institut des hautes études internationales τῶν Παρισίων.

Εἶναι τακτικὸ μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἠθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Institut de France καὶ μέλος τῆς Cour permanente d'arbitrage καὶ διετέλεσε μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Δικαστηρίου τῆς Παγκόσμιας Τράπεζας.

Ὁ Καθηγητὴς Weil ἀρχικὰ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἔρευνα καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου. Ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ του μὲ τίτλο «Οἱ συνέπειες τῆς ἀκυρώσεως μιᾶς διοικητικῆς πράξεως», ποὺ βραβεύθηκε μὲ τὸ βραβεῖο τῆς Νομικῆς Σχολῆς Παρισίων, εἶναι μιὰ ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ συμβολὴ στὴ θεωρία τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου, τὸ δὲ βιβλίο του μὲ τίτλο Droit administratif, ποὺ δημοσιεύθηκε στὴ συλλογὴ Que sais-je, παραμένει, στὴν 21ῃ ἔκδοσή του, κλασσικὸ ἔργο τῆς γαλλικῆς ἐπιστήμης τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου. Ἀπὸ τὸ 1956 ἕως καὶ σήμερα, μετέχει ἐνεργὰ στὸ ἔργο Les grands arrêts de la jurisprudence administrative (τὸ 2007 κυκλοφόρησε ἡ 16ῃ ἔκδοσις), τὸ ὁποῖο ἔχει θεμελιακὴ σημασία γιὰ τὸ γαλλικὸ Διοικητικὸ Δίκαιο, ποῦ, ὡς γνωστό, ἔχει καταρχὴν νομολογιακὴ προέλευση.

Παράλληλα ὁ Καθηγητὴς Weil ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἔρευνα καὶ ἀργότερα μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Διεθνoῦς Δημοσίου Δικαίου. Τὰ βιβλία του *Perspectives du droit de la délimitation maritime* (1988), ποὺ ἔχει βραβευθεῖ ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία τῶν Ἠθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Institut de France, καὶ *The Law of Maritime Delimitation - Reflections* ἀποτελοῦν τὴν κύ-

για βάση τῆς θεωρίας καὶ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ζητήματος αὐτοῦ τοῦ Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου. Ἐπίσης τὰ βιβλία του *Le droit international en quête de son identité* καὶ *Écrits de droit international* ἀποτελοῦν πολὺ σημαντικές συμβολές.

Ὁ Καθηγητὴς Weil ἔχει συγγράψει 43 μεγάλα ἄρθρα καὶ συμβολές σὲ τμηματικούς τόμους, μεταξύ τῶν ὁποίων εἶναι τὰ *Mélanges Stassinopoulos*, μὲ θέματα τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ διεθνούς Δημοσίου Δικαίου.

Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Καθηγητῆ Weil διακρίνεται γιὰ τὴ σαφήνεια καὶ τὴν αὐστηρὴ νομικὴ συνέπεια τῶν νοημάτων πού ἐκθέτει.

Διατυπώνει νέες ἐποικοδομητικὲς ἐρμηνευτικὲς ἀπόψεις, πού ἔγιναν δεκτὲς ἀπὸ τὴ θεωρία καὶ τὴ νομολογία τῶν διεθνῶν διαιτητικῶν δικαστηρίων.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Καθηγητῆ Weil ἦταν ἐξαιρετικῆς ποιότητας καὶ προσέλκυε πλῆθος φοιτητῶν. Πολλοὶ Ἑλληνες μεταπτυχιακοὶ φοιτητὲς στὸ Παρίσι, στὸ *Δημόσιο Δίκαιο*, εἶχαν τὴν τύχη νὰ τὴν παρακολουθήσουν. Ἔχει ἐπιβλέψει τὴ συγγραφὴ πολλῶν διδακτορικῶν διατριβῶν, μὲ πραγματικὰ ἐνεργὸ καθοδήγησι, ἀλλὰ καὶ μὲ γνωστὴ αὐστηρότητα. Μεταξὺ ἄλλων ἦταν ἐπιβλέπων στὴ διατριβὴ τοῦ Καθηγητῆ Προκόπη Παυλόπουλου, σ' ἓνα τελειῶς πρωτότυπο θέμα τοῦ γαλλικοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου, τὴν *Directive*, δηλαδή, τὴν πράξη πού καθορίζει τὶς κατευθύνσεις τῆς ἄσκησης τῆς ἀρμοδιότητας τῶν διοικητικῶν ὀργάνων κατὰ τὴν ἔκδοσι διοικητικῶν πράξεων, πού βραβεύθηκε καὶ δημοσιεύθηκε, μὲ πρόλογο τοῦ Καθηγητῆ Weil, στὴ *Bibliothèque de droit public*.

Εἶναι μέλος τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Συμβουλίου τῶν περιοδικῶν *Revue générale de droit international public*, *Journal de droit international*, *Droit* καὶ *Foreign Investment Journal*.

Εἶναι μέλος τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Συμβουλίου τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Διεθνῶν Σχέσεων καὶ μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἑταιρίας Διεθνούς Δικαίου, τῆς Ἀμερικανικῆς Ἑταιρίας Διεθνούς Δικαίου καὶ τῆς *International Law Association*.

Ὁ Καθηγητὴς Weil ἀνέπτυξε μεγάλη δραστηριότητα στὸ πεδίο τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου, σχετικὰ μὲ τὴ λύσι διαφορῶν μεταξύ κρατῶν. Ἔτσι ἦταν νομικὸς παραστάτης, σύμβουλος καὶ δικηγόρος διαφορῶν κρατῶν στὸ Διεθνὲς Δικαστήριον τῆς Χάγης σὲ 12 περιπτώσεις, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ τῆς Ἑλλάδας, στὴ διένεξι μὲ τὴν Τουρκία γιὰ τὴν ὑφαλοκρηπίδα, καθὼς καὶ σὲ διεθνῆ διαιτητικὰ δικαστήρια (2 περιπτώσεις),

σέ διαφορές σχετικές με τὰ ὅρια τῶν θαλάσσιων συνόρων καὶ τῆς ὑφαλοκρηπίδας.

Ἐπίσης ἦταν 5 φορές πρόεδρος καὶ 2 φορές μέλος διεθνῶν διαιτητικῶν δικαστηρίων σέ διαιτησίες γιὰ παρόμοιες διαφορές.

Ὁ Καθηγητὴς Weil ἔχει τιμηθεῖ μετὰ τὸ γαλλικὸ παράσημο τῶν Palmes académiques καὶ παράσημα 6 κρατῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἶναι καὶ ὁ ἑλληνικὸς Σταυρὸς μετὰ Ξιφῶν τοῦ Φοίνικος.

Τὸ 2001 τιμήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀμερικανικὴ Ἑταιρίαν Διεθνoῦς Δικαίου μετὰ τὸ μετάλλιο Manley Hudson, ποὺ ἀπονέμεται ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν «γιὰ ἐξέχουσα ἐπιστημολογία καὶ ἐξαιρετικὰ ἐπιτεύγματα στὸ διεθνὲς δίκαιο καὶ στὴν πρόωθηση καὶ διατήρηση τῶν διεθνῶν σχέσεων στὴ βάση τοῦ δικαίου καὶ τῆς δικαιοσύνης».

Cher Collègue et Ami, le Sénat de l'Académie d'Athènes m'a confié la tâche de présenter votre personnalité et votre œuvre. Tâche que j'ai acceptée avec joie, due non seulement à notre longue amitié, mais surtout à l'honneur particulier de présenter une éminence de la science du droit administratif et une éminence mondiale du Droit international public. Je vous souhaite, ainsi qu'à Madame Weil, une excellente santé ainsi que la continuation de votre activité scientifique.

Cher Prosper, bienvenu à notre Académie.

TOUJOURS LE MÊME ET TOUJOURS RECOMMENCÉ:
LES THÈMES CONTRASTÉS DU CHANGEMENT
ET DE LA PERMANENCE DU DROIT INTERNATIONAL

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ ΕΤΑΙΡΟΥ κ. PROSPER WEIL

Monsieur le Président, chers collègues, chers confères, chers amis, Mesdames, Messieurs, Membres de l'Académie d'Athènes,

Lorsque, il y a quelques mois, le professeur Epaminondas Spiliotopoulos et le professeur Emmanuel Roucounas m'ont annoncé que j'allais être invité dans la «maison de Platon», j'ai pensé que ce grand honneur, je le devais à l'amitié plus qu'à mes mérites. Cette conviction, à vrai dire, ne m'a pas quittée; et c'est avec infiniment d'humilité que je voudrais leur dire, à l'un et l'autre, et que je voudrais dire à tous les membres de l'Académie, et à vous tous qui avez pris de votre temps pour m'accueillir ce soir, ma très vive gratitude et ma profonde joie.

L'amitié, Monsieur le Président, n'est pas le seul lien qui m'unit à la Grèce. Outre ce que la civilisation occidentale —et la civilisation tout court— lui doivent, et que je ne me donnerai pas le ridicule de rappeler, je n'ai pas oublié, sur un plan plus personnel, l'honneur que le Gouvernement hellénique m'a fait, il y a plus de trente ans, en m'associant, aux côtés entre autres d'Emmanuel Roucounas, à la défense de ses intérêts devant la Cour internationale de Justice. Je n'oublie pas non plus les positions si nobles que l'Académie d'Athènes a prises en des moments particulièrement difficiles pour son pays, en 1943 et en 1972. Je n'oublie pas davantage qu'elle a eu le courage, en pleine guerre mondiale, de dénoncer la persécution des Juifs. Ce triple lien qui m'unit à votre pays explique l'émotion que je ressens aujourd'hui —un fil triple, lit-on dans l'*Ecclésiaste*, ne se rompt pas!

A vous, cher Nondas, à vous cher Emmanuel, à vous tous, chers, collègues et amis, je dis du fond du cœur un grand «Merci».

*

* *

Monsieur le Président,

Lorsque, au début des années '90, je préparais le *Cours général de droit*

international public qu'une autre Académie —celle de droit international de La Haye— m'avait fait l'honneur de me confier, j'avais été frappé par ce qui pouvait sembler une banalité mais qui m'avait paru exprimer une vérité profonde: la persistance et la constance, à travers les nombreuses, et parfois radicales, transformations du monde international et du droit international, d'une même thématique contradictoire; c'est cette thématique que j'avais retenue pour intituler le chapitre premier de mon cours: *Toujours le même et toujours recommencé: les thèmes contrastés du changement et de la permanence du droit international* —un titre que m'avait inspiré le célèbre vers de Paul Valéry: «La mer, la mer, toujours la même et toujours recommencée».

Et lorsque, il y a quelques mois, votre Académie, celle d'Athènes, l'ancêtre et le modèle de toutes les autres, m'a fait l'immense honneur —et, pourquoi le cacher?, l'immense plaisir— de m'accueillir en son sein et qu'elle m'a proposé de me livrer à haute voix à quelques réflexions sur le droit international, je me suis tout naturellement demandé ce que ces thèmes contrastés du changement et de la permanence sont devenus près de vingt ans plus tard.

Essayons de nous souvenir de ce qui pour les plus âgés était notre jeunesse, et qui pour les plus jeunes appartient déjà à l'histoire.

L'image qui, en ces temps si proches encore et pourtant si lointains déjà, s'imposait avec la force de l'évidence, c'était celle d'un «monde divisé» — l'expression était devenue célèbre. Ce monde divisé en «blocs» à la fois différents et à beaucoup d'égards antagonistes, certains le voyaient bipolaire, puisqu'à un bloc dit capitaliste, mené et dominé par les États-Unis, faisait pendant —et souvent s'opposait en une guerre dite froide— un bloc dit socialiste, mené et dominé par l'Union soviétique. Ce monde, d'autres préféraient l'analyser et le décrire comme tripolaire, puisque, estimaient-ils, à ces deux blocs s'était au fil des années ajouté un troisième, peu structuré certes, mais de plus en plus actif et influent: celui dit du tiers monde, formé par les pays que l'on décrivait comme «en voie de développement». L'alliance stratégique de ce tiers monde avec les pays socialistes a, comme chacun le sait, dominé pendant de longues années la politique mondiale et l'évolution du droit international. Un droit international nouveau, écrivait-on et enseignait-on un peu partout dans le monde, était en train de se former, un droit que l'on exaltait comme «moderne» et «contemporain», pour l'opposer au droit

international que l'on qualifiait de «classique», ce qui était une manière polie de dire qu'on le regardait comme vieilli et quelque peu périmé. Un «droit des Nations Unies», expliquait-on aussi, fondé sur les idées généreuses de coexistence, de coopération et de patrimoine commun de l'humanité, était en train de succéder à ce que l'on appelait le «modèle de Westphalie», fondé, disait-on, sur les égoïsmes sacrés des États. Pour décrire cette évolution —que dis-je? cette révolution— les auteurs faisaient assaut d'imagination terminologique. L'un opposait le droit international nouveau, qu'il décrivait *community-minded*, au droit international classique, qu'il considérait *State-minded*. D'autres se félicitaient de ce qu'un droit international qu'ils regardaient comme «progressiste» prenne la place d'un droit international qu'ils estimaient «réactionnaire». Par-delà les différences d'approche et les variantes terminologiques, on décelait une même idée centrale: pour les uns comme pour les autres, l'égoïsme de l'ancienne *société des États*, inspiré par les intérêts nationaux et dominé par le «chacun pour soi», paraissait en voie de disparaître pour céder la place à la prise de conscience d'une *communauté internationale* généreuse et solidaire.

Pour accompagner cette révolution politique et sociologique les juristes ne s'étaient pas contentés de faire preuve de l'imagination terminologique qu'on se plaît à leur prêter. Le droit n'est-il pas, comme il a été dit, la plus belle école de l'imagination? Par-delà les mots, certains s'étaient employés à forger des concepts juridiques inédits, des théories *high tech* si vous me permettez cette expression, qui —on en était persuadé— allaient s'imposer à tout juriste soucieux de ne pas paraître «vieux jeu» et dépassé; c'étaient là les concepts et les théories à la mode, dont le succès —pensait-on— allait reléguer dans l'oubli les concepts et les théories du droit international d'autrefois. Le droit international «classique», disait-on, c'était bon pour le passé; à nous, les «modernes», le droit international «nouveau»! Et voilà comment les concepts de coutume instantanée, de *jus cogens*, d'obligations universelles, de crimes de l'État étaient parvenus à occuper la presque totalité de l'espace intellectuel du monde juridique international. C'étaient là —les moins jeunes d'entre nous s'en souviennent— les concepts en vogue; c'étaient là les théories que l'on considérait comme à la pointe du progrès, les théories que l'on se devait d'exposer et de défendre si l'on ne voulait pas paraître démodé.

De ce formidable mouvement d'idées que reste-t-il aujourd'hui? De cette vague de fond intellectuelle que subsiste-il aujourd'hui? La réponse est simple, claire, quelque peu cruelle: rien —il n'en reste rien, absolument rien!

L'image d'un monde divisé en «blocs», qui a dominé la pensée et la littérature de droit international pendant des années et des années, cette image qui a servi de thème à d'innombrables congrès et que l'on croyait promise à l'éternité, cette image s'est perdue dans un passé si lointain que l'on a quelque difficulté aujourd'hui à se représenter la force avec laquelle elle s'imposait à l'analyse juridique il y a encore si peu de temps. Avec la fin de l'Union soviétique et la résurrection de la Russie, disparu le monde bipolaire capitaliste-socialiste. Avec l'éclatement du groupe des pays dits émergents ou décrits comme en voie de développement, disparu aussi le monde tripolaire capitaliste – socialiste – tiers mondiste. Mieux encore, et plus important sans doute: avec le formidable progrès économique de maints pays naguère pauvres et avec ce que l'on appelle communément la mondialisation, la distinction même entre pays développés et pays sous-développés (ou non-développés, ou en voie de développement, ou émergents) s'est estompée, et perdra peut-être bientôt toute signification. Terminés du même coup les votes quasi automatiques, au résultat connu d'avance, au sein des organisations internationales. Au monde divisé des «blocs» a fait place un monde multipolaire dans lequel chaque État défend ses intérêts nationaux propres. Quant au concept, que l'on décrivait comme ouvert et généreux, de *communauté internationale* —un concept qui avait attiré tant d'attention et inspiré tant d'études, et qui paraissait destiné à remplacer celui, que l'on disait fermé et quelque peu égoïste, de *société internationale*—, ce concept n'est plus guère aujourd'hui qu'une image littéraire à laquelle ne correspond aucune réalité politique concrète.

Et comment passer sous silence la résurrection de la très célèbre définition de la Cour permanente de Justice internationale: «*Le droit international régit les rapports entre des États indépendants... en vue de régler la coexistence de ces communautés indépendantes ou en vue de la poursuite de buts communs*»? Mille fois citée, cette formule de l'affaire du *Lotus* de 1927, nombreux étaient ceux qui la regardaient comme reflétant le monde de l'après-première guerre mondiale et de la Société des Nations, autrement dit: le monde d'hier, un monde disparu, un monde qui n'est plus. Or cette définition d'il y a quatre-vingt ans, que l'on disait vieillie, périmée, dépassée, la Cour actuelle, la Cour internationale de Justice, celle des Nations Unies, créée au lendemain de la seconde guerre mondiale, a osé la ressusciter. Elle l'a fait discrètement, par une simple allusion, dès 1980, en déclarant dans l'affaire des *Otages* que la communauté internationale «a plus que jamais besoin du respect... des règles présidant au développement ordonné des relations entre ses membres» —vous avez

bien entendu: «plus que jamais»! Et comme si ce rappel discret ne lui avait pas paru suffisant, elle est allée plus loin quatre ans plus tard, en 1984, dans l'affaire du *Golfe du Maine*, dans laquelle elle a déclaré explicitement, en des termes que n'auraient pas désavoué les juges de 1927, que le droit international «comprend un ensemble restreint de normes propres à assurer la coexistence et la coopération vitale des membres de la communauté internationale».

Après avoir traversé ce qu'un auteur a appelé des «zones de turbulence» et que d'autres ont décrit comme un *time of perplexity*, le droit international semble ainsi avoir retrouvé, par l'un des ces retours inattendus au passé dont l'histoire des civilisations est familière, son fondement profond et sa véritable nature. «Un système régulateur de la société des États»: cette définition célèbre du droit international proposée par Anzilotti en 1929 n'a pas pris une ride près de quatre-vingt ans plus tard. En disant cela —est-il besoin de le préciser?— je n'entends pas me faire l'apôtre d'un conservatisme de principe ou le *laudator temporis acti*. Je n'irai certes pas jusqu'à dire, comme le fait dire Jean Giraudoux à l'un de ses personnages dans sa pièce de théâtre *La guerre de Troie n'aura pas lieu*, que tout change pour que rien ne change. Mais je dirais volontiers que, même si tout paraît avoir changé, moins de choses qu'on ne pourrait le croire ont fondamentalement changé.

Monsieur le Président, chers collègues, chers confrères, chers amis, je m'arrêterai là. Il me déplairait que vous m'appliquiez la définition de l'orateur comme quelqu'un qui passe une nuit blanche pour préparer un discours afin que les gens qui l'écoutent le lendemain puissent s'endormir.

À vous tous, encore une fois, du fond du cœur: Merci!

ΠΑΝΤΟΤΕ ΝΕΟ ΑΛΛΑ ΚΑΙ ΠΑΝΤΟΤΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΗ.
 ΤΟ ΑΝΤΙΦΑΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΛΛΑΓΗΣ
 ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΝΕΧΕΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΔΙΚΑΙΟΥ

Κύριε Πρόεδρε, αγαπητοί συνάδελφοι, αγαπητοί φίλοι,
 Μέλη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν,

Ὅταν πρὶν ἀπὸ μερικὸς μῆνες, ὁ Καθηγητὴς Ἑπαμεινώνδας Σπηλιωτόπουλος καὶ ὁ Καθηγητὴς Ἑμμανουὴλ Ρούκουνας μοῦ ἀνήγγειλαν ὅτι ἤμουν προσκεκλημένος στὸν «οἶκο τοῦ Πλάτωνος», ἔκανα τὴ σκέψη ὅτι ὄφειλα τὴ μεγάλη αὐτὴ τιμὴ πάνω ἀπὸ ὅλα στὴ φιλία, παρὰ στὴν ἀξία μου. Πράγματι, αὐτὴ ἡ πεποιθήση δὲν ἐγκατέλειψε τὴ σκέψη μου οὔτε στιγμή, καὶ μὲ ἀπεριόριστη ταπεινότητα θὰ ἤθελα πλέον, ἀπὸ τὴ θέση αὐτή, νὰ ἐκφράσω τόσο στὸν ἕναν ὅσο καὶ στὸν ἄλλον, καθὼς ἐπίσης καὶ σὲ ὅλα ἀδιακρίτως τὰ μέλη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλους ἐσᾶς πού διαθέσατε σήμερα τὸν πολῦτιμο χρόνο σας γιὰ νὰ μὲ ὑποδεχθεῖτε, τὴ βαθύτατη μου εὐγνωμοσύνη καὶ χαρά.

Ἡ φιλία, κύριε Πρόεδρε, δὲν εἶναι ὁ μόνος κρίκος πού μὲ συνδέει μὲ τὴν Ἑλλάδα. Πέραν ἀπὸ ὅσα ὀφείλει στὴ χώρα αὐτὴ ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς ἀλλὰ καὶ ὁ πολιτισμὸς γενικότερα, καὶ τὰ ὁποῖα δὲν προτίθεται νὰ ἐπαναλάβω ὡς προφανῶς αὐτονόητα, δὲν ἔχω λησμονήσει, σὲ πῶ προσωπικὸ ἐπίπεδο, τὴν τιμὴ πού μοῦ ἔκανε ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ὅταν, πρὶν ἀπὸ τριάντα καὶ πλέον χρόνια, μὲ ἔθεσε, μεταξύ ἄλλων, στὸ πλευρὸ τοῦ Ἑμμανουὴλ Ρούκουνα γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῶν συμφερόντων τῆς ἐνώπιον τοῦ Διεθνoῦς Δικαστηρίου. Δὲν λησμονῶ ἐπίσης τίς τόσο εὐγενεῖς θέσεις πού ἔλαβε ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν σὲ στιγμὲς ἰδιαίτερας δύσκολες γιὰ τὴ χώρα αὐτή, τὸ ἔτος 1943 καὶ τὸ ἔτος 1972. Ἀκόμα περισσότερο ὅμως δὲν δύναμαι νὰ λησμονήσω τὸ σθένος πού ἐπέδειξε ὅταν, ἐν πλήρει ἐξελίξει τῶν γεγονότων τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, κατήγγειλε τὴ σφαγὴ τῶν Ἑβραίων. Αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ τριπλὸς δεσμὸς μου μὲ τὴ χώρα σας ἐρμηνεύει τὴ σημερινή μου συγκίνηση· ἕνα τριπλὸ σκοινὶ —διαβάζουμε στὸν Ἐκκλησιαστή— δὲν σπάει!

Σὲ ἐσᾶς, αγαπητὲ Νώντα, σὲ ἐσᾶς αγαπητὲ Ἑμμανουὴλ, ἀλλὰ καὶ σὲ ἐσᾶς ὅλους, αγαπητοὶ συνάδελφοι καὶ φίλοι, αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ ἀπευθύνω, ἀπὸ τὰ βάθη τῆς καρδιάς μου, ἕνα μεγάλο «Εὐχαριστῶ».

Κύριε Πρόεδρε, όταν στις αρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '90, προετοιμάζα τὸ εἰσαγωγικὸ μάθημα τοῦ Δημοσίου Διεθνoῦς Δικαίου, τὸ ὁποῖο μίᾳ ἄλλῃ Ἀκαδημία, ἐκείνῃ τοῦ Διεθνoῦς Δικαίου τῆς Χάγης, μοῦ εἶχε κάνει τὴν τιμὴ νὰ μοῦ ἐμπιστευθεῖ, ἔμεινα ἔκπληκτος ἀπὸ κάτι πού θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ κοινότυπο ἀλλὰ μοῦ φάνηκε ὅτι ἐκφράζει μίᾳ βαθιὰ ἀλήθεια: ἡ ἐμμονὴ στὴ διατήρηση τῆς ἴδιας καὶ ἀπαράλλακτης ἀντιφατικῆς θεματικῆς παρὰ τίς πολυάριθμες καὶ ἐνίοτε δραστηκῆς ἀλλαγές πού παρατηροῦνται στοὺς τομεῖς τῶν διεθνῶν σχέσεων καὶ τοῦ διεθνoῦς δικαίου. Εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ θεματικὴ τὴν ὁποία διάλεξα γιὰ νὰ τιτλοφορήσω τὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ μαθήματός μου: «Πάντοτε νέο ἀλλὰ καὶ πάντοτε ἀναγεννημένο: Τὸ ἀντιφατικὸ ζήτημα τῆς ἀλλαγῆς καὶ τῆς συνέχειας τοῦ Διεθνoῦς Δικαίου» — ἕνας τίτλος γιὰ τὸν ὁποῖον πηγὴ ἐμπνευσης ἀπετέλεσε ὁ περίφημος στίχος τοῦ Paul Valéry: «Ἡ θάλασσα, ἡ θάλασσα, πάντοτε ἡ ἴδια καὶ πάντοτε ἀναγεννημένη».

Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ὅταν πρὶν ἀπὸ μερικoὺς μῆνες ἡ Ἀκαδημία σας, αὐτὴ τῶν Ἀθηνῶν, πρόγονος καὶ πρότυπο γιὰ ὅλες τίς ἄλλες, μοῦ ἔκανε τὴν ὑψίστη τιμὴ — καὶ γιὰτὶ νὰ τὸ κρύψω; μοῦ ἔδωσε τὴν ἀνείπωτη εὐχαρίστηση — νὰ μὲ δεχθεῖ στοὺς κόλπους τῆς καὶ μοῦ ἐπρότεινε νὰ παρουσιάσω δημοσίως ὀρισμένες ἀντιλήψεις μου στὸ ἀντικείμενο τοῦ διεθνoῦς δικαίου, ἦταν εὐλογο νὰ προβληματισθῶ γιὰ τὴν πορεία καὶ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἀντιφατικῶν ζητημάτων τῆς ἀλλαγῆς καὶ τῆς συνέχειας, ὅπως αὐτὰ ἐμφανίζονται περίπου μίᾳ εἰκοσαετία ἀργότερα.

Ἄς ἐπιχειρήσουμε λοιπὸν νὰ προσεγγίσουμε ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο γιὰ τοὺς πιὸ ὄριμους ἀπὸ ἐμᾶς ἀπετέλεσε τὴ νεότητά τους, ἐνῶ γιὰ τοὺς νεώτερους ἀνήκει πλέον στὴν ἱστορία.

Ἡ εἰκόνα ἡ ὁποία σὲ καιροὺς τόσο πρόσφατους, ἀλλὰ παρ' ὅλα αὐτὰ ἤδη παρωχημένους, ἐπιβλήθηκε, ὑπὸ τὸ σχῆμα τοῦ προφανoῦς, ἦταν ἐκείνη ἐνὸς «διτηρημένου κόσμου» — ἡ ἔκφραση αὐτὴ ἦταν ἰδιαίτερα δημοφιλῆς. Αὐτὸν τὸν κόσμο τὸν διαχωρισμένο σὲ «μπλόκ», πού ἦσαν ταυτόχρονα διαφοροποιημένα καὶ διέθεταν πολλὲς ἀνταγωνιστικῆς βλέψεις, ὀρισμένοι τὸν θεωροῦσαν διπολικό, ἐφόσον τὸ λεγόμενον «καπιταλιστικὸ» μπλόκ, πού τελοῦσε ὑπὸ τὴν ἡγεσία καὶ καθοδήγηση τῶν ΗΠΑ, ἐρχόταν σὲ ἀντιδιαστολή — καὶ συχνὰ σὲ ἀντιπαράθεση, στὸ πλαίσιο τοῦ λεγόμενου ψυχροῦ πολέμου — μὲ τὸ καλούμενο «σοσιαλιστικὸ» μπλόκ, πού τελοῦσε ὑπὸ τὴν ἡγεσία καὶ καθοδήγηση τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως.

Αὐτὸν τὸν κόσμον, ἄλλοι προτιμοῦσαν νὰ τὸν περιγράψουν καὶ νὰ ἀναλύσουν ὡς τριπολικό, ἐφόσον, κατὰ τὴν ἐκτίμησίν τους, σ' αὐτὰ τὰ δύο μπλόκ, μὲ τὴν πάροδο τῶν ἐτῶν, προσετέθη καὶ ἓνα τρίτο, ἐλάχιστα μὲν δομημένο, ἀλλὰ ὀλοένα καὶ περισσότερο ἐνεργό καὶ ἱκανό νὰ ἀσκήσει ἐπιρροή, ἐκεῖνο τοῦ λεγομένου τρίτου κόσμου. Ὁ τρίτος κόσμος ἀποτελεῖτο ἀπὸ τὶς χῶρες ἐκεῖνες τὶς ὁποῖες ἀποκαλοῦσαμε ὅτι βρισκόνταν σὲ «τροχιά ἐξέλιξης». Ἡ στρατηγικὴ σημασία αὐτοῦ τοῦ τρίτου κόσμου μὲ τὰ σοσιαλιστικὰ κράτη εἶχε κυριαρχήσει, ὅπως ὁ καθένας τὸ γνωρίζει, γιὰ πολλὰ ἔτη στὴν παγκόσμια πολιτικὴ σκηνή καὶ ἐπέδρασε στὴν ἐξέλιξη τοῦ διεθνoῦς δικαίου. Ἐνα νέο διεθνὲς δίκαιο — ὅπως συνθίζαμε νὰ τὸ διατυπώνουμε γραπτὰ καὶ προφορικὰ λίγο πολὺ σὲ ὅλον τὸν κόσμο— ἐπρόκειτο νὰ διαμορφωθεῖ, ἓνα δίκαιο τὸ ὁποῖο ἐκθειάζαμε ὡς «νεωτερικὸ» καὶ «σύγχρονο» γιὰ νὰ τὸ ἀντιπαραβάλλουμε μὲ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο, μὲ συγκατάβαση, προσδιορίζαμε ὡς «κλασσικό»: ἓνας εὐγενὴς τρόπος γιὰ νὰ ποῦμε ὅτι τὸ θεωροῦσαμε ἀπληραιομένο καὶ κάπως ξεπερασμένο.

Κατὰ συνέπεια, «τὸ δίκαιο τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν» τὸ ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνεία μας, θὰ ἦταν θεμελιωμένο στὰ εὐγενῆ ἰδεώδη τῆς συνύπαρξης, τῆς συνεργασίας καὶ τῆς κοινῆς μας ἀνθρωπιστικῆς κληρονομίᾳς ἐπρόκειτο νὰ διαδεχθεῖ αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἀποκαλοῦσαμε «πρότυπο τῆς Βεστφαλίας» ποῦ εἶχε βασισθεῖ στὸν ἱεροποιημένο σωβινισμό τῶν κρατῶν.

Γιὰ νὰ περιγράψουν αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη —τὴν ἐπανάσταση— οἱ συγγραφεῖς συναγωνίζονταν σὲ ἐφευρετικότητα γιὰ τὴ διαμόρφωση μιᾶς νέας ὀρολογίας. Ὁ ἓνας ἀντιπαρέθετε τὸ νέο διεθνὲς δίκαιο τὸ ὁποῖο περιέγραφε ὡς «κοινοτικὰ προσδιοριζόμενο» (community minded) στὸ κλασσικὸ διεθνὲς δίκαιο τὸ ὁποῖο θεωροῦσε ὡς «κρατικὰ προσδιοριζόμενο» (state minded). Ἄλλοι ἀλληλοεπαινοῦνταν γιὰ τὸ γεγονός ὅτι ἓνα διεθνὲς δίκαιο τὸ ὁποῖο θεωροῦσαν ὡς «προοδευτικὸ» κατελάμβανε τὴ θέση ἑνὸς διεθνoῦς δικαίου τὸ ὁποῖο ἀποκήρυσσαν ὡς «ἀντιδραστικὸ». Ὡστόσο, παρὰ τὶς διαφοροποιημένες προσεγγίσεις καὶ τὶς ποικίλες ἐν χρήσει ὀρολογίες, ἡ κεντρικὴ ἰδέα παρέμενε ἡ ἴδια: γιὰ τοὺς μὲν, ὅπως καὶ γιὰ τοὺς δέ, ὁ ἐθνοκεντρικὸς χαρακτήρας τῆς παλαιᾶς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα καὶ κυριαρχούμενος ἀπὸ τὸ δόγμα «ὁ καθένας γιὰ τὸν ἑαυτό του», ἔμοιαζε νὰ βρίσκεται σὲ τροχιά ἐξαφάνισης γιὰ νὰ παραχωρήσει τὴ θέση του στὴ συνειδητοποίηση μιᾶς διεθνoῦς κοινότητας γενναϊόδωρης καὶ ἀλληλέγγυας.

Γιὰ νὰ παρακολουθήσουν αὐτὴ τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνιολογικὴ ἐπανάσταση οἱ νομικοὶ δὲν περιορίσθηκαν στὴν ἐπίδειξη ἐφευρετικότητας στὸν τομέα τῆς ὀρολογίας, τὴν ὁποία ἀρεσκόμεθα νὰ τοὺς ἀποδίδουμε. Ὅπως ἔχει εἰπωθεῖ, τὸ δίκαιο δὲν εἶναι ἢ πρὸ ὁμορφῆς σχολῆς δημιουργίας καὶ ἔμπνευσης; Πέρα ἀπὸ τοὺς ὄρους, ὀρισμένοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἐπινόηση πρωτότυπων νομικῶν ἐννοιῶν, θεωριῶν *high tech*, ἐὰν μοῦ ἐπιτρέπετε τὴν ἔκφραση αὐτή, οἱ ὁποῖες —ὅπως ἦσαν πεπεισμένοι— ἐπρόκειτο νὰ ἐπιβληθοῦν σὲ κάθε νομικὸ πού ἐνδιαφερόταν νὰ μὴν ἐμφανίζεται ξεπερασμένος· ἐννοίες καὶ θεωρίες τῆς «μόδας» τῶν ὁποίων ἡ ἐπιτυχία ἐπίστευαν ὅτι θὰ ὀδηγοῦσε στὸν παραμερισμὸ τῶν ἐννοιῶν καὶ θεωριῶν τοῦ παλαιοῦ διεθνοῦς δικαίου. Τὸ «κλασσικὸ» διεθνὲς δίκαιο, ὑποστηρίζαμε, ἦταν καλὸ γιὰ τὸ παρελθόν· ἐμεῖς, οἱ «σύγχρονοι», ἐμπρὸς γιὰ τὸ «νέο» διεθνὲς δίκαιο! Καὶ ἰδοὺ πῶς οἱ συνήθως στιγματιεῖς ἀντιλήψεις, τοῦ *jus cogens*, τῶν καθολικῶν ὑποχρεώσεων, τῶν ἐγκλημάτων τοῦ κράτους, κατέληξαν νὰ κυριαρχοῦν στὸ σύνολο σχεδὸν τῆς σφαιρᾶς τῆς διανόησης τοῦ διεθνοῦς νομικοῦ κόσμου. Αὐτὲς ἦταν —οἱ λιγότερο νέοι μεταξύ μας θὰ τὸ θυμοῦνται— οἱ θεωρίες τῆς μόδας. Θεωρίες πού θεωροῦνταν πρωτοπόρες στὴν ἐξέλιξη, θεωρίες πού ὀφείλαμε νὰ παρουσιάσουμε καὶ νὰ ὑπερασπισθοῦμε, ἐὰν δὲν θέλαμε νὰ φανοῦμε ἀπρηχαιωμένοι.

Ἀπὸ αὐτὴν τὴν πολυπληθεῖ διακίνηση τῶν ἰδεῶν τί ἀπέμεινε στὶς μέρες μας; Ἀπὸ αὐτὸ τὸ βαθὺ πνευματικὸ κύμα ἰδεῶν τί ἐπέζησε σήμερα; Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀπλή, ξεκάθαρη καὶ λίγο σκληρὴ —τίποτα, δὲν ἔμεινε τίποτα, ἀπολύτως τίποτα!

Ἡ εἰκόνα ἐνὸς κόσμου διηρημένου σὲ «μπλόκ», ἡ ὁποία κυριάρχησε στὴ σκέψη καὶ στὴ βιβλιογραφία τοῦ διεθνοῦς δικαίου ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν, αὐτὴ ἡ εἰκόνα πού χρησίμευσε ὡς βάση γιὰ ἀναρίθμητα συνέδρια καὶ τὴν ὁποία θεωρούσαμε ὑπόσχεση αἰωνιότητος, αὐτὴ ἡ εἰκόνα ἔχει χαθεῖ σ' ἓνα τόσο μακρινὸ παρελθόν πού σήμερα δυσκολευόμαστε νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴ δύναμη μὲ τὴν ὁποία, τόσο πρόσφατα, ἐπιβλήθηκε στὴ νομικὴ σκέψη. Μὲ τὸ τέλος τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσεως καὶ τὴν ἀναγέννηση τῆς Ρωσίας χάθηκε ὁ διπολικός, καπιταλιστικὸς-σοσιαλιστικὸς, κόσμος. Μὲ τὴ διάσπαση τῆς ομάδας τῶν λεγόμενων ἀναδυόμενων χωρῶν ἢ τῶν καλουμένων σὲ τροχιά ἐξέλιξης, χάθηκε ἐπίσης καὶ ὁ τριπολικός, καπιταλιστικὸς-σοσιαλιστικὸς-τριτοκοσμικός, κόσμος. Ἀκόμα περισσότερο, πράγμα πού ἔχει ἀναμφίβολα μεγαλύτερη σημασία: μὲ τὴν τρομερὴ οικονομικὴ πρόοδο πολλῶν ἐκ τῶν πάλαι ποτὲ

φτωχῶν χωρῶν καὶ μὲ τὴν ἐμφάνισή τοῦ φαινομένου πού κοινῶς καλεῖται παγκοσμιοποίηση, αὐτὴ καθ' ἑαυτὴ ἢ διάκριση μεταξύ τῶν ἀνεπτυγμένων καὶ τῶν ὑποανάπτυκτων χωρῶν (ἢ μὴ ἀνεπτυγμένων, ἢ σὲ τροχιά ἐξέλιξης, ἢ ἀναδύμενων) ἐπισκιάσθηκε καὶ ἀπώλεσε, ἴσως ἀρκετὰ γρήγορα, κάθε σημασία. Ταυτόχρονα δόθηκε τέλος στὶς οἰονεὶ αὐτόματες ψηφοφορίες, στὸ ἐκ τῶν προτέρων γνωστὸ ἀποτέλεσμα στὰ πλαίσια τῶν διεθνῶν ὀργανισμῶν. Ὁ κόσμος, ὁ διηρημένος σὲ «μπλόκ», παραχώρησε τὴ θέση του σ' ἕναν πολυπολικὸ κόσμον ὅπου κάθε κράτος ὑπερασπίζεται τὰ δικὰ του ἔθνικὰ συμφέροντα. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἔννοια πού περιγράψαμε ὡς ἀνοιχτὴ καὶ γενναϊόδωρη, αὐτὴ τῆς διεθνούς κοινότητος, μία ἔννοια ἢ ὁποία εἶχε τόσο πολὺ ἐλκύσει τὴν προσοχὴ καὶ εἶχε ἀποτελέσει πηγὴ ἔμπνευσης πληθώρας μελετῶν, ἔννοια ἢ ὁποία ἔδειχνε προωρισμένη νὰ ἀντικαταστήσει ἐκείνην πού θεωρούσαμε κλειστὴ καὶ κάπως ἐγωϊστικὴ, ἐκείνη τῆς διεθνούς κοινωνίας, αὐτὴ ἢ ἔννοια δὲν ἀποτελεῖ πλέον στὶς μέρες μας παρά μία ἀκαδημαϊκὴ σύλληψη στὴν ὁποία δὲν ἀνταποκρίνεται καμμία συγκεκριμένη πολιτικὴ πραγματικότητα.

Καὶ πῶς νὰ ἀποσιωπήσουμε τὴν κάπως ἀπρόσμενη ἀναγέννηση τῆς περίφημης φόρμουλας τοῦ Διεθνούς Δικαστηρίου: «Τὸ Διεθνὲς Δικαστήριον διευθετεῖ τίς σχέσεις μεταξύ τῶν κρατῶν-μελῶν... ἔτσι ὥστε νὰ ρυθμισθῆ ἢ συνύπαρξή τῶν ἀνεξάρτητων κοινοτήτων μὲ σκοπὸ τὴν ἐπίτευξή τῶν κοινῶν στόχων»; Χίλιες φορές εἰπωμένη, αὐτὴ ἢ φόρμουλα τῆς ὑπόθεσης *Lotus* τοῦ 1927, θεωρήθηκε ἀπὸ πολλοὺς ὡς ἀντανάκλαση τοῦ κόσμου πού ἀναδείχθηκε μετὰ τὸν Α' παγκόσμιον πόλεμον καὶ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, μὲ ἄλλα λόγια, τοῦ κόσμου τοῦ χθές, ἐνὸς κόσμου πού χάθηκε, ἐνὸς κόσμου πού δὲν ὑπάρχει πιά. Ἀλλὰ αὐτὴ τὴν 80ετῆ φόρμουλα, τὴν ὁποία ἐμεῖς θεωρούσαμε καὶ ἀποκαλούσαμε πεπαλαιωμένη, παρωχημένη, ξεπερασμένη, τὸ σημερινὸ Δικαστήριον, τὸ Διεθνὲς Δικαστήριον, τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν, πού ἰδρύθηκε τὴν ἐπομένη τοῦ Β' παγκοσμίου πολέμου, τόλμησε νὰ τὴν ἐπαναφέρει. Τὸ ἔπραξε διακριτικὰ, μὲ μία ἀπλὴ ἀναφορά, διακηρύσσοντας ἀπὸ τὸ 1980 στὴν ὑπόθεση τῶν Ὀμήρων (*Otages*) ὅτι ἡ διεθνὴς κοινότης «ἔχει, περισσότερο ἀπὸ ποτὲ ἄλλοτε, ἀνάγκη νὰ σέβεται... τοὺς κανόνες πού πρεσβεύουν τὴν ἀνάπτυξή τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν κρατῶν-μελῶν μέσα σὲ ὀργανωμένον πλαίσιον» —καλὰ ἀκούσατε: «περισσότερο ἀπὸ ποτὲ ἄλλοτε»! Καὶ σὰν νὰ μὴν εἶχε φανεῖ ἀρκετὴ αὐτὴ ἢ διακριτικὴ ἀναφορά, τέσσερα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1984, στὴν ὑπόθεση τοῦ Κόλπου τοῦ *Maine* (*Golfe du*

Maine), τὸ Δικαστήριον προχώρησε ἀκόμα περισσότερο, ὅταν διακήρυξε ἀπερίφραστα, μὲ ὄρους μὲ τοὺς ὁποίους οἱ δικαστὲς δὲν θὰ εἶχαν ἀποδοκιμάσει τὸ 1927, ὅτι τὸ διεθνὲς δίκαιο «περιλαμβάνει ἓνα περιορισμένο σύνολο ἀπὸ κανόνες ἰσχυροὺς νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ συνύπαρξιν καὶ τὴ ζωτικὴ συνεργασία τῶν μελῶν τῆς διεθνούς κοινότητος».

Ἔχοντας διασχίσει ἐκεῖνο τὸ ὅποιον κάποιος συγγραφέας ἀποκάλεσε «περιοχὴς ἀναταράξεων» καὶ τὸ ὅποιον ἄλλοι περιέγραψαν ὡς *time of perplexity*, τὸ διεθνὲς δίκαιο μοιάζει νὰ ἔχει ξαναβρεῖ, μέσα ἀπὸ μία ἀπὸ τὶς ἀναπάντεχες ἐπιστροφές του στὸ παρελθόν, κάτι μὲ τὸ ὅποιον εἶναι ἐξοικειωμένη ἡ ἱστορία τῶν πολιτισμῶν, τὰ στέρεα θεμέλιά του καὶ τὴν ἀληθινὴ του φύσιν. «Ἐνα ρυθμιστικὸ σύστημα τῆς κοινωνίας τῶν Κρατῶν»: αὐτὸς ὁ περίφημος ὀρισμὸς τοῦ διεθνούς δικαίου τὸν ὁποῖον πρότεινε ὁ Anzilotti τὸ 1929 δὲν ἐμφανίζει κανένα ψεγάδι 80 περίπου χρόνια ἀργότερα. Λέγοντας αὐτὸ — εἶναι ἄραγε ἀνάγκη νὰ τὸ καταστήσω πιὸ συγκεκριμένο;— δὲν ἔχω σκοπὸ νὰ γίνω ὁ ἀπόστολος μιᾶς συντηρητικῆς ἀρχῆς ἢ ὁ *laudator temporis acti*. Ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἔφταναν στὸ σημεῖο νὰ πῶ, ὅπως τὸ διατυπώνει ὁ Jean Giraudoux σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῆς θεατρικῆς του παράστασης «*La guerre de Troie n'aura pas lieu*» ὅτι ὅλα ἀλλάζουν μὲ σκοπὸ νὰ μὴν ἀλλάξει τίποτα. Ἀλλὰ θὰ ἔλεγα εὐχαρίστως ὅτι, παρ' ὅλο πὺ ὅλα μοιάζουν νὰ ἔχουν ἀλλάξει, λιγότερα πράγματα ἀπὸ αὐτὰ πού θὰ μπορούσαμε νὰ πιστέψουμε ἔχουν ἀλλάξει ριζικά.

Κύριε Πρόεδρε, ἀγαπητοὶ συνάδελφοι, ἀγαπητοὶ φίλοι, στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ σταματήσω. Γιατὶ δὲν θὰ ἤθελα νὰ μοῦ προσδώσετε τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ ρήτορα ἐκείνου ὁ ὁποῖος περνᾷ μιὰ ἀτελείωτη λευκὴ νύχτα προετοιμάζοντας τὴ διάλεξή του μὲ σκοπὸ νὰ ἀποκοιμίσει τὴν ἐπομένη τοὺς ἀκροατὲς του.

Σὲ ὅλους ἐσᾶς, ἀκόμα μία φορὰ, ἀπὸ τὰ βάθη τῆς καρδιάς μου: Εὐχαριστῶ!

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2008

ΟΙ ΑΡΧΕΓΟΝΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ
ΚΑΙ Η ΠΡΟΒΑΣΗ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ
(Πλάτωνος *Πρωταγόρας* 321b-322b)

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Εἰσαγωγικά

Ὁ φιλόσοφος Πλάτων, ἂν καὶ δεξιότηχης τοῦ διαλόγου ὡς συγγραφεύς, ἐπιστρατεύει κάποτε καὶ τὸν «ἱππότην μῦθον» γιὰ νὰ συνδράμει τὸν «ὀπλίτην λόγον» πρὸς ἔκφραση μὲ ἰδιαίτερη ἐνάργεια σπουδαίων ἀληθειῶν ἢ καὶ πρὸς συμπλήρωση τῶν διαλεκτικῶν ἀποδείξεων, εἴτε ὡς «χαριέστερον» ἀπλῶς. Στὸ ἔργο του *Πρωταγόρας* παρουσιάζει τὸν διάσημο σοφιστὴ Πρωταγόρα νὰ ἐκφράζεται καὶ μὲ χρήση μύθου· ὥστε μὲ τὴ χάρι τῆς μυθικῆς ἐκφραστικῆς νὰ περιγράφει τὸν τρόπο ζωῆς τῶν ἀρχέγονων ἀνθρώπων καὶ νὰ ἱστορεῖ τὴν ἀπόκτηση ἀπὸ αὐτοὺς σπουδαίων, πρωτοφανέρωτων ἀγαθῶν, ἀπαραίτητων γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἀνθρώπινου γένους.

Οἱ ἀρχέγονοι ἄνθρωποι καὶ ἡ κάταρξις τῆς Ἱστορίας

Στὸν ἀνθρωπολογικὸ αὐτὸ μῦθο (Πλάτωνος, *Πρωταγόρας* 321b-322b) οἱ ἄνθρωποι ἐμφανίζονται νὰ ὑστεροῦν ὡς πρὸς τὰ ἄλλα ζῶα σὲ προικισμό ἀπὸ τὴ Φύση μὲ βιοσυντηρητικὲς ἱκανότητες (321c)· ἀλλὰ καὶ νὰ ὑπερνικοῦν ἐνωρὶς τὴν κατάστασιν αὐτὴ μειονεξίας, καθὼς ἀποκτοῦν τεχνικὴ πρὸς πορισμὸ βιοτικῶν ἐφοδίων, ἐξαισίο πρὸς αὐτοὺς δῶρο τοῦ Προμηθέως, συμβόλου τῆς ὑπερ-ἀνθρώπινης οὐσίας τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος: «Ἀπορία οὖν

ἐχόμενος ὁ Προμηθεὺς ἦντινα σωτηρίαν τῷ ἀνθρώπῳ εὐροι, κλέπτει Ἡφαίστου καὶ Ἀθηνᾶς τὴν ἔντεχνον σοφίαν σὺν πυρί... καὶ οὕτω δὴ δωρεῖται ἀνθρώπῳ» (321d· πρὸβλ. 321d-322a). Ἐμφανίζεται λοιπὸν ἡ ἀπόκτηση τῆς τεχνικῆς ὡς ἐπίτευγμα ἐπίνοιας τῶν πρώτων ἀνθρώπων, ἀλλὰ μὲ ὑποδήλωσι καὶ τῆς ὑπερβατικῆς πηγῆς τῆς. Ἡ φιλόανθρωπη ὅμως αὐτὴ πράξι τοῦ Προμηθεῦς καὶ χαρακτηρίζεται ὡς «κλοπὴ» τῆς ἔντεχνης σοφίας τοῦ Ἡφαίστου καὶ τῆς Ἀθηνᾶς, ἄρα ὡς διατάραξι τῆς εὐταξίας τοῦ κόσμου, ἀφοῦ μὲ τὴν κτήσι ἐνὸς τέτοιου ἀγαθοῦ συμμετέχουν οἱ ἄνθρωποι σὲ ὅ,τι πρὶν ἀνῆκε μόνον στοὺς θεοὺς, καὶ μὲ τὴ χρῆσι του, δηλαδὴ τῆς τεχνικῆς, ἐπιφέρουν μεταβολὴ στὸν κόσμον κατὰ ἰδικὴ των προαίρεσι, ἄρα κατὰ παραβίασι τοῦ ἀπὸ τοὺς θεοὺς ἰδρυμένου ρυθμοῦ τοῦ κόσμου.

Στὴ συνέχεια τοῦ μύθου, ἡ πρωτοϊστορικὴ αὐτὴ κατάκτησι τοῦ ἀνθρώπου, κρίσιμα διαχωριστικὴ του ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἄλλων ζώων, ἐπιστημαίνεται καὶ ὡς ἀπαρχὴ τοῦ ἐνσωματωμένου στὴν Ἱστορίαν πνεύματος, δηλαδὴ τοῦ πολιτισμοῦ κατὰ νεωτερικὴ ἔκφρασι, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀφετηρία δημιουργίας καὶ ἄλλων στοιχείων του: «Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἄνθρωπος θείας μετέσχε μοίρας, πρῶτον μὲν διὰ τὴν τοῦ θεοῦ συγγένειαν ζῶων μόνον θεοὺς ἐνόμισεν, καὶ ἐπεχειρεὶ βωμούς τε ἰδρῦεσθαι καὶ ἀγάλματα θεῶν· ἔπειτα φωνὴν τε καὶ ὀνόματα ταχὺ διηρθρώσατο τῇ τέχνῃ καὶ οἰκήσεις καὶ ἐσθῆτας καὶ ὑποδέσεις καὶ στρωμνάς καὶ τὰς ἐκ τῆς γῆς τροφὰς ἠῦρετο» (322a). Δηλαδὴ, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν ἀπόκτησι «ἐντεχνης σοφίας» τοῦ Ἡφαίστου καὶ τῆς Ἀθηνᾶς ἀπόκτησε μερίδιον θεϊκότητος, εἶχε ἤδη τὴν ἔκγονή τῆς ἰκανότητα, ὥστε νὰ πιστεύει μόνος ἀπὸ τὰ ζῶα σὲ θεοὺς, νὰ ἐπιδοθεῖ σὲ λατρευτικὰς πράξεις, ἀλλὰ καὶ νὰ διαρθρώσει τὴ φωνὴν του σὲ γλῶσσα, ὅπως καὶ νὰ ἐπινοήσει καὶ νὰ χρησιμοποιεῖ κατοικίαν, στρωμνὴν, ἐνδύματα, ὑποδήματα, καὶ νὰ προβεῖ στὴν «εὕρεσι» τῶν ἀπὸ τῆ γῆ τροφῶν.

Κατὰ Αἰσχύλον, στὸ ἔργον τοῦ Προμηθεῦς Δεσμώτης (καὶ ὁ Αἰσχύλος, ὑπενθυμίζω, ἦταν πρεσβύτερος τοῦ Πρωταγόρου τέσσαρις δεκαετίαι) ἡ ἔναρξι παρουσίας ἀληθινῶν ἀνθρώπων στὸν κόσμον καὶ ἡ σύστοιχι κἀταρξι τῆς Ἱστορίας συντελεῖται ὄχι μὲ τὴν κατάκτησι τῆς τεχνικῆς, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀπόκτησι νοημοσύνης, δραστικὴ γιὰ τὴ μετάβασι ἀπὸ τὴν κατάστασι προ-ἀνθρώπων σὲ κατάστασι ἄρτιων ἀνθρώπων. Ἡ ἀπόκτησι τῶν διαφορῶν στοιχείων πολιτισμοῦ ἐμφανίζεται ὡς ἐπόμενη, καὶ παρεπόμενη, τῆς ἀποκτημένης ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον νοημοσύνης. Ἀφηγεῖται ὁ Προμηθεὺς γιὰ τοὺς προ-ἀνθρώπους: «νηπίους ὄντας τὸ πρὶν ἔνους ἔθηκα καὶ φρενῶν ἐπιθό-

λους... οἱ πρῶτα μὲν βλέποντες ἔβλεπον μάτην, κλύοντες οὐκ ἤκουον» (443-448): δηλαδή, ἐνῶ κοίταζαν κάτι, δὲν ἀποκοτοῦσαν ὀπτική ἀντίληψή του, ἐνῶ συλλάμβαναν ἤχους δὲν ἀποκοτοῦσαν ἀκουστική ἀντίληψη, καθὼς δὲν εἶχαν ἀκόμη νοῦν καὶ φρένας. Καὶ μετὰ μόνο τὴν ἔξαρση τῆς ἀναγωγῆς τῶν προ-ανθρώπων σὲ κατάστασι ἀρτίων ἀνθρώπων μὲ τὴν ἀπόκτηση τῆς νοημοσύνης, ἐκθέτει ὁ Προμηθεύς, ὡς ἀποκτήματα ὕστερα, τὰ διάφορα ἐπιτεύγματα πολιτισμοῦ, ἀπὸ τὰ πρὸ ἀναγκαῖα γιὰ τὴν καθημερινή ζωὴ ἕως τὰ σύστοιχα τῆς ὑπερκαθημερινῆς μεγαλοουργίας καὶ σοφίας τῶν ἀνθρώπων. Ἐξ ἄλλου, ὁ Αἰσχύλος εἶχε ἤδη στὸ ἴδιο ἔργο του παρουσιάσει τὸν στυγρὸ ἐκπρόσωπο τῆς ἐξουσίας ἐπὶ τοῦ κόσμου νὰ χαρακτηρίζεται ὡς κοσμο-ιστορικό ἀμάρτημα τοῦ Προμηθεῦς τὴν πρωτοβουλία του, «καιροῦ πέρα» (507) καὶ «πέρα δίκης» (30) «συλῶν» (83) νὰ χορηγήσει «θεῶν γέρα» (82) στοὺς θνητοὺς ἀνθρώπους, ὥστε νὰ ἔχουν ἐφεξῆς ἐλευθερία, δηλαδή πηγὴ ἀνταρσίας πρὸς τὸ ἔνστικτο, αὐθεντικό στοιχεῖο τῆς εὐταξίας τοῦ προ-ανθρώπινου κόσμου· ὅπως τουλάχιστον ἔχω καταδείξει. (Βλέπε «Προμηθεῦς ἔργα καὶ μοῖρα κατὰ Αἰσχύλον» στὸ βιβλίο μου *Μελετήματα Φιλολογίας καὶ Φιλοσοφίας*, Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθῆναι 1998).

Καὶ ἄς μὴ λησμονοῦμε τὸν ἄλλον ὕμνο τῆς μεγαλοουργίας τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ τὸν νεώτερο τοῦ Αἰσχύλου Σοφοκλῆ στὸ ἔργο του Ἄντιγόνη: «πολλὰ τὰ δεινὰ κοῦδὲν ἀνθρώπου δεινότερον πέλει... ἄπορος ἐπ' οὐδὲν ἔρχεται...»· ὅπου δὲν ὑπάρχει μνεῖα ὑπερβατικῆς πηγῆς τῆς θαυμαστῆς μεγαλοουργίας τοῦ ἀνθρώπου ἀντίκρου στὴ Φύση.

Χωρὶς μνεῖα ὑπερβατικῆς πηγῆς ἐξηγεῖται καὶ ἀπὸ τὸν Δημόκριτο ἡ ἀπόκτηση ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους βιοτικῶν ἐφοδίων καὶ ἄλλων ὀδηγήτρια ἐμφανίζεται ἡ «χρεία», ἐπιστημαίνονται ὅμως καὶ οἱ ἔκγονοι τῆς εὐφυΐας τοῦ ἀνθρώπου ἱκανότητες καὶ ὁ προικισμὸς του μὲ χεῖρας καὶ λόγον καὶ ψυχῆς ἀγγίνοιαν: «καθόλου γὰρ πάντων τὴν χρεῖαν αὐτὴν διδάσκαλον γενέσθαι τοῖς ἀνθρώποις, ὑφηγουμένην οἰκειῶς τὴν ἐκάστου μάθησιν εὐφυεῖ ζῶν καὶ συνεργοὺς ἔχοντι πρὸς ἅπαντα χεῖρας καὶ λόγον καὶ ψυχῆς ἀγγίνοιαν».

Στὴ γλῶσσα τῆς νεωτερικῆς ἐπιστήμης λοιπόν, κατὰ Αἰσχύλον προβαδίζει ὁ homo sapiens τοῦ homo faber, κατὰ Πρωταγόρα τὸ ἱστορικό προβάδισμα ἔχει ὁ homo faber, κατὰ Δημόκριτον ἐμφανίζονται σὲ ταυτόχρονη μᾶλλον καὶ ἰσάξια δράση, ἔστω μὲ κάποια σειρὰ προτεραιότητας, ὁ homo faber («χεῖρας»), ὁ homo loquens («λόγον») καὶ ὁ homo sapiens («ψυχῆς ἀγγίνοιαν»).

Ἄπο προ-κοινωνικός βίος τοῦ ἀνθρώπου καί ἡ ἔλλειψη πολιτικῆς

Ἡ πρωτοϊστορική ἀπόκτηση ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τεχνικῆς βιοπορισμοῦ δὲν περιεῖχε καὶ τὴν πολιτική. Στὴ γλώσσα τοῦ μύθου λέγεται γιὰ τὴν πολιτική: «ἦν γὰρ παρὰ τῷ Δίῃ· τῷ δὲ Προμηθεΐ εἰς μὲν τὴν ἀκρόπολιν, τὴν τοῦ Διὸς οἴκησιν, οὐκέτι ἐνεχώρει εἰσελθεῖν· πρὸς δὲ καὶ αἱ Διὸς φυλακαὶ φοβεραὶ ἦσαν» (321d-e).

Ἡ θρυλούμενη λοιπὸν ἀποτυχία τοῦ Προμηθεῦς νὰ κλέψει τὴν πολιτική γιὰ νὰ προσφέρει καὶ αὐτὴν δωρο στοὺς ἀνθρώπους ὑποδηλώνει ἔξαρση, πιστεύομε, τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἀξίας τῆς πολιτικῆς· ὑποσημαίνει δηλαδὴ ὅτι ἀποτελεῖ κορυφαῖο γέρας τοῦ πνεύματος, ὑπέρτερο τῆς τεχνικῆς, ἄρα καὶ λίαν δυσεπίτευκτο, ἡ πολιτική, ὡς πρακτικὴ σοφία μὲ θέμα τὴ ρύθμιση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων μέσα καὶ ἀντίκρου στὴν κοινωνία, πάντοτε ὅμως καὶ στὴ Φύση, γιὰ τὴν ἐμπέδωση τοῦ «ζῆν» καὶ τοῦ «εὖ ζῆν».

Στὴ συνέχεια τοῦ μύθου περιγράφεται ὁ τρόπος τῆς ζωῆς τῶν ἀρχέγονων ἀνθρώπων, καὶ τονίζεται ὁ δεινὸς κίνδυνός της ἀπὸ τὰ θηρία: «οὕτω δὲ παρεσκευασμένοι κατ' ἀρχὰς ἄνθρωποι ὄκουν σποράδην, πόλεις δὲ οὐκ ἦσαν· ἀπώλλυντο οὖν ὑπὸ τῶν θηρίων διὰ τὸ πανταχῆ αὐτῶν ἀσθενέστεροι εἶναι, καὶ ἡ δημιουργικὴ τέχνη αὐτοῖς πρὸς μὲν τροφήν ἱκανὴ βοηθὸς ἦν, πρὸς δὲ τὸν τῶν θηρίων πόλεμον ἐνδεής· πολιτικὴν γὰρ τέχνην οὐκ εἶχον, ἧς μέρος ἦ παλεμική. Ἐζήτουν δὲ ἀθροίζεσθαι καὶ σφίξεσθαι κτίζοντες πόλεις». Διεκτραγωδεῖται λοιπὸν ἡ προ-κοινωνικὴ ζωὴ τῶν ἀρχέγονων ἀνθρώπων, ἐφοδιασμένων ἤδη μὲ τεχνικὴ βιοπορισμοῦ, ἀλλὰ ὄχι καὶ ἱκανῶν μὲ αὐτὴν μόνη πρὸς βιοάμυνα κατὰ θανάσιμου κινδύνου ἀπὸ τὰ θηρία. Καὶ ἡ ἀνάγκη πρὸς ἀντιμετώπιση τοῦ θανάσιμου αὐτοῦ κινδύνου ἐμφανίζεται ὡς τὸ κίνητρο γιὰ τὴν ἴδρυση «πόλεων», καταφυγίων τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ ὁμαλὴ ὅμως λειτουργία τῶν πόλεων δὲν κατορθώνεται χωρὶς κανόνες καθοριστικούς τῆς συμπεριφορᾶς τῶν κατοίκων των. Ἡ ἀπλὴ συνάθροιση ἀνθρώπων στὸν χώρο τῆς πόλεως, δίχως συντονισμό τῆς συμπεριφορᾶς των, δὲν συνεπάγεται ἀρμονικὴ συμβίωσή των· ἀντίθετα, ἐπισυμβαίνουν διενέξεις καὶ συγκρούσεις μεταξύ των, ὥστε νὰ καθίσταται ὁ βίος των ἀβίωτος. Ἡ θέσπιση ὅμως κανόνων καθοριστικῶν τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων στὶς πόλεις, εἶναι τὸ κύριο ἔργο τῆς πολιτικῆς, τῆς ἀνύπαρκτης ἀκόμη στοὺς ἀρχέγονους ἀνθρώπους. Καὶ συνέπεια τῆς ἀνυπαρξίας τῆς πολιτικῆς καὶ τῶν παραγῶγων τῆς κανόνων συμπεριφορᾶς στὶς πόλεις ὑπῆρξε νὰ ζοῦν οἱ ἀρχέγονοι ἄνθρωποι καὶ πάλιν «σποράδην», ἄρα ἐκτεθειμένοι στὸν θάνατο ἀπὸ τὰ θη-

ρία κίνδυνο: «ὅτ' οὖν ἄθροισθεῖεν, ἡδίκουν ἀλλήλους ἅτε οὐκ ἔχοντες τὴν πολιτικὴν τέχνην, ὥστε πάλιν σκεδαννύμενοι διεφθείροντο» (322b).

Ὁ Δημόκριτος ἐμφανίζει, ἀλλὰ ὡς θρυλούμενο («φασίν»), παρόμοιον τρόπο ζωῆς τῶν ἀρχέγονων ἀνθρώπων, ἀλλὰ ἦθος των διαφορετικό: «τοὺς δὲ ἐξ ἀρχῆς γεννηθέντας τῶν ἀνθρώπων φασίν ἐν ἀτάκτῳ καὶ θηριώδει βίῳ καθεστῶτας σποράδην ἐπὶ τὰς νομάς ἐξίεναι καὶ προσφέρεσθαι τῆς τε βοτάνης τὴν προσηνεστάτην καὶ τοὺς αὐτομάτους ἀπὸ τῶν δένδρων καρπούς· καὶ «φιλαλληλίαν δὲ μόνον ἀσκούντες ἀγελαῖον διέζων τὸν βίον δίκην ποιμνίων ἐπὶ τὰς νομάς ἐξιέντες καὶ τοῖς ἀκροδρύοις κοινῶς καὶ τοῖς λαχάνοις τρεφόμενοι»· ὥστε φέρονται οἱ ἀρχέγονοι ἄνθρωποι νὰ διάγουν βίον σποράδην, ἀλλὰ καὶ ἀγελαῖο, προπάντων ὅμως νὰ ἔχουν φιλαλληλία, καὶ ἄρα ὄχι διενέξεις καὶ συγκρούσεις μεταξύ των. Φέρεται, λοιπόν, κατὰ Δημόκριτον ἐπικαλούμενον τὰ θρυλούμενα, τὸ καθεστῶς τῆς ζωῆς τῶν ἀρχέγονων ἀνθρώπων νὰ εἶναι καθεστῶς ὄχι κοινοκτημοσύνης, ἀλλὰ κοινοτροφίας ἀκτημόνων μὲ ἦθος φιλαλληλίας. Τὸ ἦθος φιλαλληλίας χαρακτήριζε κατὰ Πλάτωνα ἐπίσης τοὺς πρῶτους προγόνους τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς του: «ἄσμενοι μὲν ἑαυτοὺς ἐώρων δι' ὀλιγότητα» (Νόμοι 678c), «πρῶτον μὲν ἡγάπων καὶ ἐφιλοφρονοῦντο ἀλλήλους ...» (678e), «ἀγαθοὶ μὲν διὰ ταῦτά τε ἦσαν καὶ διὰ τὴν λεγομένην εὐήθειαν» (679c).

Δύο ἀγαθὰ ἠθικά πρὸς ἐμπέδωσιν τῆς κοινωνίας

Στὴν περαιτέρω συνέχεια τοῦ πρωταγόρειου μύθου ἐξηγεῖται, πῶς ἀποφεύχθηκε ὁ ἀφανισμὸς τοῦ ἀνθρώπινου γένους, μὲ ὑπερνίκηση τῆς ἀκοινωνησίας: εὐτύχησαν κάποτε, καὶ ὄχι πολὺ ἀργά, οἱ ἀρχέγονοι ἄνθρωποι ν' ἀποκτήσουν δύο ἀγαθὰ ἠθικά μεγάλης ἀξίας, βελτιωτικά τοῦ χαρακτήρα των καὶ σωστικά τῆς ζωῆς των, «αἰδῶ τε καὶ δίκην»: «Ζεὺς οὖν δείσας περὶ τῷ γένει ἡμῶν, μὴ ἀπόλοιτο πᾶν, Ἑρμῆν πέμπει ἄγοντα εἰς ἀθρώπους αἰδῶ τε καὶ δίκην, ἵν' εἶεν πόλεων κόσμοι τε καὶ δεσμοὶ φιλίας συναγωγοί» (322b-c).

Ἐξαίρεται ἡ ἀποστολὴ τῶν δύο αὐτῶν ἠθικῶν ἀγαθῶν νὰ συνιστοῦν ἄρμονία καὶ συνοχὴ στὶς πόλεις («ἵν' εἶεν πόλεων κόσμοι τε καὶ δεσμοί»), ἀλλὰ καὶ νὰ συνεπιφέρουν φιλία στοὺς ἀθρώπους («φιλίας συναγωγοί»): μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχουν οἱ ἄνθρωποι δυνατότητα γιὰ ὁμαλὴ καὶ γόνιμη ζωὴ στὶς πόλεις, προφυλαγμένοι ἀντίκρου στὸν ἀπὸ τὰ θηρία κίνδυνο.

Ἐξ ἄλλου, στὸν ἀνθρωπολογικὸ αὐτὸ μῦθο καὶ τονίζεται ὡς ἀναγκαία προϋπόθεσι γιὰ τὴ γένεσι τῶν πόλεων ἢ ἔνυπαρξία τῶν δύο αὐτῶν κύριων ἠθικῶν ἀγαθῶν στὶς συνειδήσεις ὅλων τῶν ἀνθρώπων ἀνεξάρτητα, κατὰ διαφορισμὸ πρὸς ὅ,τι συμβαίνει μὲ τίς τέχνες, ὅπου ἰσχύει ὁ κοινωνικὸς ἐπιμερισμὸς, δηλαδὴ ὀλίγοι μόνον ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τῆς κοινωνίας πρέπει νὰ κατέχουν κάθε μίαν ἀπὸ αὐτές. Ἡ ἐντολὴ τοῦ Διὸς γιὰ τὴν ἀπόκτησι τῆς αἰδοῦς καὶ τῆς δίκης εἶναι: «καὶ πάντες μετεχόντων· οὐ γὰρ ἂν γένοιτο πόλεις, εἰ ὀλίγοι αὐτῶν μετέχοιεν ὡσπερ ἄλλων τεχνῶν» (322d).

Ἡ ἔνυπαρξία κατ' ἀρχὴν τῶν δύο αὐτῶν ἠθικῶν ἀγαθῶν στὶς συνειδήσεις ὅλων τῶν ἀνθρώπων, χαρακτηρισμένη ἀπὸ τὸν Πρωταγόρα ὡς ὄρος ἀπαραίτητος γιὰ τὴν ὕπαρξιν τῶν πόλεων, δηλαδὴ τῆς κοινωνίας, ἀποτελεῖ καὶ βάθρο ἰδεολογικὸ τῆς δημοκρατίας, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ δικαιώματος ἰσηγορίας τῶν πολιτῶν (323a)· ἀλλὰ καὶ μαρτυρεῖ τὴ μύχια σχέσι τῆς ἠθικῆς πρὸς τὸν ἄνθρωπο, τὴν καὶ ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν ἀξία του ὡς ἀνθρώπου· ἐπαληθεύει, πιστεύω, τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς ἠθικῆς, σὲ πρόσφατο βιβλίό μου, ὡς ἄρτου ἐπιούσιου τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου.

Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἐμφανίζει τὴν ἠθικότητα ὁ Πρωταγόρας ὡς θεόπεμπτη, ἄρα θεάρεστη, καὶ ὄχι ὡς διαταρακτικὴ τῆς εὐταξίας τοῦ κόσμου, ὅπως ἐμφανίζει τὴν τεχνικὴ, ἀπόκτημα τῶν ἀνθρώπων μὲ κλοπὴ τοῦ Προμηθέως ἀπὸ τοὺς θεοὺς. Ἐρωτᾶται ὁμως: Ἡ θετικὴ ἀξία τῆς ἠθικότητας ἔγκειται μόνο στὴν ρητὰ προβαλλόμενη σωστικὴ τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἀποστολὴ τῆς πρὸς ἐμπέδωσι τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων ἐντὸς κοινωνίας, προφυλακτικῆς τῶν ἀπὸ τὸν ὄλεθρο στὴν ἄγρια Φύσι; ἢ μήπως ὑποσημαίνει κάτι πλεόν, δηλαδὴ ἐπανόρθωσι κάπως τῶν συνεπειῶν τῆς διαταραχῆς τῆς εὐταξίας τοῦ κόσμου, ἀφοῦτο ὁ ἄνθρωπος ἀπόκτησε τὴν τεχνικὴ, κτῆμα πρὶν μόνο τῶν θεῶν, συνεπαγόμενη μὲ τὴ χρῆσι τῆς καὶ τὴ ριζικὴ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου, ἱκανὴ καὶ γιὰ δράσι περαιτέρω διαταρακτικὴ τῆς εὐταξίας τοῦ κόσμου, καὶ συγκεκριμένα στὶς διανθρώπινες ἤδη σχέσεις, ἐντακτέες δευτεροβάθμια σ' αὐτόν. Ἡ ριζικὴ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου, κατόχου μάλιστα καὶ τῶν ἔκγονων τῆς τεχνικῆς ἱκανοτήτων, ἐὰν παραμείνι γυμνὴ ἀπὸ ἠθικότητα, εἶναι πηγὴ καὶ τῆς χειρίστης ἀνοσιουργίας. Ὁ Ἀριστοτέλης μᾶς διαμηνύει ἐπιγραμματικά: «ὡσπερ γὰρ καὶ τελεωθὲν βέλτιστον τῶν ζώων ἀνθρωπός ἐστιν, οὕτω καὶ χωρισθὲν νόμου καὶ δίκης χειρίστον πάντων. χαλεπωτάτη γὰρ ἀδικία ἔχουσα ὄπλα, ὁ δ' ἄνθρωπος ὄπλα ἔχων φύεται φρονήσει καὶ ἀρετῇ, οἷς ἐπὶ τὰναντία ἔστι

χρησθαι μάλιστα, διό ανοσιώτατον και άγριώτατον άνευ άρετής» (Πολιτικά 1253a).

Έξ άλλου και παρατηρούμε, ότι ο Ζεύς στη φροντίδα του για τον μη άφανισμό του ανθρώπινου γένους εμφανίζεται μάλλον γλίσχρος: δέν χορήγησε προς τους ανθρώπους την εύρισκόμενη στην κατοχή του πολιτική, μόνη αυτή άκέραια καθοδηγητική του κοινωνικού βίου των, αλλά περιορίστηκε να τους εφοδιάσει με ό,τι άρκοῦσε προς εξοικονόμησή των άπλως, για ύπερνίκηση τής άκοινωνησίας των.

Έκφράσθηκε, νομίζω, με τον τρόπο αυτό ή άπαισιοδοξία του Πρωταγόρα για τη σχέση τής ανθρωπότητας με την πολιτική, δηλαδή για την ύπαρξη πολιτικής στην Ίστορία, ίκανής οδηγού τής ανθρωπότητας προς τό «ζῆν» και τό «εὔ ζῆν». Και ἴσως πρέπει να όμολογήσουμε, ότι επαληθεύθηκε σε κάποιο βαθμό ή άπαισιόδοξη αυτή γνώμη του από την ἔκτοτε Ίστορία: με τους πολέμους, τους διωγμούς, τις εκμεταλλεύσεις και άλλα δεινά: με την αδυναμία τής πολιτικής, ιδιαίτερα ἔκδηλη στην εποχή μας, να έμποδίσει την αλόγιστη και άνευλαβέστατη συμπεριφορά προς τη Φύση, καταστροφική τελικά για την ανθρωπότητα.

Ἡ αἰδώς και ή δίκη στην ιδιοσυστασία των

Στόν μύθο του Πρωταγόρα ή άπαισιοδοξία ως προς τη δυνατότητα να ύπάρξει πολιτική στην ύπηρεσία των ανθρώπων αντίσταθμίζεται με την αισιόδοξη γνώμη για την επάρκεια ήθικων αγαθων, όπως ή αἰδώς και ή δίκη, να συντελέσουν ώστε οι άνθρωποι να ζουν όμαλά σε πόλεις: εμφανίζονται, λοιπόν, ή αἰδώς και ή δίκη ως οίονει αναπληρωτικά τής πολιτικής.

Ἡ όμοζυγία τής δίκης με την αἰδῶ («αἰδῶ τε και δίκην») ύποδηλώνει μάλλον σύλληψη τής δικαιοσύνης («δίκης») ύποκειμενικά, ως ήθικου συναισθήματος, όπως αντίστοιχα τής αἰδοῦς, πρόδηλα ύπαρκτης ύποκειμενικά ως ήθικου συναισθήματος. Αυτό ἴσως ύποσημαίνουν και οι τρεις λέξεις «άγοντα εις ανθρώπους», δηλαδή στίς συνειδήσεις των ανθρώπων, καθενός άτομικά. Ἡ φράση όμως «ἵνα εἶεν πόλειων κόσμοι τε και δεσμοί» τονίζει τον κοινό προορισμό τής αἰδοῦς και τής δίκης: να έμπεδώσουν άρμονία και συνοχή στην προ-πολιτική άκόμη κοινωνία, με αυτόματη έξ άλλου συνέπεια τη δημιουργία φιλικων σχέσεων μεταξύ των μελών της («φιλίας συναγωγοί»).

Ἐξάρση τῆς ἀξίας τῶν δύο ἠθικῶν αὐτῶν ἀγαθῶν ὑπῆρχε ἤδη στὰ ἔργα τῶν πρὶν τὸν Πρωταγόρα Ἑλλήνων ποιητῶν: καὶ τῶν δύο μεγάλων, Ὅμηρου καὶ Ἡσιόδου, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ὅπως ὁ Τυρταῖος καὶ ὅπως ὁ Σόλων. Κατὰ Ἡσιόδον, μάλιστα, ἡ δίκη ἐνυπάρχει μόνο στὸ ἀνθρώπινο γένος, καὶ ἀποτελεῖ στοιχεῖο διαφοριστικὸ ἀνθρώπων καὶ ἄλλων ζώων (Ἔργα καὶ Ἡμέραι 278-280).

Χρειάζεται ὅμως νὰ διευκρινισθεῖ πῶς ὁ Πρωταγόρας στὸν μῦθο τοῦ ἐννοεῖ καὶ τὴν αἰδῶ καὶ τὴν δίκην, ἢ καὶ πῶς ἐμεῖς ἐννοοῦμε καὶ τὴ μιά καὶ τὴν ἄλλη ἢ καὶ ἀποτιμοῦμε τὴ δυνατότητα συμβολῆς των γιὰ τὴν ἐμπέδωση τῆς κοινωνίας.

Ἡ αἰδῶς καὶ ἡ δικαιοσύνη (329c) διαφέρουν μεταξύ των, παρὰ τὴν ὑπὲρ τῆς κοινωνίας ἐποικοδομητικὴ συνέργειά των.

Ἡ αἰδῶς, σύνθεμα αἰδημοσύνης καὶ σεβασμοῦ, ἐνεργεῖ προπάντων ἀποτρεπτικά, δηλαδή ἀποτρέπει ἀπὸ τίς πράξεις τίς ἀντίθετες πρὸς τὴν ἠθική. Ἡ δικαιοσύνη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δράση τὴν ἀποτρεπτικὴ τῶν ἀντι-ἀνθρώπινων καὶ ἀντι-κοινωνικῶν πράξεων, ἐνέχει καὶ δράση κατευθυντικὴ τοῦ ἀνθρώπινου ἀτόμου πρὸς τὸ πρακτεῖο γιὰ τὴν ὑπηρετήση τῆς ζωῆς του, μάλιστα καὶ πρὸς τὸ εὖ ζῆν, ἀλλὰ χωρὶς παραμειώσεις τῶν ὄρων, ἢ καὶ μὲ συνυπηρετήση, τοῦ «ζῆν» καὶ τοῦ «εὖ ζῆν» τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ἢ ἐνδεχόμενα καὶ μὲ ἰδιαίτερη μέριμνα γιὰ τὸ «ζῆν» ἢ καὶ τὸ «εὖ ζῆν» ὀρισμένων ἄλλων ἀνθρώπων, καθὼς π.χ. τῶν ἀνήλικων τέκνων.

Ἡ αἰδῶς, καὶ ὡς αἰδημοσύνη καὶ ὡς σεβασμός, εἶναι κάτι πιὸ ἐσώψυχο ἀπὸ τὴ δικαιοσύνη, ἀλλὰ καὶ στηριζεῖ ἐνδεχόμενα τὴ δικαιοσύνη: ὅποιος ἔχει αἰδῶ αὐτο-ἀποτρέπεται ἀπὸ τὴν παράβαση τῶν ὑπαγορεύσεων τῆς δικαιοσύνης, καὶ δὲν χρειάζεται πειθαναγκασμοῦ του μὲ ἀπειλὴ ποινῆς π.χ. γιὰ τυχὸν παράβασή των.

Ἐκφραστικότεατο εἶναι τὸ ἠθικὸ παράγγελμα τοῦ Δημοκρίτου (68B264) «μηδέ τι μᾶλλον τοὺς ἀνθρώπους αἰδεῖσθαι ἑωυτοῦ μηδέ τι μᾶλλον ἐξεργάζεσθαι κακόν, εἰ μέλλει μηδεὶς εἰδῆσειν ἢ οἱ πάντες ἄνθρωποι».

Ἡ αἰδῶς, καθὼς εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο κάτι βαθύβλυστο ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, δὲν ὑπέχει τὸ βάρος ἑτεροκαθορισμοῦ τῆς, ἐνέχει μάλιστα καὶ πολὺ ἔντονο τὸ συναισθηματικὸ στοιχεῖο, ἂν καὶ ὄχι δίχως ἀντιστοιχία κάθε φορά πρὸς ἀρνητικὴ ἀξία ἢ θετικὴ: πρὸς ἀρνητικὴ ὡς αἰδημοσύνη, πρὸς θετικὴ ὡς σεβασμός.

Μὲ τὴν αἰδημοσύνη συνυπάρχει συχνὰ τὸ ἠθικὸ ἐπίσης ἀγαθὸ τιμῆ, δη-

λαδή ἐσώψυχη βίωση ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τῆς ἠθικῆς ἀξίας του ἢ καὶ ἀναγνώριση τῆς ἠθικῆς ἀξίας του ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἄνθρώπους στὴν κοινωνία. Καὶ εἶναι ἡ συναίσθηση τῆς τιμῆς ιδιαίτερα ἔντονη, ὅταν συμβεῖ ἀμαύρωσή της ἢ στὴ συνείδηση τοῦ ἴδιου τοῦ ὑποκειμένου της ἢ μὲ προσβολή της ἀπὸ ἄλλους ἄνθρώπους στὴν κοινωνία. Ἡ αἰδῶς καὶ ὡς σεβασμὸς καὶ ὡς αἰδημοσύνη συναντᾶται μὲ τὴν τιμῆ: ὡς σεβασμὸς τὴν ὑπερασπίζεται, ὡς αἰδημοσύνη ἐπακολουθεῖ τὴν προσβολή της.

Ἡ δικαιοσύνη, καὶ ὡς ἀρετή, δηλαδή κάτι προσωπικό, ἢ κάπως καὶ συναισθηματικό, ἔχει καίριο στοιχεῖο τὴν πρακτικὴ εὐθυκρισία, κάτι μὴ συναισθηματικό· ἀλλὰ καὶ ὑπέχει τὴν εὐθύνη πρὸς ἀντικειμενικὰ ὀρθὴ κατανομὴ καθηκόντων καὶ διανομὴ ἀγαθῶν στοὺς ἐντὸς κοινωνίας ἄνθρώπους· εἶναι ἄρα συναρτημένη ἄρρηκτα μὲ στοιχεῖα τῆς κοινωνίας ἢ καὶ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, ἐπηρεαστικά σὲ μέγα βαθμὸ τῶν καθορισμῶν της.

Καὶ ἀξίζει νὰ ἐξηραθεῖ ὅτι δὲν ἐμπιστεύεται ὁ Πρωταγόρας γιὰ τὴν ὁμαλὴ συμβίωση τῶν ἀνθρώπων στὶς πόλεις τὴν «δίκην» μόνη, ἀλλὰ κρίνει ἀπαραίτητη καὶ τὴν αἰδῶ, αὐθόρμητη κατ' ἐξοχὴν ἠθικότητα.

Ἡ γένεση τοῦ θετικοῦ δικαίου καὶ τὸ κίνητρο γιὰ τὴν ἰδρυση πόλεων

Ἴσως, ὅμως, ἡ λέξι «δίκη» στὸν μῦθο τοῦ Πρωταγόρα νὰ σημαίνει ὄχι ἀπλῶς δικαιοσύνη, ἀλλὰ καὶ δίκαιο θετικό, δηλαδή θεσπισμένο κάπως σὲ προ-πολιτικὴ ἔστω κοινωνία· ὅπως ἄλλωστε δέχεται ὁ Πλάτων, συγγραφεὺς τῶν *Νόμων*, ὅταν περιγράφει τὴν ἀρχικὴ μονάδα κοινωνίας, τὴν οἰκογένεια, προηγούμενη ἀπὸ τοὺς δύο ἄλλους τύπους κοινωνίας, τὴν «κώμην» καὶ τὴν «πόλιν» (627e).

Καὶ ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ μικρὴ παρέκβαση:

Ἡ τριαδικὴ πρόβαση τῆς ἀνθρωπότητας πρὸς τὴν ὁλοένα εὐρύτερη κοινωνία, ἀπὸ τὴν «οἰκίαν» στὴν «κώμην» καὶ ἀπὸ τὴν «κώμην» στὴν «πόλιν», προβλημένη ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, ὄχι δογματικά ὅμως, ἀλλὰ ὡς πιθανὴ ἀπλῶς (*Νόμοι* 681a 4), ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ προβλήθηκε ἀπὸ αὐτὸν ἐμφατικά (*Πολιτικά* 1252b 9-31)· μάλιστα, μετὰ πολλοὺς αἰῶνες καὶ ἀπὸ τὸν Γερμανὸ φιλόσοφο Hegel (*Grundlinien der Philosophie des Rechts*, 1821, §§158-360).

Ὁ Πλάτων, συγγραφεὺς τῶν *Νόμων*, ὅπου ἀναδεικνύεται καὶ θεωρητικὸς τοῦ δικαίου ἐξοχος, δὲν ἀγνόησε ὅτι ἡ ἀρμονικὴ συνύπαρξι τῶν ἀνθρώ-

πων και ή έμπρακτη άλληλεγγύη των βλάστησαν άρχικά στο κύτταρο τής κοινωνίας, στην οικογένεια δηλαδή, από την ψυχικά διαπλαστική προς ήθικότητα δύναμη τής οικογενειακής θαλπωρής, με κύρια πηγή την σε βιολογικό δεσμό ριζωμένη μητρική στοργή, και με την όποια συνδρομή έξ άλλου τής έμπειρίας για τις πρακτικές άνάγκες στη συμβίωση τών μελών τής οικογένειας. Τα ένδο-οικογενειακά έθιμα, διαπλασμένα στον χώρο ήθικης θαλπωρής τών διάφορων μεγάλων σύνθετων οικογενειών κοινού αίματος, υπέχουν κάποτε διαλογή, όταν δηλαδή αυτές ένώνονται και συναποτελούν ευρύτερη κοινωνία· και με τή διαλογή αυτή συγκροτούνται οι πρώτες νομοθεσίες (Νόμοι 680a-681d).

Ό Πρωταγόρας όμως στον μύθο του δέν έπιστημαίνει την οικογένεια και την κοινωνική δυναμική, από την οικογένεια προς ευρύτερη κοινωνία· και δέν έπιχειρεί να συλλάβει τή γένεση του δικαίου στην πρωτο-Ίστορία τής ανθρωπότητας, δηλαδή στον βίο τών άρχέγονων ανθρώπων· και ούτε προβάλλει την άυστηρή έννοια του θετικού δικαίου, ως συντελεστή άναγκάιου για την ύπαρξη τής ευρύτερης κοινωνίας· ώστε και περιορίζεται σε μνεία τής «δίκης» άόριστα, χωρίς παρουσίαση του τρόπου λειτουργίας της για την επίτευξη ευταξίας στην κοινωνία, έστω και στην μη άναπτυγμένη, τών άρχέγονων ανθρώπων.

Άς μη παραγνωρίζουμε, όμως, ότι προς συζήτηση διευκρινιστέο θέμα ήταν για τον Πρωταγόρα τó διδακτόν ή μη τής άρετής, και με τά λεχθέντα για την αιδώ και την δίκην έπιδίωκε να ύπηρετήσσει τή γνώμη του ως προς τó σπουδαίο αυτό εκπαιδευτικό ζήτημα. Έξηγγείται άρα κάπως ή μη άποσαφήνιση τής έννοιας «δίκη» ως προς τó εύρος της: αν περιλαμβάνει δύναμει τó συστατικό του θετικού δικαίου διάπλεγμα ύποχρεώσεων και δικαιωμάτων, ή και όχι μόνο την καθοριστική λειτουργία του δικαίου, την άμεσα ρυθμιστική τής ζωής στην κοινωνία, αλλά και τις ύπηρετικές της δύο άλλες, την κυρωτική και τή δικαστική. (Για τή διάκριση τών τριών αυτών λειτουργιών του δικαίου, εισαγμένη στη Γενική θεωρία του δικαίου με την επί ύψηγσία διατριβή μου τó 1943, βλέπε στο βιβλίο μου Φιλοσοφία του δικαίου, 1954, εκδόσεις Παπαζήση).

Ένδειξη, έξ άλλου, τής εξαίρετης έπιστημοσύνης του Πρωταγόρα ως προς τή συμβολή του δικαίου στην εμπέδωση τής κοινωνικής ευταξίας είναι ή γνώμη του για την άποστολή τής ποινης, έκφρασμένη άφου έληξε ή αφήγηση του μύθου, και ως άποδεικτική του «παρασκευαστόν είναι άρετήν»

(324a): «Οὐδείς γὰρ κολάζει τοὺς ἀδικούντας πρὸς τούτῳ τὸν νοῦν ἔχων καὶ τούτου ἕνεκα, ὅτι ἠδίκησεν, ὅστις μὴ ὡσπερ θηρίον ἀλογίστως τιμωρεῖται· ὁ δὲ μετὰ λόγου ἐπιχειρῶν κολάζειν οὐ τοῦ παρεληλυθότος ἕνεκα ἀδικήματος τιμωρεῖται —οὐ γὰρ ἂν τό γε πραχθὲν ἀγέννητον θεῖη— ἀλλὰ τοῦ μέλλοντος χάριν, ἵνα μὴ αὖθις ἀδικήσῃ μήτε αὐτὸς οὗτος μήτε ἄλλος ὁ τοῦτον ἰδὼν κολασθέντα· καὶ τοιαύτην διάνοιαν ἔχων διανοεῖται παιδευτὴν εἶναι ἀρετὴν· ἀποτροπῆς γοῦν ἕνεκα κολάζει» (324 a-b). Καὶ ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ τονίσω τίς φράσεις «ἵνα μὴ αὖθις ἀδικήσῃ μήτε αὐτὸς οὗτος μήτε ἄλλος ὁ τοῦτον ἰδὼν κολασθέντα».

Δίδαγμα πολύτιμο παραμένει, ἀπὸ τῆς φράσης «αἰδῶ τε καὶ δίκην», ὅτι γιὰ τὴν ἐμπέδωση τῶν κοινωνιῶν δὲν ἐπαρκεῖ τῆς δικαιοσύνης ἢ συμβολῆς, ἔστω καὶ μὲ ὑπαρξὴ ἄρτιου συστήματος θετικοῦ δικαίου, ἀλλὰ χρειάζεται καὶ ἡ συμβολὴ τῆς ἠθικότητας, ἐνδοσυνειδησιακῆς στὴν οὐσία τῆς, ἄσχετης καὶ ὑπέρτερης ἀπὸ τίς ὑπαγορεύσεις καὶ τίς κυρώσεις τοῦ θετικοῦ δικαίου, καθοριστικῆς ἐξ ἄλλου τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου ὅχι μόνον πρὸς τήρησιν κατ' ἀρχὴν τῶν ὑπαγορεύσεων τοῦ θετικοῦ δικαίου, ἀλλὰ προπάντων πέρα αὐτῶν ἀντίκρου στίς πολλές στιγμὲς τῆς ζωῆς, ἀδιάφευκτα καταπιστευμένες στὴν αὐτοκαθοριστικὴ ἀτομικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου.

Ἄλλο ἰδίωμα τοῦ μύθου τοῦ Πρωταγόρα εἶναι ὁ ὑπερτονισμὸς τοῦ κινδύνου τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὰ θηρία ὡς κινήτρου γιὰ τὴ σύμπληξη τῶν πρώτων κοινωνιῶν. Καὶ φέρεται ὡς πρὸς αὐτό, δηλαδὴ μᾶλλον ὡς πρὸς τὸ κίνητρο γιὰ τὴν ἀπόκτηση κοινωνικότητας ἀπὸ τοὺς ἀρχέγονους ἀνθρώπους, νὰ συμφωνεῖ κάπως μὲ τὸν Πρωταγόρα ὁ Δημόκριτος: «καὶ πολεμουμένους μὲν ὑπὸ τῶν θηρίων ἀλλήλοισι βοηθεῖν ὑπὸ τοῦ συμφέροντος διδασκομένους, ἀθροισμένους δὲ διὰ τὸν φόβον ἐπιγινώσκειν ἐκ τοῦ κατὰ μικρὸν τοὺς ἀλλήλων τύπους»· ἐνῶ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, συγγραφέα τῶν *Νόμων* (681a), σημειώνεται ἀπλῶς ἡ βιοσαμντικὴ ἀντίκρου στὰ θηρία μέριμνα, ὡς μιὰ μετὰξὺ ἄλλων στὴν πρόβαση τῶν ἀνθρώπων γιὰ ἴδρυση πόλεων: «περιβόλους τε αἵμασιώδεις τινὰς τειχῶν ἐρύματα τῶν θηρίων ἕνεκα ποιῶνται».

Ὁ Πλάτων, συγγραφεὺς τῆς *Πολιτείας*, ὅταν πραγματεύεται γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς «πόλεως», ἀπὸ σκοπιὰ ὅχι γενεσιολογικῆ, ἀλλὰ πραξιολογικῆ, προβάλλει τὸν καταμερισμὸ τῶν ἔργων: «Γίγνεται πόλις..., ἐπειδὴ τυγχάνει ἡμῶν ἕκαστος οὐκ αὐτάρκης, ἀλλὰ πολλῶν ὧν ἐνδεὴς ... Οὕτω δὲ

ἄρα παραλαμβάνων ἄλλος ἄλλον ἐπ' ἄλλου, τὸν δ' ἐπ' ἄλλου χρεῖα πολλῶν δεόμενοι, πολλοὺς εἰς μίαν οἴκησιν ἀγείραντες κοινωνοὺς τε καὶ βοηθοὺς, ταύτῃ τῇ συνοικίᾳ ἐθέμεθα πόλιν ὄνομα» (369b-c). Ὁ Πρωταγόρας στὸν μῦθο του δὲν προβάλλει τὸν καταμερισμὸ τῶν ἔργων ὡς κίνητρο γιὰ τὴν ἴδρυση τῶν πόλεων, ἀν καὶ δὲν τὸν ἀγνοεῖ, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τῆ φράση «οὐ γὰρ ἂν γένοιντο πόλεις, εἰ ὀλίγοι μετέχοιεν ὡσπερ ἄλλων τεχνῶν» (322a). Καὶ εἶναι αὐτὸ εὐεξήγητο, καθὼς ἡ μυθικὴ ἀφήγησις τοῦ Πρωταγόρα ἔχει ἄμεσο ἀντικείμενο τὸν βίῳ τῶν ἀρχέγονων ἀνθρώπων, ὅπου μικρὴ σπουδαιότητα ἔχει ὁ καταμερισμὸς τῶν ἔργων καὶ εἶναι μόνις ὑπανάπτυκτος.

Ἐπίλογος

Αὐτὰ μᾶς ὑποκινεῖ νὰ διαλογοισθῶμε ὁ κατὰ Πλάτωνα μῦθος τοῦ Πρωταγόρα. Καὶ ἂς μὴ λησμονοῦμε τὴν κλασικὴ ρῆσις τοῦ διάστημου αὐτοῦ σοφιστῆ «πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος», κατακυρωτικὴ τοῦ ἀνθρώπου ὡς αὐτόθετου ὑποκειμένου γιὰ λογισμὸ τῶν πάντων. Ἄς μὴ λησμονοῦμε ἰδιαίτερα τὴ διαβόητη, ἀγνωστικιστικὴ περὶ θεῶν ρῆσις του «περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδένα οὐθ' ὡς εἰσὶν οὐθ' ὡς οὐκ εἰσὶν». Ἡ μνεῖα στὸν μῦθο, λοιπόν, θεῶν ὅπως ὁ Ζεὺς καὶ ὁ Ἑρμῆς, ὁ Ἡρακλῆς καὶ ἡ Ἀθηνᾶ, ἡ καὶ ὑπεράνθρωπου ὄντος, ὅπως ὁ Προμηθεύς, πρέπει νὰ καταλογοισθεῖ ἀπλῶς στὴν συμβολικὴ γλῶσσα τῆς μυθοπλασίας, δηλαδὴ νὰ ἐννοεῖται ὡς λεγόμενῃ ποιητικὴ ἀδεία, καὶ ἀκριβέστερα μυθολογικῆ ἀδεία· καὶ νὰ ἐρμηνεύεται, ἄρα, ὡς ὑποδηλωτικὴ ἐπιτεύξεω τῆς ἐπινοητικότητος, ὅπως ἤδη τονίσαμε, ἡ καὶ τῆς εὐαισθησίας τῶν ἀνθρώπων μὲ ὑπέρβαση τῆς ὑπαρξιακῆς των ὑποκειμενικότητος.

Ἡ κριτικὴ αὐτὴ ἀποτίμησις τῆς συμβολῆς τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ μῦθου τοῦ Πρωταγόρα στὴ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας καὶ στὴ Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου ἀποτελεῖ ἔκφρασις ὄχι ἀνευλάβειας, ἀλλὰ μᾶλλον τιμῆς, ὑπηρετικῆ τῆς φήμης τοῦ μεγάλου αὐτοῦ σοφιστῆ, δηλαδὴ μεστοῦ σοφίας στοχαστῆ, ἔνδοξου τέκνου τῆς βορείου Ἑλλάδος.

ΒΙΒΛΙΑ ΚΩΝ/ΝΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ μὲ θέμα ὄχι ἄσχετο πρὸς τὸ θέμα τῆς διεξοδικῆς αὐτῆς πραγματείας: *Φιλοσοφία τοῦ δικαίου*, Παπαζήσης, Ἀθῆναι 1954. *Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας κατὰ Πλάτωνα*, Παπαζήσης, Ἀθῆναι 1982. *Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας κατὰ Δημόκριτον*, Παπαζήσης, Ἀθῆναι 1983. *Philosophy of History in ancient Greece*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Athens 1991. *La philosophie politique de Platon*, Ousia, Bruxelles 1997. *Μελετήματα Φιλολογίας καὶ Φιλοσοφίας*, Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθῆναι 1998.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 25ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2008

ΥΠΟΔΟΧΗ
ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
Κας ΠΕΛΑΓΙΑΣ ΓΕΣΙΟΥ-ΦΑΛΤΣΗ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΔΡΑΚΑΤΟ

Ἡ ἀνακηρυσσόμενη σήμερα ὡς ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας, μετὰ τὴ λήψη τοῦ πτυχίου καὶ τοῦ Διδακτορικοῦ Διπλώματος ἀπὸ τὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, συνέχισε τὶς σπουδές της σὲ γερμανικὰ πανεπιστήμια. Ἀκολούθως, ἀνηγορεύθη ὑφηγήτρια τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας ἀπὸ τὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ἡ ἐν λόγω Σχολὴ τὸ 1979 τὴν ἐξέλεξε Καθηγήτρια στὴν ἔδρα τοῦ Ἀστικοῦ Διοικητικοῦ καὶ Δικονομικοῦ Δικαίου, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπεχώρησε τὸ 2002 μὲ τὸν τίτλο τῆς ὁμότιμης καθηγήτριας.

Ἡ κα Γέσιου-Φαλτσὴ κατὰ τὴν πανεπιστημιακὴ τῆς σταδιοδρομία ἀνέπτυξε ἀξιόλογη δράση καὶ ἔτυχε πολλῶν τιμητικῶν διακρίσεων. Τὸ συγγραφικὸ της ἔργο, μέρος τοῦ ὁποίου εἶναι δημοσιευμένο στὸ ἐξωτερικό, εἶναι ἐκτεταμένο καὶ καλύπτει ὅλα τὰ τμήματα τοῦ Ἀστικοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου.

Κυρία Καθηγήτρια, ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν εἶναι εὐτυχῆς πού σᾶς καλωσορίζει ὡς ἀντεπιστέλλον μέλος τοῦ ἐσωτερικοῦ στὸν κλάδο τοῦ Ἀστικοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου καὶ σᾶς ἀπευθύνει τὶς καλύτερές της εὐχές.

Ταυτοχρόνως, σᾶς παραδίδω τὸ διάσημό της.

Σὲ πλήρη ἀνάλυση τῶν βιογραφικῶν στοιχείων τῆς Καθηγήτριας κας Γέσιου-Φαλτσὴ θὰ προβεῖ, σύμφωνα μὲ σχετικὴ ἀπόφαση τῆς Συγκλήτου, ὁ συνάδελφος Ἀκαδημαϊκὸς κ. Γεώργιος Μητσόπουλος.

Παρακαλῶ τὸν κ. Μητσόπουλο νὰ ἔλθει στὸ βῆμα.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ κ. ΓΕΩΡΓΙΟ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟ

Ἐρίτιμη καὶ ἀγαπητὴ κυρία Γέσιου-Φαλτσῆ,

Μὲ ἰδιαίτερη χαρὰ ἀνέλαβα, κατ' ἐντολὴν τῆς Τάξεως τῶν Ἡθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν τῆς Ἀκαδημίας, νὰ παρουσιάσω τὸ ἐπιστημονικό σας ἔργο κατὰ τὴν ἐπίσημη αὐτὴ ὑποδοχὴ σας ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Ἡ ἐπιστημονικὴ σας σταδιοδρομία ἄρχισε μὲ τὸν διορισμό σας ὡς βοηθοῦ στὶς ἔδρες τοῦ Ἀστικοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου καὶ τοῦ Ἰδιωτικοῦ Διεθνoῦς Δικαίου τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Καὶ σὲ σύντομο μετέπειτα διάστημα παρουσιάσατε τὴ διδακτορικὴ σας διατριβὴ μὲ θέμα: «Ἀστικά καὶ δικονομικά διατάξεις τῶν διεθνῶν συμβάσεων τῆς Ἑλλάδος», ποὺ ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὴ Σχολὴ μὲ βαθμὸ ἄριστα. Κατὰ τὰ ἔτη 1968-1969 εὐρίσκεσθε στὴ Γερμανία μὲ ὑποτροφία τοῦ Ἰδρύματος Alexander von Humboldt καὶ τὸ 1970 ἐκλέγεσθε ὑφηγήτρια στὴν ἔδρα τοῦ Ἀστικοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου μὲ τὴν ἐπὶ ὑψηγεία διατριβὴ σας τοῦ δυσχεροῦς θέματος «Ἡ ὁμοδικία εἰς τὴν πολιτικὴν δίκην». Καὶ τὸ ἔτος 1979 ἡ αὐτὴ Σχολὴ σᾶς ἐξέλεξε τακτικὴ καθηγήτρια στὴ νεοσυσταθεῖσα ἔδρα Ἀστικοῦ καὶ Διοικητικοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου. Ἐκτοτε διδάξατε ἀνελλιπῶς ὅλες τὶς γενικὲς καὶ εἰδικὲς ἐκφάνσεις τῆς θεωρίας καὶ ἐφαρμογῆς τοῦ Ἀστικοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου καὶ ἐξακολουθεῖτε νὰ διδάσκετε στὸ Μεταπτυχιακὸ Τμῆμα τῆς Σχολῆς καὶ μετὰ τὴν ὁμοτιμία σας.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πανεπιστημιακῆς σας σταδιοδρομίας διδάξατε βασικά θέματα ἀστικοῦ δικονομικοῦ δικαίου στὴν Ἐθνικὴ Σχολὴ Δικαστῶν καὶ παράλληλα διατελέσατε Πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπῆς Δημοσίων καὶ Διεθνῶν Σχέσεων τοῦ ΑΠΘ καὶ μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς Εὐρωπαϊκῶν Ἐκπαιδευτικῶν Προγραμμάτων μὲ σημαντικὴ ἀξιοποίηση αὐτῆς τῆς κατεύθυνσης. Ἐδώσατε διαλέξεις σὲ πολλὰ ξένα Πανεπιστήμια ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου, καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1997 διδάξατε ὡς ἐπισκέπτρια καθηγήτρια στὸ Πανεπιστήμιο Tulane τῆς Νέας Ὁρλεάνης τῶν ΗΠΑ μὲ τὸ σημαντικὸ θέμα: «Σύγκρουση νόμων στὸ εὐρωπαϊκὸ κοινοτικὸ δίκαιο» κατὰ τὴν τελευταία δὲ δεκαπενταετία μετέχετε στὴ διδακτικὴ ὁμάδα τοῦ καλοκαιρινοῦ στὴν Ἑλλάδα Τμήματος τοῦ αὐτοῦ Πανεπιστημίου μὲ ἀνάλυση γενικοτέρων δικονομικῶν θεμάτων, μὲ ἀκροατήριον Ἀμερικανῶν φοιτητῶν.

Ἡ ἀποχώρησή σας ἀπὸ τὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ ΑΠΘ ἀπέτελεσε τὴν ἀφιερωμένη σειράς τιμητικῶν ἐκδηλώσεων γιὰ τὴν ὅλη ἐπιστημονικὴ σας συμβολή, ἀρχικὰ μὲ τὴν ἀπονομὴ τοῦ τίτλου ὡς ἐπιτίμου δικηγόρου τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης, καὶ ἔπειτα μὲ ἐπιστημονικὲς διημερίδες πρὸς τιμὴν σας ποὺ διοργανώθηκαν ἀπὸ τὸν Δικηγορικὸ Σύλλογο Θεσσαλονίκης σὲ συνεργασία μὲ τὴν Ἑταιρεία Νομικῶν Βορείου Ἑλλάδος, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης. Καὶ ἀκολούθησε ἡ ἀναγόρευσή σας ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν ὡς ἐπιτίμου διδάκτορας τῆς Νομικῆς Σχολῆς (2006) καθὼς καὶ ἡ ἔκδοσή, μὲ πρωτοβουλία τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ ΑΠΘ, τιμητικοῦ τόμου, ποὺ ἀποτελέσθηκε ἀπὸ τρεῖς ἡμιτόμους ἐκ τῶν ὁποίων ὁ τρίτος μὲ μελέτες διακεκριμένων ξένων καθηγητῶν.

Τὸ ἐπιστημονικὸ σας ἔργο καλύπτει ὅλα τὰ ἐπιμέρους τμήματα τοῦ Ἀστικοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου, ἐκτείνεται δὲ καὶ σὲ θέματα τόσο Διοικητικοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου, ὅσο καὶ Εὐρωπαϊκοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου. Μὲ ἀφιερωμένη δὲ τὴν ὑψηλὴ παράδοση τῆς ἐλληνικῆς θεωρίας τοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου ἀκολουθήσατε ὀρθὴ ἐρμηνευτικὴ κατεύθυνση μὲ πλήρη ἐποπτεία τῆς διεθνoῦς ἐπιστημονικῆς ἐξελίξεως, ἀλλὰ καὶ μὲ ὀρθὴ ἐπίσης θεώρηση τοῦ Ἀστικοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου ὡς τελολογικὰ διαρθρωμένου συστήματος μὲ τὸν διέποντα αὐτὸ σκοπὸ. Περιορίζομαι, ἀπὸ τὸν σύντομο χρόνο, νὰ ἐπιστημάνω δύο μελέτες σας ἀπὸ τὸ ὅλο ἐπιστημονικὸ σας ἔργο.

Ἡ πρώτη ἀφορὰ τὸ βιβλίον σας μὲ τίτλο *Civil Procedure in Hellas* (Sakkoulas/Kluver 1997) ποὺ ἀποτελεῖ γιὰ τὸν ἀλλοδαπὸ ἀναγνώστη πλήρη εἰκόνα τῆς ὑψηλῆς ἐπιστημονικῆς στάθμης τῆς ἐλληνικῆς θεωρίας τοῦ Ἀστικοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου καθὼς καὶ τῆς ἐπιτυχoῦς ἀναλύσεως τῆς ὅλης δομῆς τοῦ νέου Κ. Πολιτικῆς Δικονομίας.

Καὶ ἡ δευτέρα ἀφορὰ τὸ τρίτομο σημαντικὸ ἔργο σας, τὸ Δίκαιο τῆς Ἀναγκαστικῆς Ἐκτελέσεως. Στὸν πρῶτο τόμο διαπραγματευθήκατε τὸ Γενικὸ Μέρος τῆς Ἀναγκαστικῆς Ἐκτελέσεως (1998), στὸν δεύτερο τόμο τὸ Εἰδικὸ Μέρος (2001) καὶ στὸν τρίτο τὴ Διεθνῆ Ἀναγκαστικὴ Ἐκτέλεση ποὺ ἐντάσσεται στὸν κλάδο τοῦ Διεθνoῦς Ἀστικοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου καὶ ὡς πρὸς ὀρισμένο τμήμα στὸν κλάδο τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου (2006). Τὸ τρίτομο αὐτὸ ἔργο σας κάλυψε τόσο τὴ θεωρητικὴ δομὴ, ὅσο καὶ τὴν ὅλη ἐρμηνεία τῶν θεμάτων τοῦ βασικοῦ αὐτοῦ κλάδου τοῦ Ἀστικοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου. Διότι πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι τὸ δίκαιο τῆς ἀναγκαστικῆς

ἐκτελέσεως ἀντιμετωπίσθηκε στὸ παρελθὸν ὡς κλάδος τεχνικῶν κανόνων δικαίου πού δὲν προσφέρονται γιὰ βαθύτερη ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Ἄλλὰ ἡ ἐννοιολογικὴ ἐξέλιξη πού πραγματοποιήθηκε κυρίως κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες καὶ ἀφορᾷ στὴν προστασία τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων σὲ συνάρτηση μὲ τὴ θεωρία γιὰ τὸ δικαίωμα παροχῆς ἔννομης προστασίας, μετέβαλαν ριζικὰ τὶς θεωρητικὲς κατευθύνσεις καὶ ὡς πρὸς τὸ δίκαιο τῆς ἀναγκαστικῆς ἐκτελέσεως. Διότι ἀντιμετωπίζεται πλέον αὐτὸ ὡς αὐτοτελῆς διαδικασία ἐντεταγμένη στὸ σύστημα ἀπονομῆς δικαιοσύνης, πού διέπεται ἀπὸ συγκεκριμένες θεμελιώδεις ἀρχές κατὰ τρόπο ὥστε τὸ ἔσχατο μέσον ἐφαρμογῆς τοῦ δικονομικοῦ καταναγκασμοῦ νὰ περιορίζεται σὲ σημαντικὰ ἀθρωπιστικὰ πλαίσια.

Ὁ νέος αἰὼν στὸν ὁποῖο εἰσήλθαμε, φέρει τὰ ἔγχη τῆς σταδιακῆς κάμψευς τῶν αὐστηρῶν διακριτικῶν ὁρίων μεταξὺ τῶν διαφόρων κλάδων τοῦ δικαίου. Διότι τὰ προβλήματα βασικῶν θεσμῶν καὶ νομικῶν ἐννοιῶν, δὲν ἀντιμετωπίζονται πλέον ἐντὸς αὐστηρῶν ἐθνικῶν πλαισίων, ὅταν μάλιστα βασικὲς συνταγματικὲς διατάξεις προσανατολίζουν τὸν ἐρμηνευτὴ σὲ ἀκατάλυτες ἀξίες, μὲ τελικὴ ἀναφορά στὴν ἰδέα τοῦ δικαίου καὶ τὴν ἀνέσπερη δύναμη τῆς ἠθικῆς. Αὐτὴ τὴ σταθερὴ κατεύθυνση πού ἀκολουθήσατε σὲ ὅλη σας τὴν ἐπιστημονικὴ διαδρομὴ εὐχομαί νὰ συνεχίσετε ἀποδοτικὰ καὶ ἀπὸ τὴ νέα ἀκαδημαϊκὴ σας θέση.

Ο ΔΙΚΑΣΤΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ
ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΔΙΑΠΛΑΣΕΩΣ
ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΝΟΜΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΕΙΣΠΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
Κας ΠΕΛΑΓΙΑΣ ΓΕΣΙΟΥ-ΦΑΛΤΣΗ

Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν,
Σεβαστέ μου Δάσκαλε, Κύριε Γεώργιε Μητσόπουλε,
Κύριε πρώην Πρωθυπουργέ,
Κύριε Πρόεδρε τοῦ Ἀρείου Πάγου,
Κύριε Πρόεδρε τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου,
Κύριε Πρόεδρε τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου τοῦ Κράτους,
Κυρία καὶ Κύριοι Ἀκαδημαϊκοί,
Κυρίες καὶ Κύριοι,

Ἄν καὶ ἔχω περάσει ὅλα τὰ στάδια τῆς πανεπιστημιακῆς ζωῆς, στέκομαι σήμερα σ' αὐτὸ τὸ βῆμα μὲ αἰσθήματα πρωτόγνωρα. Ἡ ὕψιστη διάκριση ποὺ ἀποφασίσατε νὰ μοῦ ἀπονεμίσετε, ἀξιοτίμα μέλη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, μὲ τὸ νὰ μὲ δεχθεῖτε στοὺς κόλπους τοῦ ἀνώτατου πνευματικοῦ ιδρύματος τῆς χώρας μας, μὲ κατακλύζει μὲ ἀπέραντη συγκίνηση, ἀλλὰ καὶ συναίσθηση εὐθύνης. Βαθιὰ μέσα μου αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ εἶμαι πάντοτε ἀντάξια τοῦ ὑψηλοῦ κύρους τοῦ τίτλου ποὺ θελήσατε νὰ μοῦ ἀπονεμίσετε. Ἡ ἀναγνώριση τῶν ἐπιστημονικῶν προσπαθειῶν ζωῆς ποὺ ἀπηχεῖ ἡ ἐκλογή ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν εἶναι ὅ,τι περισσότερο θὰ μπορούσε νὰ εὐχηθεῖ ὁ κάθε ἐπιστήμονας. Σὰς εὐγνωμονῶ ποὺ μοῦ δώσατε τὴ δυνατότητα νὰ ζήσω μιὰ τέτοια κορυφαία στιγμή στὴν ἀκαδημαϊκὴ σταδιοδρομία μου.

Τὴν ἐπίσημη αὐτὴν ὥρα αἰσθάνομαι τὴν ὑποχρέωση νὰ ἐκφράσω πρῶτα τὶς βαθύτατες εὐχαριστίες μου πρὸς τὰ ἀξιοτίμα μέλη τῆς ὀλομέλειας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὅπως καὶ τὸν Πρόεδρό της, Καθηγητὴ Κύριο Κωνσταντῖνο Δρακάτο, γιὰ τὴν εὐμενῆ τους ψῆφο.

Ἀξιότιμε Κύριε Πρόεδρε,

Με μεγάλη συγκίνηση ἄκουσα τὰ ὠραῖα λόγια με τὰ ὁποῖα με ὑποδεχθήκατε καὶ σὰς εὐχαριστῶ ἐγκάρδια. Ξεχωριστὲς εὐχαριστίες, καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη μου, ὀφείλω πρὸς τὰ διακεκριμένα Μέλη τῆς Τάξεως τῶν Ἠθικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν, ἰδίως πρὸς τὸν Πρόεδρο τῆς Τάξεως Καθηγητὴ Κύριο Ἐμμανουὴλ Ρούκουνα καὶ τὰ μέλη τῆς εἰσηγητικῆς ἐπιτροπῆς μου, Καθηγητὲς Κύριο Γεώργιο Μητσόπουλο, Ἐπαμεινώνδα Σπηλιωτόπουλο καὶ Ἀπόστολο Γεωργιάδη. Θὰ ἤθελα ὅμως νὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ ἀπευθυνθῶ ἰδιαίτερα πρὸς τὸν σεβαστό μου Καθηγητὴ, καὶ λαμπρὸ μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Κύριο Γεώργιο Μητσόπουλο.

Σεβαστὲ Δάσκαλε, θέλω πρῶτα νὰ σὰς εὐχαριστήσω ἀπὸ τὰ βάθη τῆς καρδιάς μου γιὰ ὅσα με περισσὴ ἐπιείκεια θελήσατε νὰ πείτε γιὰ τὸ πρόσωπό μου καὶ τίς ἐπιστημονικὲς μου προσπάθειες. Ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπ' αὐτό, στέκομαι σήμερα ἀπέναντί σας με βαθιὰ συγκίνηση γιὰ νὰ σὰς πῶ πόσο πολύτιμα ὑπῆρξαν γιὰ μένα τὰ διδάγματά σας στὴν ἐπιστήμη καὶ στὴν ἀκαδημαϊκὴ δεοντολογία. Μοῦ δείξατε με τρόπο ἀπαράμιλλο τὸ βάθος τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψεως καὶ μεθοδολογίας. Μοῦ διδάξατε ποῖο εἶναι τὸ πρότυπο τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ δασκάλου. Εἶναι γιὰ μένα τιμὴ ὑπέρτατη ὅτι εἴσθε Ἐσεῖς ποὺ παρουσιάσατε σήμερα τὸ ἔργο μου.

Ἡ σκέψη μου στρέφεται με εὐλάβεια καὶ σ' ἐκείνους ποὺ καθοδήγησαν τὰ πρῶτα ἐπιστημονικὰ βήματά μου, στοὺς ἐπιφανεῖς δασκάλους μου στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὑπῆρξαν μέλη τοῦ ἀνώτατου αὐτοῦ πνευματικοῦ ἰδρύματος· ἰδιαίτερα στὸν Χαράλαμπο Φραγκίστα, τὸν εἰσηγητὴ τῆς διδακτορικῆς καὶ ὑφηγητικῆς διατριβῆς μου. Ὑποκλίνομαι με σεβασμὸ στὴ μνήμη τους. Ὅφειλω ἀκόμη νὰ εὐχαριστήσω τοὺς συναδέλφους μου στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, παλαιότερους ἀπὸ ἐμένα ἢ νεώτερους, καὶ ἰδίως τοὺς ἄμεσους συνεργάτες μου. Ὅπως ἔχω πεῖ καὶ ἀπὸ ἄλλη θέση, ὑπῆρξαν ἓνα πολύτιμο κομμάτι τῆς ἐπιστημονικῆς ζωῆς μου.

Οἱ τελευταῖες, καὶ ὄχι λιγότερο βαθιές, εὐχαριστίες ἀνήκουν στὸν ἄνδρα μου καὶ τὴν οἰκογένειά μου, γιὰ τὴ στήριξή τους καὶ τὴν ἀγάπη τους.

I. Τὸ περιεχόμενο τοῦ θέματος

Ὁ δικαστικός ἔλεγχος τῶν νόμων, τὸ θέμα ποῦ κατὰ τὴν παράδοσι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἔχω τὴν τιμὴ νὰ παρουσιάσω, συνιστᾷ ἓνα ἀπὸ τὰ πρωταρχικά κεφάλαια τοῦ γνωστικοῦ ἀντικειμένου ποῦ ὑπηρέτησα τὰ τελευταῖα σαράντα καὶ πλέον χρόνια. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ τρόπος λειτουργίας αὐτοῦ τοῦ ἐλέγχου καὶ στὸν τομέα τῶν ἰδιωτικῶν διαφορῶν, καὶ ἰδίως ἡ ἐνδεχόμενη ἄρνησι ἐφαρμογῆς νόμου ἀπὸ τὰ δικαστήρια, ὡς σημεῖο αἰχμῆς στὶς σχέσεις τῆς νομοθετικῆς μὲ τὴ δικαστικὴ ἐξουσία, ἀποτελεῖ ἓνα καίριο ζήτημα στὶς σύγχρονες δημοκρατίες. Δὲν εἶναι ὅμως μόνον αὐτὸς ὁ λόγος τῆς ἐπιλογῆς τοῦ θέματός μου κατὰ τὴ σημερινὴ ἐπίσημη ὥρα. Πέρα ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ σημασία τῆς κορυφαίας αὐτῆς στιγμῆς στὸ διαγνωστικὸ ἔργο τοῦ δικαστῆ, ἡ διαδικασία τοῦ δικαστικοῦ ἐλέγχου τῶν νόμων, ἰδίως στὴν Εὐρώπη, καὶ ἰδίως κατὰ τίς τελευταῖες δεκαετίες, ὅπως θὰ προσπαθῆσω νὰ περιγράψω, συνιστᾷ σήμερα τὸ ἐργαστήριο ὅπου διαπλάσσονται —καὶ καθιερώνονται μὲ νομικὴ πλέον ἰσχὺ— οἱ κοινὲς ἀξίες τοῦ νομικοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἐλπίζω στὸ πλαίσιο αὐτὸ νὰ μπορέσω νὰ δεῖξω περισσότερο παραστατικὰ καὶ τὴ μεγάλη ἀξία τῶν ἐπιστημονικῶν συμβολῶν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἑλλήνων δογματικῶν τοῦ δικαίου, ἐκείνων ποῦ μὲ τὸ συγγραφικὸ τους ἔργο χάραξαν τὴν πορεία τοῦ Ἑλλήνα δικαστῆ κατὰ τὴ δύσκολη αὐτὴ ἀποστολὴ του.

II. Ἡ θεωρητικὴ κίνησι γιὰ τὸν κοινὸ εὐρωπαϊκὸ νομικὸ πολιτισμὸ

1. Τὴν ἰδέα τοῦ «κοινοῦ εὐρωπαϊκοῦ νομικοῦ πολιτισμοῦ» προώθησε κατὰ τίς τελευταῖες δεκαετίες ὁ Γερμανὸς διανοητῆς Peter Häberle, ἐπιχειρώνοντας νὰ ἰχνηλατήσι τὴν «κοινὴ νομικὴ εὐρωπαϊκὴ πολιτισμικὴ κληρονομία» στὶς ἀποφάσεις τοῦ Δικαστηρίου τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων, ὅπως καὶ σὲ ὀρισμένα θεμελιώδη νομικὰ κείμενα γιὰ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα τῆς δεκαετίας τοῦ 1950¹. Μίλησε γιὰ τὸν «πολιτισμὸ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων» (Grundrechtskultur) καὶ γιὰ τὴν πολιτισμικὴ ἐνότητα τῆς Εὐρώ-

1. Συνολικὴ περιγραφή τῆς σχετικῆς ἐπιστημονικῆς πορείας τοῦ P. Häberle δίνουν οἱ Δ. ΤΣΑΤΣΟΣ - Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ στὴν ἑλληνικὴ μετάφρασι τοῦ ἔργου του Ἡ θεωρία τῶν βαθμῶν ἐξέλιξι τῶν κειμένων, ἐκδ. Ἀντ. Σάκκουλα, 1992, σ. 13 ἐπ.

πης, ἔστω πολυειδῆ. Μὲ ἀναφορὰ στὸν Ἀριστοτέλη, τὸν J. Locke καὶ τὸν Montesquieu, ὁραματίσθηκε τῆ σταδιακῆ μετεξέλιξη τῆς συνταγματικῆς θεωρίας σὲ μιὰ «ἐπιστήμη πολιτισμοῦ», μὲ ἐπίκεντρο τὰ θεμελιώδη δικαιώματα². Μὲ τὴ θεωρία του, τέλος, γιὰ τὶς «βαθμίδες ἐξελίξεως τῶν κειμένων³», ὑποστήριξε ὅτι τὸ κάθε νομικὸ κείμενο ἐξελίσσεται στὴν Εὐρώπη στὸ πλαίσιο μιᾶς συνολικῆς διαδικασίας διαπλάσεως ἐνὸς κοινῶν νομικοῦ πολιτισμοῦ: Ὁ συνταγματικὸς νομοθέτης, ἡ νομολογία καὶ ἡ ἐπιστήμη συγκροτοῦν ἓνα κοινὸ νομικὸ σύνολο, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει τὴν ἀξία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν πλουραλιστικὴ δημοκρατία, τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα καὶ τὶς θεμελιώδεις ἐλευθερίες, τὸ κράτος δικαίου καὶ τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη⁴. Ἐπισήμανε ἀκόμη ὅτι ἡ σημασία τοῦ κοινῶν πολιτισμοῦ τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων ἀναδεικνύεται στὴν καθημερινότητά της μέσα ἀπὸ τὴ στάση ὄλων ὅσων ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἔρμηνεία τους.

Μπορεῖ νὰ θελήσει κανεὶς νὰ ἀμφισβητήσῃ ὁρισμένες ἀπὸ τὶς θέσεις τοῦ Häberle⁵. Δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ ἀρνηθεῖ ὅτι πολλὲς ἀπὸ τὶς κοινὲς πολιτιστικὲς ἀξίες πού τὰ σύγχρονα εὐρωπαϊκὰ κράτη κληρονόμησαν ἀπὸ τὸν ἀρχαιοελληνικὸ καὶ τὸν ρωμαϊκὸ πολιτισμὸ μετουσιώθηκαν σὲ πράξη μέσω διαδικασιῶν δικαστικοῦ ἐλέγχου τῶν νόμων. Στὸν εὐρωπαϊκὸ ἰδιαίτερα χῶρο, πολλὲς κοινὲς δικαιοῖκες ἀρχὲς καὶ πολλὲς κοινὲς πολιτισμικὲς ἀντιλήψεις, οἱ ὁποῖες προετοίμασαν τὴν ἀνύψωσή τους ὑπὸ τὴ μορφή διεθνῶν συμβάσεων σὲ ὑπερεθνικὸ ἐπίπεδο, ἀναδύθηκαν μὲ τὴν οὐσιαστικὴ ἐπέμβαση τῆς ἔρμηνείας τῶν ἐθνικῶν κανόνων ἀπὸ τὰ κρατικὰ δικαστήρια. Ἴσχύει καὶ γιὰ τὸν νομικὸ πολιτισμὸ ἢ γνωστὴ ρήση τοῦ ἀγωνιστῆ γιὰ τὴν ἔνωση τῆς Ἰταλίας Mazzini: «Τὰ ἔθνη, ὅπως καὶ τὰ ἄτομα, ζοῦν καὶ πεθαίνουν· ὁ πολιτισμὸς ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ πεθάνει».

2. Δὲν θὰ ἀσχοληθῶ εἰδικότερα μὲ τὴν τεράστια ἐπίδραση στὸν νομικὸ πολιτισμὸ τῆς Εὐρώπης πού εἶχε, καὶ θὰ ἔχει, ἡ νομολογία τοῦ Εὐρωπαϊ-

2. Ἰδίως PETER HÄBERLE, *Verfassungslehre als Kulturwissenschaft*, Duncker und Humblot, 1982.

3. Βλ. PETER HÄBERLE, *Ἡ θεωρία τῶν βαθμίδων ἐξελίξεως τῶν κειμένων*, 1992 (ἐλληνικὴ μετάφραση).

4. PETER HÄBERLE, *Europäische Rechtskultur*, Suhrkamp, 1997, σ. 33 ἑπ.

5. Βλ., π.χ., ΚΟΝΤΙΑΔΗ, *Πεδία ἔντασης τοῦ Συντάγματος μὲ τὸ Εὐρωπαϊκὸ νομικὸ σύστημα, Τόμος Τιμητικὸς τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου τοῦ Κράτους*, ἐκδ. Ἀντ. Σάκκουλα, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 2008, σ. 451 ἑπ. (455), μὲ περαιτέρω παραπομπές.

κού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Άνθρώπου του Στρασβούργου και ό από περιωπής έλεγχος πού τó Δικαστήριο αυτό άσκει μέσω τής λεγόμενης άτομικής προσφυγής. Ούτε και με τó Δικαστήριο των Εύρωπαϊκών Κοινοτήτων του Λουξεμβούργου, ή δικαιοδοσία του όποιου προορίσθηκε νά υπηρετήσει ειδικούς κοινοτικούς σκοπούς. Θα έστιάσω τήν προσοχή μου στον έλεγχο πού άσκειται από τά έθνικά δικαστήρια. Πρωτίστως διότι τόσο ή Εύρωπαϊκή Σύμβαση για τά Δικαιώματα του Άνθρώπου, στο πλαίσιο τής όποιας λειτουργεί τó Δικαστήριο Άνθρωπίνων Δικαιωμάτων, όσο και οί κανόνες του Κοινοτικού Δικαίου, έρμηνεύονται κατά κύριο λόγο και εφαρμόζονται από τά άρμόδια κρατικά δικαστήρια. Άν και με τρόπο ίσως λιγότερο ευδιάκριτο, ό τρόπος άσκησης του δικαστικού έλέγχου των νόμων, πού νομιμοποιούνται νά άσκούν τά έθνικά δικαστήρια, υπό τή σκιά των δύο ύπερεθνικών Εύρωπαϊκών Δικαστηρίων, έχει άναδειχθεί από τά πράγματα στον πύο σημαντικό ίσως παράγοντα έμπεδώσεως των κοινών εύρωπαϊκών νομικών άξιων.

III. Μορφές δικαστικού έλέγχου των νόμων και ή θεμελίωσή τους

1. Ός ιστορικά πρώτη έχει διεθνώς καταγραφεί ή άναγνώριση τής έξουσίας στα κρατικά δικαστήρια νά έλέγχουν τή συνταγματικότητα των έθνικών νόμων, δηλαδή τή συμφωνία τους με τά έθνικά Συντάγματα. Άπό τά μέσα ώστόσο του 20ού αιώνα άρχισε νά διαγράφεται έντοότερη ή άνάγκη και μιās νέας μορφής δικαστικού έλέγχου. Αύτή συνέχεται με τή θέση των κρατικών νόμων άπέναντι στους ύπερεθνικούς κανόνες, παγκόσμιους ή περιφερειακούς, τούς άντλημένους από τούς θεμελιώδεις διεθνείς χάρτες, πού εισηγήθηκαν μετά τó 2ο Παγκόσμιο πόλεμο στις έθνικές έννομες τάξεις μεγάλου άριθμού κρατών, προκειμένου νά προσφέρουν διεθνώς άποδεκτές έγγραψεις για τά ανθρώπινα δικαιώματα⁶. Άναγνωρίζεται έτσι σήμερα ότι ό όρος «δικαστικός έλεγχος των νόμων» έχει προσλάβει σέ παγκόσμιο έπίπε-

6. Βλ. ΕΜΜ. ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, *Διεθνής προστασία των άνθρωπίνων δικαιωμάτων*, Βιβλιοπωλείων τής Έστίας, Άθήνα 1995, ίδίως σ. 70 έπ.; ΚΩΣΤΑΣ ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ, *Η ένσωμάτωση τής Εύρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Άνθρώπου στην έθνική έννομη τάξη*, εκδ. Άντ. Σάκκουλα, 2001, σ. 23 έπ. Για τήν επίδραση αυτών των κανόνων στην έρμηνευτική διαδικασία ΚΛΕΙΜΑΤΗΣ, *Μορφές έρμηνείας ίεραρχικής έναρμόνισης του δικαίου*. Οί νέες διαστάσεις τής συστηματικής έρμηνείας του δικαίου, *Τό Σύνταγμα*, 2006, σ. 5 έπ.

δο περιεχόμενο πολύ πιο σύνθετο από εκείνο της πρώτης ιστορίας του. Περιλαμβάνει την κάθε μορφής εξουσία του δικαστή, και, άρα, και του πολιτικού δικαστή, να ελέγχει αν ο εφαρμοστέος σε συγκεκριμένη διαφορά κανόνας είναι συμβατός προς όποιονδήποτε άλλον, ιεραρχικά υπέρτερο, ανεξάρτητα από την εθνική ή υπερεθνική προέλευση του τελευταίου⁷. Η γενική παραδοχή του διευρυμένου αυτού δικαστικού ελέγχου συνιστά το αποτέλεσμα της πολλαπλότητας των ιεραρχικών σχέσεων που εμφανίζει σήμερα το σύστημα του δικαίου στις εθνικές έννομες τάξεις και, ειδικότερα στην Ευρώπη, της ανάγκης να εντάσσονται οι εθνικοί νόμοι, εκτός από τη συνταγματική, και σε μία υπερεθνική έννομη τάξη δύο επιπέδων, στο δίκαιο των διεθνών συμβάσεων και στο Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο. Ο εθνικός δικαστής βρίσκεται αντιμέτωπος με έναν πολλαπλό νομικό ορίζοντα, ο οποίος διανοίγεται προς περισσότερες από μία υπερκείμενες έννομες τάξεις και ο οποίος δεν είναι πάντοτε διαυγής.

Η ιδιαίτερη μορφή δικαστικού ελέγχου, που εμφανίστηκε στην Ευρώπη, προέκυψε και από τη φύση του κοινοτικού νομοθετικού οικοδομήματος. Πρόκειται για τον έλεγχο της συμβατότητας των εθνικών νόμων των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τους κανόνες του Κοινοτικού Δικαίου, πρωτογενείς ή παράγωγους. Η ανάγκη ενός τέτοιου ελέγχου δεν επιβάλλεται βέβαια μόνο στον ευρωπαϊό δικαστή. Αφορά τον κάθε δικαστή στα όμοσπονδιακά κράτη, όπου ανακύπτει το ζήτημα της σχέσεως μεταξύ της κεντρικής και της περιφερειακής νομοθετικής εξουσίας. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση ωστόσο έχουν σημειωθεί στο θέμα αυτό εντυπωσιακές νομολογιακές εξελίξεις, τις οποίες θα επιχειρήσω να εκθέσω σύντομα στο τελευταίο τμήμα της ομιλίας μου⁸. Δεν πρόκειται εδώ για υπερεθνικούς κανόνες που τάχθηκαν εξαρχής στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Σκοπός τους υπήρξε, και εξακολουθεί να είναι, η πορεία προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Όπως όμως θα διαπιστώσουμε, στο πλαίσιο της εξουσίας των εθνικών δικαστηρίων για έλεγχο της συμβατότητας των εθνικών νόμων προς το Κοινοτικό Δίκαιο, συντελέστηκε ή σταδιακή ενσωμάτωση των αξιών του κοινού ευρωπαϊκού νομικού πολιτισμού στο σώμα των κοινοτικών κανόνων.

7. Βλ. ενδεικτικά το έργο των AALT WILLEM HERINGA - PHILIPP KHIVER, *Constitutions Compared. An Introduction to Comparative Constitutional Law*, Intersentia-Metro, 2007, σ. 95 έπ.

8. Βλ. πιο κάτω, στο VI.

2. Τα βασικά ερωτήματα που έχουν τεθεί είναι: Συνιστά ύποταγή του νομοθέτη στη βούληση του δικαστή ο έλεγχος των προϊόντων της νομοθετικής εξουσίας; Πρέπει ο έλεγχος αυτός να ανήκει στον δικαστή, ή μήπως αποκλειστικά στην ίδια τη νομοθετική εξουσία; Η απάντηση υπέρ της εξουσίας ελέγχου που δίνεται σε μεγάλη μερίδα κρατών δεν προκαλεί πλέον αντιρρήσεις. Υπάρχουν βέβαια και όρισμένες έννομες τάξεις, όπως η γαλλική και η ολλανδική (δλλ. Σ άρθρο 12), που είναι ιστορικά δομημένες με βάση την αντίληψη ότι ο δικαστής δεν μπορεί να έχει εξουσία ελέγχου των νόμων⁹. Είναι ωστόσο αξιο προσοχής ότι και στις έννομες ακόμη τάξεις όπου επικρατούν παραδοσιακά οι παραπάνω αντίληψεις ως προς τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, αυτές έχουν παραμεριστεί, όταν τέθηκε θέμα ελέγχου συμβατότητας προς τα υπερεθνικά κείμενα για τα ανθρώπινα δικαιώματα¹⁰.

Ο δικαστικός έλεγχος των νόμων αντιμετωπίζεται σήμερα ως οργανικό και αναγκαίο τμήμα της αρμοδιότητας που έχει ο δικαστής να επιλύει διαφορές¹¹. Ο πολιτικός ειδικότερα δικαστής, όπως και κάθε άλλος δικαστής, ελέγχει τον νόμο για τις ανάγκες της συγκεκριμένης ιδιωτικής διαφοράς, σύμφωνα με τους εκάστοτε δικονομικούς κανόνες, επειδή δικάζει, και εφόσον δικάζει. Αυτή η παρεμπίπτουσα ελεγκτική αρμοδιότητα του πολιτικού δικαστή είναι δηλαδή συνυφασμένη με τη δικαιοδοτική του λειτουργία. Διότι, όπως έχει τονίσει χαρακτηριστικά ο Έπαμ. Σπηλιωτόπουλος¹², ο δικαστής είναι υποχρεωμένος να δικάζει με βάση νόμους που είναι ισχυροί.

3. Η κοινή ανάπτυξη των αξιών του ευρωπαϊκού νομικού πολιτισμού πρέπει να συνδεθεί και με την πολλαπλή διάσταση που έχει προσλάβει σήμερα η συστηματική έρμηνεία των κανόνων του εθνικού δικαίου, ως έρμηνεία έναρμονίσεως του κατώτερου προς το υπερεκείμενο δίκαιο¹³. Αυτή στη-

9. Από την ελληνική βιβλιογραφία βλ. τη βασική συγκριτική μελέτη ΒΑΣ. ΣΚΟΥΡΗΣ, *Συστήματα του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας νόμων*, Τό Σύνταγμα, 1982, σ. 507 έπ. Βλ. ακόμη τη γαλλική βιβλιογραφία που παραθέτει ο ΣΚΟΥΡΗΣ, ό.π., σ. 507 έπ. (514 έπ.).

10. Βλ. πιο κάτω, στο V.

11. Πρόσφατα ΑΝΤ. ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, *Οι (αυτό) δεσμεύσεις του δικαστή από τον παρεμπίπτοντα έλεγχο της (αντι)συνταγματικότητας των νόμων*, *Αφιέρωμα στην Πελαγία Γέσιου-Φαλτσή Ι, Έπιστημονική Έπετηρίδα του Τμήματος Νομικής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη* 2007, σ. 775 έπ.

12. Βλ. *Έγχειρίδιο Διοικητικού Δικαίου*¹², 2007, άρ. 430.

13. ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ, ό.π. (σημ. 6), σ. 5 έπ. (15 έπ., 26 έπ.).

ρίζεται στη συστηματική ένότητα και συνοχή τῆς ἔννομης τάξεως καί στὴν ἱεραρχική δομὴ τῶν κανόνων δικαίου πού τὴ συνιστοῦν¹⁴. Ἦδη ἀπὸ τὰ πρῶτα μεταπολεμικὰ χρόνια διαπλάσθηκε ἀπὸ τὸ Ὅμοσπονδιακὸ Συνταγματικὸ Δικαστήριό τῆς Γερμανίας ἡ ἔρμηνεία πού συνηθίσαμε νὰ ἀποκαλοῦμε σύμφωνη μὲ τὸ Σύνταγμα ἔρμηνεία (Verfassungskonforme Auslegung) τῶν ἐθνικῶν κανόνων δικαίου¹⁵. Ἡ ἔνταξη στὶς ἐσωτερικὲς ἔννομες τάξεις τῶν ὑπέρτερων κανόνων πού προέρχονται ἀπὸ ὑπερεθνικὲς πηγὲς σηματοδότησε τὴ διεύρυνση τῆς σημασίας τῆς ἔρμηνευτικῆς αὐτῆς μεθόδου, ἡ ὁποία ἔχει πλέον ὡς ἀντικείμενο ἓνα εὐρύτερο δικαίικὸ περιβάλλον. Γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὴ σαφῆ διατύπωση τοῦ Ἀπ. Γεωργιάδη¹⁶, στὸ πλαίσιο αὐτῆς, ὅταν πρόκειται γιὰ διάταξη νόμου πολυσήμαντη, ὁ δικαστὴς καλεῖται νὰ ἐπιλέξει «μεταξὺ περισσοτέρων ἔρμηνευτικῶν ἐκδοχῶν ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἴδιον κανόνα δικαίου... αὐτὴ πού εἶναι περισσότερο σύμφωνη μὲ τίς συνταγματικὲς ἀξιολογήσεις», ἢ μὲ τὸν ὑπερκειμένο ὑπερεθνικὸ κανόνα. Στὴν ἀπόφαση 19/2001 (Δ 33, 133), ἡ ὀλ. ΑΠ προέκρινε τὴν ἔρμηνευτικὴ ἐκδοχὴ ὅτι τὸ ν.δ. 1059/1971 πού καθιερώνει τὸ ἀπόρρητο τῶν τραπεζικῶν καταθέσεων δὲν περιλαμβάνει καὶ τὸ ἀκατάσχετο, διότι ἡ ἀντίθετη ἔρμηνεία θὰ παραβίαζε τὸ δικαίωμα τοῦ πολίτη γιὰ παροχὴ ἔννομης προστασίας.

4. Θὰ ἐπιχειρήσω πρῶτα μιὰ σύντομη ἀναφορὰ στοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ἀσκεῖται σήμερα ὁ ἔλεγχος τῆς συνταγματικότητας τῶν νόμων, ὅπως καὶ στὶς ἐν γένει ἐπιπτώσεις του, ἐπειδὴ, ὅπως ἤδη ἀνέφερα, πρόκειται γιὰ τὴν ἱστορικὰ παλαιότερη μορφή ἐλέγχου τῶν νόμων ἀπὸ τὰ δικαστήρια (βλ. ὑπὸ IV). Ἐπειτα θὰ ἀσχοληθῶ κάπως ἐκτενέστερα μὲ τὸν λεγόμενο ἔλεγχο συμβατότητας πρὸς τὰ ὑπερεθνικὰ νομοθετικὰ κείμενα (βλ. ὑπὸ V καὶ VI).

14. ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ, ὁ.π.

15. Γιὰ τὴν ἔρμηνευτικὴ αὐτὴ μέθοδο βλ. ΦΙΛ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἔρμηνεία τοῦ Συντάγματος*, ἐκδ. Ἄντ. Σάκκουλα, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1999, σ. 169 ἐπ.· σὲ εἰδικότερη βάση βλ. καὶ ΝΙΚΟΣ ΛΑΙΒΙΖΑΤΟΣ, *Τὸ τεκμήριό τῆς συνταγματικότητας τῶν νόμων*, *Χαρμόσυνο Ἀριστοβούλου Μάνεση I*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 63 ἐπ.

16. *Γενικὲς Ἀρχὲς Ἀστικοῦ Δικαίου*, 3η ἐκδ., ἐκδ. Ἄντ. Σάκκουλα, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 2002, § 6, ἀρ. 44· βλ. καὶ ἀρ. 51-58.

IV. Δικαστικός έλεγχος τῆς συμφωνίας τῶν ἐσωτερικῶν νόμων μέ τὸ ἐθνικὸ Σύνταγμα

1. Διακρίνονται, ὅπως εἶναι ἴσως γνωστό, δύο συστήματα δικαστικοῦ ἐλέγχου τῆς συνταγματικότητας τῶν νόμων, πὸν χαρακτηρίζονται συνήθως ὡς τὸ ἀμερικανικὸ καὶ τὸ εὐρωπαϊκὸ¹⁷. Στὸ πρῶτο, τὸ λεγόμενο σύστημα τοῦ διάχυτου ἐλέγχου, ὅπου κατατάσσεται καὶ τὸ ἑλληνικὸ, ἡ συνταγματικότητα τῶν νόμων ἐλέγχεται ἀπὸ τὸ κάθε δικαστήριον· στὸ δεύτερο, πὸν ἀναφέρεται ὡς σύστημα συγκεντρωτικὸ καὶ θεωρεῖται πνευματικὸ τέκνον τοῦ Αὐστριακοῦ φιλοσόφου τοῦ δικαίου Hans Kelsen¹⁸, ὁ ἔλεγχος ἀνήκει ἀποκλειστικὰ σὲ δικαιοδοσίαν εἰδικήν, τὸ Συνταγματικὸ Δικαστήριον, πὸν τοποθετεῖται ἔξω ἀπὸ τὴν ὀργάνωσιν τῆς τακτικῆς δικαιοσύνης καὶ ἔχει τὴν ἐξουσίαν νὰ ἀκυρώσει τὸν νόμον. Συναντᾶται μὲ παραλλαγὰς σὲ πολλὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη, ὅπως π.χ. Γερμανία, Αὐστρία, Ἰταλία, Πορτογαλία. Ἐπιτρέψτε μου νὰ ὑπενθυμίσω ὅτι ἡ πρόσφατη πρωτοβουλία γιὰ ἀναθεώρησιν τοῦ ἑλληνικοῦ Συντάγματος καὶ γιὰ θεσμοθέτησιν στὴν Ἑλλάδα Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου δὲν εὐδοκίμησε¹⁹.

2. Ἡ σύγχρονη θεωρία ἔχει συνδέσει τὶς ἀπαρχὰς τοῦ δικαστικοῦ ἐλέγχου τῆς συνταγματικότητας τῶν νόμων σὲ παγκόσμιον ἐπίπεδον μὲ τὴν ἀπό-

17. ΣΚΟΥΡΗΣ, ὁ.π. (σημ. 9)· ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Ἑλληνικὸ Συνταγματικὸ Δίκαιον, τόμ. Ι, ἐκδ. Σάκκουλα, 2004, σ. 443 ἐπ. (465), μὲ πολλὰς περαιτέρω παραπομπὰς στὴ διεθνή βιβλιογραφία (σημ. 72).

18. Βλ. ἐνδεικτικὰ HERINGA-KHIVER, ὁ.π. (σημ. 7), σ. 96· γιὰ εἰδικότερες λεπτομέρειες ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, ὁ.π. (σημ. 17), σ. 445 ἐπ., 460. Ἰδίως βλ. τὴ θεμελιώδη μελέτη τοῦ H. KELSEN, *La garantie juridictionnelle de la Constitution (La Justice Constitutionnelle)*, *Revue du droit public*, 1928, σ. 197 ἐπ. Γιὰ τὴ σύγχρονη ἐπιρροή τοῦ ἔργου τοῦ Kelsen, βλ. YOICHI HIGUCHI, *Hans Kelsen, fondateur et demystificateur de la justice constitutionnelle. Essays in Honour of G. Kassimatis*, Ant. Sakkoulas/Berliner Wissenschafts - Verlag/Buyant, 2004, σ. 451 ἐπ. Ἀπὸ συγκριτικὴ σκοπία βλ. M. CAPPELLETTI - W. COHEN, *Comparative Constitutional Law*, The Bobbs-Merrill Company, New York 1979.

19. Τὰ πλεονεκτήματα καὶ τὸν ὀρθολογιστικὸν χαρακτήρα, ὅπως καὶ τὰ μειονεκτήματα, τοῦ εὐρωπαϊκοῦ συστήματος περιγράφουν οἱ ΜΙΧ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁ ἔλεγχος τῆς συνταγματικότητας τῶν νόμων, *Μελέτες Ι*, ἐκδ. Ἄντ. Σάκκουλα, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 2007, σ. 785 ἐπ.· ὁ ΙΔΙΟΣ, Καὶ πάλι τὸ πρόβλημα τοῦ δικαστικοῦ ἐλέγχου τῆς συνταγματικότητας τῶν νόμων, ὁ.π., σ. 857 ἐπ.· ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, ὁ.π. (σημ. 17), σ. 467 ἐπ. Βλ. καὶ ΕΥΑΓ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, Ἡ ἴδρυσις Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου στὸ πλαίσιον τοῦ ἑλληνικοῦ συστήματος ἐλέγχου τῆς συνταγματικότητας τῶν νόμων, *Τὸ Σύνταγμα*, 2006, σ. 35 ἐπ.

φαση του Supreme Court των ΗΠΑ του 1803 *Marbury v. Madison* [5 U.S. 137]²⁰. Παρά την απουσία ρητής διατάξεως στο αμερικανικό Σύνταγμα, η έρευσμάτων πού θα μπορούσε να προσφέρει η ιστορία της θεσπίσεως του, τὰ επιχειρήματα τῆς αποφάσεως του 1803 ὑπὲρ τῆς σχετικῆς ἐξουσίας τοῦ δικαστῆ παρέμειναν στο ἐξῆς ἀκλόνητα. Ἀντλήθηκαν ἰδίως ἀπὸ τὴν ἱεραρχικὴ ὑπεροχὴ τοῦ Συντάγματος καὶ ἀπὸ τὸν αὐστηρὸ καὶ δεσμευτικὸ του χαρακτήρα. Εἶπε τὸ Ἀμερικανικὸ Ἀνώτατο Δικαστήριον τὸ 1803: «Ἐκεῖνοι πού ἐφαρμόζουν τὸν κανόνα δικαίου σὲ συγκεκριμένες διαφορὲς πρέπει κατ' ἀνάγκη (of necessity) νὰ ἐξειδικεύσουν (expound) καὶ νὰ ἐρμηνεύσουν αὐτὸν τὸν κανόνα. Ἐὰν δύο νόμοι συγκρούονται μεταξύ τους, τὸ δικαστήριον πρέπει νὰ ἀποφασίσει γιὰ τὸ πὼς θὰ λειτουργήσει ὁ καθένας (the operation of each...). Ἐφόσον λοιπόν... τὸ Σύνταγμα εἶναι ἱεραρχικὰ ὑπέρτερον ἀπέναντι στὴν κοινὴ νομοθεσία, τὸ Σύνταγμα, καὶ ὄχι ὁ κοινὸς νόμος, πρέπει νὰ ρυθμίσει τὴ διαφορὰ στὴν ὁποία καὶ τὰ δύο ἐφαρμόζονται».

3. Στὸ ἑλληνικὸ δικαϊκὸ σύστημα ὁ δικαστικὸς ἔλεγχος τῆς συνταγματικότητας τῶν νόμων, ὅπως εἶναι γνωστὸ, στηρίζεται σήμερα σὲ ρητὴ συνταγματικὴ ἐπιταγὴ, καθὼς τὸ ἄρθρο 93§4 Σ ἔχει ὀρίσει ὅτι «τὰ δικαστήρια ὑποχρεοῦνται νὰ μὴν ἐφαρμόζουν νόμο πού τὸ περιεχόμενό του εἶναι ἀντίθετο πρὸς τὸ Σύνταγμα». Δὲν ἀνήκει ὅμως σὲ ἔμπνευση τοῦ συνταγματικοῦ νομοθέτη τοῦ 1975 ἡ καθιέρωση αὐτῆς τῆς ἀρχῆς. Ἐπιβεβαιώθηκε μὲ τὴν πολύχρονη νομολογιακὴ ἐφαρμογὴ τῆς ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα²¹ καὶ στηρίχθηκε μὲ καίρια δογματικὰ επιχειρήματα. Ἐντυπωσιάζει ἡ ὁμοίότητα τῶν αἰτιολογιῶν τῶν δικαστικῶν αποφάσεων τῶν ἑλληνικῶν δικαστηρίων, οἱ ὁποῖες θεμελιώσαν τὸν σχετικὸ ἔλεγχο, μὲ ἐκεῖνες τοῦ 1803 τοῦ αμερικανικοῦ Supreme Court. Ἀναφέρομαι, π.χ., στις ἀναλυτικὲς, καὶ τολμηρὲς γιὰ

20. Ἐνδεικτικὰ HERINGA-KHIVER, ὁ.π. (σημ. 7), σ. 96, 101.

21. Βλ. ΑΠ 18/1871, Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ - Σ. ΓΚΙΝΗ, *Νομολογία τοῦ ΑΠ, 1835-1893*, σ. 482. Γιὰ τὸ σκεπτικὸ τῆς ΑΠ 18/1871, ὁ.π., βλ. ΕΡ. ΣΠΙΛΙΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Judicial Review of Legislative Acts in Greece*, *Temple Law Quarterly*, τόμ. 56, 1983, σ. 471. Θέμα ἐλέγχου συνταγματικότητας ἀντιμετώπισε ἤδη ὁ ΑΠ γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1847. Βλ. ΑΠ 198/1847, *Συλλογὴ τῶν πολιτικῶν ἀποφάσεων τοῦ ΑΠ ἔτους 1847*, Παράρτημα Ἐρμηνείδος τῆς Κυβερνήσεως, 1847, σ. 765 ἐπ. Τὴν ἀνάλυση τῆς ιστορικῆς ἐξελίξεως τῆς νομολογίας δίνει ὁ ΑΝΤ. ΜΑΝΙΦΑΚΗΣ, *Ἱστορικὰ γνωρίσματα καὶ λογικὰ προαπαιτούμενα τοῦ δικαστικοῦ ἐλέγχου τῆς συνταγματικότητας τῶν νόμων στὴν Ἑλλάδα*, *Τμητικὸς Τόμος Κώστα Ε. Μπέη IV*, ἐκδ. Ἀντ. Σάκκουλα, Ἀθήνα 2003, σ. 3122 ἐπ. (3142 ἐπ.).

τήν εποχή τους, αιτιολογίες αποφάσεων τῶν δικαστηρίων τῆς οὐσίας²². ἰδίως στή λιτή διατύπωση τῆς αποφάσεως-σταθμοῦ τοῦ ΑΠ 23/1897²³, πού, στηριγμένη στόν αὐστηρό χαρακτήρα τοῦ Συντάγματος, καθιέρωσε τόν δικαστικό ἔλεγχο. Τό Ἑλληνικό Ἀνώτατο Δικαστήριο ἀποφάνθηκε τό 1897: «Ὅταν ἡ διάταξις νόμου ἀντίκειται εἰς τὸ Σύνταγμα, ὡς μεταβάλλουσα δι' ἀπλοῦ νομοθετήματος θεμελιώδη διάταξιν αὐτοῦ, δικαιούται τὸ δικαστήριο νά μὴν ἐφαρμόζῃ αὐτήν ἐν τῷ θέματι, περὶ οὗ δικάζει...».

Ἡ ἑλληνική ἐπιστήμη κάνει ἔκτοτε λόγο γιὰ δημιουργία συνταγματικοῦ ἐθίμου²⁴ καί γιὰ δικαστικό ἔλεγχο συνταγματικότητας διάχυτο, παρεμπιπτόντα καί συγκεκριμένο, πού ὁμοίος του ἀπαντᾶται μόνο στίς ΗΠΑ²⁵. Δέν ἔχει, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, ἕως σήμερα ἐντοπισθεῖ κάποια ἀμερικανική ἐπιρροή στίς τότε ἑλληνικές νομολογιακές ἐξελίξεις²⁶. Ὁ Ν. Ἰ. Σαρίπολος, ὡστόσο, ὁ ὁποῖος πιθανόν ἐπηρέασε τήν ἑλληνική νομολογία, μέ ὅσα ἔγραψε τό 1874²⁷ ὑπέρ τῆς ὑπεροχῆς τοῦ Συντάγματος, ἀλλά καί τήν ἀμφιλεγόμενη ἐξουσία ἐλέγχου τῆς συνταγματικότητας, ἴσως ἦταν ἐνήμερος γιὰ ὅσα συνέβησαν στήν ἀμερικανική ἡπειρο. Μὲ ἀφορμὴ τῆ συζήτηση γιὰ τήν ἴδρυση καί στήν Ἑλλάδα Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου, ὑπῆρξε πρόσφατα συγγῆ ἐπίκληση τῶν πλεονεκτημάτων τοῦ ἀμερικανικοῦ συστήματος ἀπὸ μερίδα τῆς ἑλληνικῆς συνταγματικῆς θεωρίας²⁸.

22. Πρωτ. Αθ. 3504/1892, Θέμ. Γ', (1892-1893), σ. 474 ἐπ. καί Ἐρ. Αθ. 1847/1893, Θέμ. Δ', (1893-1894), σ. 615 ἐπ.

23. Θέμις Η', (1898), σ. 329.

24. ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, ὅ.π. (σημ. 12), ἀρ. 431· ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, ὅ.π. (σημ. 17), σ. 458.

25. Ἐνδεικτικὰ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, ὅ.π. (σημ. 17), σ. 460· Κ. ΜΑΥΡΙΑΣ, *Συνταγματικό δίκαιο*⁴, ἐκδ. Ἀντ. Σάκουλα, σ. 313 ἐπ. Γιὰ κριτικὴ τοῦ συστήματος βλ. ὁμοῦς VEGLERIS, *Le Conseil d'Etat et l'examen de la constitutionnalité de lois en Grèce, Studi in onore di Silvio Lessona II*, σ. 597 (624 ἐπ.).

26. VEGLERIS, *La Constitution, la loi et les tribunaux en Grèce, Annales de la Faculté de Droit de Liège*, 1967, σ. 439 ἐπ. (448). Ἔτσι καί ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, ὅ.π. (σημ. 17), σ. 461.

27. Στόν πρῶτο τόμο τῆς Πραγματείας τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου I, 1874.

28. Βλ., π.χ., ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Ἡ ἴδρυση Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου*, ἐκδ. Σάκουλα, 2008, σ. 20-21 μέ τὴν σημ. 17, σ. 59-60. Πρέπει ὡστόσο νά ἐπισημανθεῖ ὅτι τὸ Ἀμερικανικὸ Supreme Court λειτουργεῖ τελικὰ κατ' ἀποτέλεσμα ὡς οἰονεῖ Συνταγματικὸ Δικαστήριο. Διότι, κατὰ τὸ λεγόμενον δόγμα stare decisis τοῦ κοινοδικαίου, τῆς δεσμεύσεως δηλαδὴ τῶν δικαστηρίων ἀπὸ τὰ νομολογιακὰ προηγούμενα, ἡ κάθε ἀπόφαση τοῦ Supreme Court σχετικὰ μέ τὴν συνταγματικότητα συγκεκριμένου κανόνα τῆς κοινῆς νομοθεσίας ἀποτελεῖ δεσμευτικὸ προηγούμενο γιὰ ὅλα τὰ ἐπόμενα ὁμοσπονδιακὰ ἢ πολιτειακὰ δικαστήρια. Βλ., π.χ., HERINGA-KHIVER, ὅ.π. (σημ. 7), σ. 97, 102.

4. Ἄν θελήσουμε νὰ ἀξιολογήσουμε τὰ ἀποτελέσματα πού ἐπέφερε ὁ ἔλεγχος τῆς συνταγματικότητας στό ἐλληνικό ἰδιωτικό καί δικονομικό δίκαιο, ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἐμπεδώσεως ἀξιών τοῦ νομικοῦ πολιτισμοῦ, πρέπει νὰ ξεκινήσουμε ἀπό τήν καθοδήγηση πού πρόσφερε ἡ ἐλληνική θεωρία.

Θεμελιώδης ὑπῆρξε ἡ ἔρευνα τοῦ Γ. Μητσοπούλου τοῦ 1975, ὑπό τόν τίτλο «Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Συντάγματος ἐπὶ τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας». Ἡ δύναμη τῆς γραφίδας του, πού προσανατόλισε ἔκτοτε σύσσωμη τήν ἐλληνική θεωρία καί πράξη, ὁδήγησε τὰ ἐλληνικά πολιτικά δικαστήρια στήν ἀνάγκη νὰ ἀντιμετωπίσουν, ἄμεσα ἢ σταδιακά, ὀρισμένα καίρια ζητήματα τῆς ἀπονομῆς τῆς πολιτικῆς δικαιοσύνης στό πλαίσιο τῆς ἀνάγκης σεβασμοῦ τῶν κοινῶν εὐρωπαϊκῶν ἀξιών. Τὰ ὅρια τοῦ ἐπιτρεπτοῦ τῆς προσωπικῆς κρατήσεως γιά χρέη, τὸ εὖρος τῆς αἰτιολογίας τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή γνώμη τῆς μειοψηφίας καί τήν ἐκτίμηση τῶν ἀποδείξεων, τὰ ἀδικαιολόγητα προνόμια τοῦ ἐλληνικοῦ δημοσίου ἀπέναντι στοὺς ἰδιῶτες, τὸ κατασχετὸ τῶν τραπεζικῶν καταθέσεων ὡς στοιχεῖο τοῦ δικαιώματος παροχῆς ἔννομης προστασίας εἶναι μερικά μόνο ἀπὸ τὰ θέματα πού ἦρθαν ἔτσι στό προσκήνιο.

V. Δικαστικός ἔλεγχος τῆς συμβατότητας τῶν ἐθνικῶν νόμων μὲ κανόνες ὑπερεθνικούς

1. Ἡ τάση γιά τὸν ἐμπλουτισμὸ τῶν κρατικῶν νομικῶν συστημάτων μὲ κανόνες ὑπερεθνικούς γιά τήν προστασία τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων ἀναδύθηκε ἀπὸ τίς τραυματικές ἐμπειρίες τοῦ 2ου Παγκοσμίου Πολέμου²⁹. Οἱ ἀπτες ὅμως δικονομικὲς συνέπειες αὐτοῦ τοῦ γεγονότος μπόρεσαν νὰ γίνουν συνειδητὲς ἀρκετὰ ἀργότερα. Πρόκειται γιά ἐξέλιξη πού ἐπηρεάσε τὸ σύνολο τῶν ἰδιωτικῶν διαφορῶν, καί ὄχι μόνον ἐκεῖνες πού συνηθίσαμε νὰ ἀποκαλοῦμε ἰδιωτικὲς διεθνεῖς διαφορές. Ἄν θελήσουμε νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ παραδείγματα διεθνῶν κειμένων αὐτῆς τῆς περιωπῆς, θὰ πρέπει νὰ σταθοῦμε σὲ τρία ἀπὸ τὰ σημαντικότερα, πού ἔχουν καί ἐλληνικὸ ἐνδιαφέρον: Τὸ

29. JOSÉ-MARIA MORENILLA, The Role of the European Court of Human Rights, P. Yessiou-Faltsi (ed.), *The Role of the Supreme Courts at the National and International Level*, 1998, σ. 455 ἐπ. (470). Γιά λεπτομέρειες βλ. ἀπὸ τήν ἐλληνική βιβλιογραφία τὰ ἔργα τῶν ΡΟΥΚΟΥΝΑ, ὀ.π. (σημ. 6), σ. 2 ἐπ. καί ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, ὀ.π. (σημ. 6), σ. 23 ἐπ.

πρώτο —ή γνωστή σε όλους μας Σύμβαση της Ρώμης του 1950 για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ἐλευθεριῶν— με περιφερειακή, ἀλλὰ ἰσχυρῆς ἐπιρροῆς ἐμβέλεια. Ἴσχύει σήμερα μεταξύ τῶν 46 κρατῶν τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης καὶ ἐκτείνεται σε μιὰ τεράστια ἔκταση, ἀπὸ τὸ Ρεύκιαβικ ἕως τὴ Μεσόγειο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἕως τὸ Βλαδιβοστόκ, καλύπτοντας πάνω ἀπὸ ὀκτακόσια ἑκατομμύρια ἀνθρώπους³⁰. Τὸ δεύτερο —τὸ Διεθνὲς Σύμφωνο τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν γιὰ τὰ Ἀτομικὰ καὶ Πολιτικὰ Δικαιώματα τοῦ 1966— με ἀκτινοβολία καὶ πεδίο ἐφαρμογῆς παγκόσμια. Δὲν πρέπει τέλος νὰ παραλειφθεῖ ἡ ἀναφορὰ στὸ ἄρθρο 1 τοῦ Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου τῆς Συμβάσεως τῆς Ρώμης γιὰ τὴν προστασία τῆς παρουσίας³¹.

Γιὰ νὰ γίνει εὐκρινέστερη ἡ πολιτιστικὴ σημασία τοῦ ἐλέγχου συμβατότητας πρὸς τὰ διεθνῆ κείμενα, πού καλοῦνται νὰ ἀσκοῦν τὰ κρατικὰ δικαστήρια, ἀξίζει νὰ ὑπενθυμίσουμε ὀρισμένα κοινὰ θεμελιώδη δικαιώματα πού κατοχυρώνει ἡ Εὐρωπαϊκὴ Σύμβαση καὶ πού μποροῦν νὰ ἐπηρεάσουν τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο: τὴ διασφάλιση τοῦ δικαιώματος στὴ ζωὴ (ἄρθρο 2)³², τὴν προστασία τοῦ ἰδιωτικοῦ καὶ οἰκογενειακοῦ βίου (ἄρθρο 8)³³, τὸ δικαίωμα στὸν γάμο καὶ τὴν ὄδρση οἰκογένειας (ἄρθρο 12)³⁴, καὶ τὸ δημοφιλέστερο βέβαια ἄρθρο 6 ΕΣΔΑ, τὸ ὁποῖο, ὅπως οἱ περισσότεροι γνωρίζουμε, κατοχυρώνει τὸ δικαίωμα κάθε προσώπου νὰ τύχει σχετικὰ μετὰ τὴν ὑπόθεσή του ἀκρόασις «δικαίως, δημοσίως, μέσα σὲ εὐλόγο χρονικὸ διάστημα, ἀπὸ δικαστήριο καθιερωμένο ἀπὸ τὸ νόμο, ἀνεξάρτητο καὶ ἀμερόληπτο...»³⁵. Μποροῦμε νὰ μνημονεύσουμε ἀκόμη τὶς παρόμοιες ἐγγυήσεις πού θεσμοθετεῖ τὸ Διεθνὲς Σύμφωνο γιὰ τὰ Ἀτομικὰ καὶ Πολιτικὰ Δικαιώματα τοῦ 1966. Μετὰ τὰ διεθνῆ αὐτὰ κείμενα, ἡ θεωρία κάνει σήμερα λόγο γιὰ σύστημα κοινῶν θεμελιωδῶν κανόνων, πού καθορίζει τὰ θεμέλια τῶν ἐθνικῶν νομικῶν συστημάτων. Μετὰ τὴ διαμόρφωση ἰδίως τῶν λεγόμενων αὐτόνομων ἐνοιῶν (autonomous notions), ἐνοιῶν πού ἡ ἐρμηνεία τους δὲν ἐξαρτᾶται κατ'

30. Εἰδικότερα ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, ὅ.π. (σημ. 6), σ. 106 ἐπ.; ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ, ὅ.π.

31. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία του βλ. ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, ὅ.π. (σημ. 6), σ. 197 ἐπ.

32. Σχετικὰ ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, ὅ.π. (σημ. 6), σ. 137. Παράδειγμα: παραβίαση ἐπὶ ἐξώσεως ἠλικιωμένου ἀσθενοῦς πού δὲν μπορεῖ νὰ στεγασθεῖ ἄλλου.

33. Γιὰ λεπτομέρειες καὶ περαιτέρω παραπομπές ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, ὅ.π. (σημ. 6), σ. 168 ἐπ.

34. ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, ὅ.π. (σημ. 6), σ. 193 ἐπ.

35. Βλ. τὴ σχετικὴ ἀνάλυση ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, ὅ.π. (σημ. 6), σ. 156 ἐπ.

ανάγκη από την έρμηνεία που δίνεται στα έπιμέρους έθνικά δίκαια, έπιτυγχάνεται σταδιακά ύψηλότερος βαθμός αποδοχής από τα έθνικά δικαστήρια των κοινών αξιών του εύρωπαϊκού νομικού πολιτισμού³⁶. Αυτό συνέβη, π.χ., με την αυτόνομη έρμηνεία από το Εύρωπαϊκό Δικαστήριο Άνθρωπίνων Δικαιωμάτων των όρων «λογική διάρκεια τής δίκης», «εύλογος χρόνος», «δικαιώματα και υποχρεώσεις αστικής φύσεως», «ίδιωτικός και οικογενειακός βίος». 'Ο έθνικός δικαστής από την πλευρά του, ως εφαρμοστής τής Εύρωπαϊκής Συμβάσεως, καλείται να έναρμονίσει την έσωτερική νομολογία του με τή νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, φέροντας τήν υποχρέωση να σεβασθεί τή λεγόμενη «αίθεντία του έρμηνευτικού δεδικοσμένου» (*autorité de la chose interpretée*)³⁷. Καλείται πύο συγκεκριμένα, ένóσω αυτό είναι έπιικό, να έρμηνεύσει τó έσωτερικό του δίκαιο με τρόπο σύμφωνο πρύς τήν Εύρωπαϊκή Σύμβαση. Αυτό ή τελευταία, όπως είπε τó Εύρωπαϊκό Δικαστήριο στην περίφημη υπόθεση τής Κύπριας Λοίζιδου κατά Τουρκίας (άπόφαση τής 23ης Μαρτίου 1995, Series A, άριθ. 310, σ. 31, παρ. 93), συνιστά «μηχανισμό έπιβολής μιάς εύρωπαϊκής δημόσιας τάξεως στόν τομέα τής προστασίας των άνθρωπίνων δικαιωμάτων»³⁸.

2. Οί αντίληψεις των εύρωπαϊκών κρατών για τή θέση των διεθνών συμβάσεων στό πλαίσιο των έθνικών έννόμων τάξεων δέν διαφοροποιήσαν αισθητά τήν έπίδραση των ύπερεθνικών κανόνων στην άποδοχή των εύρω-

36. ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, ό.π. (σημ. 6), σ. 132-133. Βλ. και MORENILLA, ό.π. (σημ. 29), σ. 480-481, 485-486.

37. Βλ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟ, Δεδικοσμένο και εκτελεστότης των αποφάσεων του Εύρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Άνθρώπου έπιδικαζούσης χρηματική άπαίτηση, *Τμ. Τόμ. Γεωργ. Βλάχου* (1995), σ. 493 έπ. = *Μελέται II* (1997), σ. 355 έπ. (361). ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, ό.π. (σημ. 6), σ. 395 έπ.

38. MORENILLA, ό.π. (σημ. 29), σ. 467. Βλ. και ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, ό.π. (σημ. 6), σ. 27, 42-43 (171). 'Ο ίδιος, έπισκοπώντας τόν τρόπο ένσωματώσεως τής Εύρωπαϊκής Συμβάσεως στην Αύστρια, Βέλγιο, Γαλλία, Έλβετία, Ίσπανία, Κύπρο, Λουξεμβούργο, Μάλτα, Νορβηγία, Όλλανδία, Πορτογαλία, Σουηδία (σ. 46 έπ.), διαπιστώνει ότι έπικρατεί ή τάση τής σύμφωνης με τή Σύμβαση έρμηνείας, άκόμη και των έθνικών Συνταγμάτων (βλ. σ. 46). Θεωρεί έπίσης (σ. 98-99) ότι ή ίδια τάση διαφαίνεται ότι θά έπικρατήσει και στα Κράτη τής Κεντρικής και Άνατολικής Εύρώπης, που εισήλθαν στό Συμβούλιο τής Εύρώπης στις άρχές τής δεκαετίας του 1990. Βλ. και τή συγκριτική έπισκόπηση που παραθέτει για τήν Άλβανία, Βουλγαρία, Γεωργία, Έσθονία, Κροατία, Λεττονία, Λιθουανία, Μολδαβία, Ούγγαρία, Ούκρανία, ΠΓΔΜ, Πολωνία, Ρουμανία, Ρωσία, Σλοβακία, Σλοβενία, Τσεχία (σ. 99 έπ.).

παϊκῶν νομικῶν ἀξιῶν. Στὰ μονιστικά συστήματα, ἐπιτρέψτε μου νὰ ὑπενθυμίσω, ὅπου οἱ διεθνεῖς συμβάσεις συνιστοῦν τμῆμα τῶν ἐθνικῶν ἐνόμων τάξεων καὶ ὅπου οἱ ἰδιῶτες μποροῦν νὰ τίς ἐπικαλοῦνται ἐνώπιον τῶν ἐθνικῶν τους δικαστηρίων ὡς ἀμέσως ἐφαρμοστέο δίκαιο, ὅταν ἐμφανίζεται σύγκρουση διεθνούς συμβάσεως μὲ ἐθνικὸ κοινὸ νόμο, τὸ προβάδισμα ἀνήκει κατὰ κανόνα στὴ διεθνή σύμβαση. Τὸ σύστημα αὐτὸ ἀσπάζονται ἡ Γαλλία, τὸ Βέλγιο, τὸ Λουξεμβούργο, ἡ Πορτογαλία, οἱ Κάτω Χῶρες, ὅπως καὶ ἡ Ἑλλάς. Στὰ συστήματα, ἀντίθετα, πού χαρακτηρίζονται ὡς «δυσιαδικά» (dualist), οἱ διεθνεῖς συνθήκες καὶ οἱ ἐθνικοὶ κανόνες ἀντιμετωπίζονται ὡς δύο ξεχωριστὰ δικαϊκὰ σύνολα. Ὁ ἰδιώτης μπορεῖ νὰ ἐπικαλεῖται στὰ ἐθνικὰ δικαστήρια ἀποκλειστικά καὶ μόνο τοὺς ἐθνικοὺς κανόνες δικαίου. Σὲ περίπτωση συγκρούσεως μὲ τὸ ἐθνικὸ δίκαιο, οἱ ρυθμίσεις τῶν διεθνῶν συμβάσεων μποροῦν νὰ ἐφαρμοσθοῦν ὑπὲρ τῶν ἰδιωτῶν μόνον ἂν, καὶ ὅταν, στὸ πλαίσιο τῶν διεθνῶν ὑποχρεώσεων τοῦ κράτους, καταστοῦν τμῆμα τῆς ἐθνικῆς ἐνομικῆς τάξεως μὲ πρωτοβουλία τῆς ἐκεῖ νομοθετικῆς ἐξουσίας³⁹. Τὸ σύστημα αὐτὸ τοῦ λεγόμενου δυσιαδισμοῦ ἢ δυϊσμοῦ (dualism) ἔχουν υἱοθετήσει στὴν Εὐρώπη ἡ Ὁμοσπονδιακὴ Δημοκρατία τῆς Γερμανίας, τὸ Ἠνωμένο Βασίλειο, ἡ Δανία, ἡ Ἰρλανδία, ἡ Ἰταλία.

3. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ δικαστικοῦ ἐλέγχου τῆς συμβατότητας κανόνων τοῦ ἐθνικοῦ δικαίου πρὸς τίς θεμελιώδεις ἀρχές πού ἀπορρέουν ἀπὸ τίς διεθνεῖς συμβάσεις γιὰ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, νομίζω ὅτι οἱ ἐξελιζέεις στὸ γαλλικὸ δίκαιο εἶναι οἱ πιὸ ἐνδιαφέρουσες. Παρὰ τὴν καθυστερημένη εἰσαγωγή τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμβάσεως στὸ γαλλικὸ δίκαιο, καὶ παρὰ τὴν ἀπαγόρευση τοῦ δικαστικοῦ ἐλέγχου τῆς συνταγματικότητας τῶν νόμων, τὰ γαλλικὰ δικαστήρια ἀνέκτησαν σταδιακὰ ἐξουσίες ἐλέγχου περίπου ἐφάμιλλες στὸ πλαίσιο τοῦ μονιστικοῦ συστήματος πού ἐπικρατεῖ.

Τὸ γαλλικὸ Σύνταγμα δὲν ἔχει περιλάβει κανόνες σχετικούς μὲ τὸ δικαίωμα παροχῆς ἐνομικῆς προστασίας, ὅπως τὸ ἐλληνικόν. Στὸ γαλλικὸ δίκαιο ὡστόσο ἡ Εὐρωπαϊκὴ Σύμβαση γιὰ τὰ Δικαιώματα τοῦ Ἀνθρώπου ἀντιμετωπίζεται, δυνάμει τοῦ ἀρθροῦ 55 τοῦ γαλλικοῦ Συντάγματος, ὡς νομοθέ-

39. Ἀνάλυση δίνει ὁ ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, *Διεθνὲς δίκαιο*, Τεῦχος Πρῶτο, 3η ἐκδ., ἐκδ. Ἄντ. Σάκουλα, 2004, σ. 65 ἐπ., ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία. Σχετικὰ ἰδίως μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη, ΣΚΑΝΔΑΜΗΣ, *Εὐρωπαϊκὸ δίκαιο*, 3η ἐκδ., ἐκδ. Ἄντ. Σάκουλα, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1997, σ. 115 ἐπ.

τημα με υπερέχουσα ισχύ απέναντι στον κοινό νόμο, ακόμη και όταν ο τελευταίος είναι μεταγενέστερος. Για να χρησιμοποιήσω την έκφραση του Guinchard⁴⁰, η Ευρωπαϊκή Σύμβαση έχει καταστεί με τα δεδομένα αυτά ένα τρομερό εργαλείο εξουσίας (formidable instrument de pouvoir) στα χέρια του Γάλλου δικαστή, αναιρετικού ή και ουσιαστικού. Αναφέρονται πολλές περιπτώσεις νόμων που κηρύχθηκαν από τα γαλλικά δικαστήρια ως μη συμβατοί με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Γίνεται λόγος για “contrôle de conventionnalité de lois ordinaires”, έλεγχος ο οποίος μπορεί να καταλήγει στον παραμερισμό τους, που ισοδυναμεί βέβαια με κατάργηση. Για να περιορισθώ σε λίγα παραδείγματα: Δυνάμει αρχών άντλημένων από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση, η Cour de Cassation, με απόφαση της 29ης Ιανουαρίου 2002, επέξετεινε την προβλεπόμενη από το νόμο προστασία για τα νόμιμα μόνο τέκνα, και στα φυσικά τέκνα τα γεννημένα χωρίς γάμο των γονέων τους⁴¹. Πολλές είναι ακόμη οι αποφάσεις δικαστηρίων ουσίας, που άρνήθηκαν να εφαρμόσουν νόμους με δικονομική αναδρομή, προορισμένους να επηρεάσουν την έκταση έκκρεμους δίχης. Άξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι τόσο το Γαλλικό Ακυρωτικό, όσο και το Γαλλικό Συμβούλιο της Έπικρατείας, έχουν αποφανθεί ότι ο έλεγχος της συμβατότητας των εθνικών νόμων με κανόνες υπερεθνικούς δεν μπορεί να περιλάβει τις συνταγματικές διατάξεις. Η υπεροχή που αναγνωρίζει το γαλλικό Σύνταγμα στις διεθνείς συμβάσεις έχει τα όριά της. Δεν είναι ικανή να νομιμοποιήσει έλεγχο συμβατότητας κανόνων του γαλλικού Συντάγματος⁴².

4. Περνώντας στις έννομες τάξεις που εφαρμόζουν το δυαδικό σύστημα, αξίζει νομίζω να αρχίσουμε από το γερμανικό δίκαιο. Πρόκειται για έννομη τάξη που δεν χρειάστηκε να επηρεασθεί σε μεγάλο βαθμό από τους υπερεθνικούς χάρτες για τα δικαιώματα του ανθρώπου. Οι σκληρές εμπειρίες του 2ου Παγκοσμίου Πολέμου έδειξαν στους συντάκτες του μεταπολεμικού γερμανικού Συντάγματος της 23ης Μαΐου του 1949 (Grundgesetz, Θεμελιώδης Νόμος) την ανάγκη της συνταγματικής κατοχυρώσεως λεπτομερούς

40. GUINCHARD (και συνεργ.), *Droit processuel, Droit commun et Droit comparé du procès*, 3e édition, Dalloz, 2005, άρ. 131, σ. 202. Την ιστορική καταγραφή της νομολογιακής εξέλιξεως στη Γαλλία δίνει ο ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ, ό.π. (σημ. 6), σ. 54 έπ.

41. Βλ. GUINCHARD (και συνεργ.), ό.π. (σημ. 40), άρ. 131, σ. 204.

42. Ανάλυση από τον GUINCHARD (και συνεργ.), ό.π. (σημ. 40), άρ. 131, σ. 205 έπ.

καταλόγου ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ένας τέτοιος κατάλογος περιλήφθηκε έτσι στο Πρώτο ήδη τμήμα του (στά άρθρα 1-19), όπως και στα άρθρα 101, 103 του Κεφαλαίου 9 για τη δικαστική εξουσία (τά δύο τελευταία αφορούν τον φυσικό δικαστή και το δικαίωμα ακρόασης)⁴³. Μολονότι η Όμοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας ανήκει στα πρώτα κράτη που υπέγραψαν και ενσωμάτωσαν στο εσωτερικό τους δίκαιο την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Άνθρώπου του 1950 (στις 5 Δεκεμβρίου 1952, έναρξη ισχύος στις 3 Σεπτεμβρίου 1953), η έκτεταμένη προσπασία που παρέχει το γερμανικό Σύνταγμα στα ανθρώπινα δικαιώματα, και η φωτισμένη έρμηνευτική νομολογία του Όμοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου, μέσω ιδίως της διαδικασίας της λεγόμενης συνταγματικής προσφυγής (Verfassungsbeschwerde), δεν άφησαν αξιολογο πεδίο εφαρμογής στα σχετικά διεθνή κείμενα. Στο γερμανικό εξάλλου δίκαιο, όπου εφαρμόζεται, όπως αναφέρθηκε, το δυαδικό σύστημα (άρθρο 59§2 του Θεμελιώδους Νόμου), η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα δικαιώματα του Άνθρώπου δεν θεωρείται κείμενο με υπέρτερη ισχύ. Έξομοιώνεται με απλό Όμοσπονδιακό νόμο⁴⁴. Έκλαμβάνεται ωστόσο ως σύνολο κανόνων άμεσα εφαρμοστέων. Έτσι, όσες αρχές δεν γνωρίζουν συνταγματική κατοχύρωση, όπως, για παράδειγμα, η αρχή της δημοσιότητας, θεμελιώνονται στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση⁴⁵. Επιπλέον, οι σύγχρονοι θεωρητικοί, αξιολογώντας τις εξελίξεις στη γερμανική νομολογία, διαπιστώνουν μια αυξανόμενη έμμεση έπιρροή της. Διότι η εξειδίκευση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται από τον γερμανικό Θεμελιώδη Νόμο γίνεται όλο και συχνότερα υπό το φως της νομολογίας του Δικαστηρίου του Στρασβούργου. Η γερμανική νομολογία έχει αναγνωρίσει στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Άνθρώπου κανονιστικό, καθοδηγητικό χαρακτήρα (normative Leitfunktion), όπως και αντικειμενική προστατευτική λειτουργία (objective Schutzfunktion)⁴⁶.

43. Βλ. GUINCHARD (και συνεργ.), *ό.π.* (σημ. 40), *άρ.6 bis*, σ. 15.

44. Βλ. HERINGA-KIIVER, *ό.π.* (σημ. 7), σ. 106. Για μία γενική εικόνα βλ. SCHILKEN, *Gerichtsverfassungsrecht*⁹, C. Heymanns, Köln 2003. Από την ελληνική βιβλιογραφία βλ. ΧΡΥΣΟΦΟΝΟ, *ό.π.* (σημ. 6), σ. 127 *έπ.*, με παραπομπές στη γερμανική φιλοσοφία και νομολογία.

45. *Münch Komm, ZPO*² (2000), *Einleitung*, Nr 161· GUINCHARD (και συνεργ.), *ό.π.* (σημ. 40), *άρ. 6 bis*, σ. 17 με τη σημ. 6.

46. Τις παραπομπές στη νομολογία δίνει ο GUINCHARD (και συνεργ.), *ό.π.* (σημ. 40), *άρ. 6 bis*, σ. 16 σημ. 2. Βλ. ιδίως *B VerfGE* 74, 358, 370.

5. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτες είναι οι εξελίξεις στο αγγλικό δίκαιο, αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι πρόκειται για έννομη τάξη της οικογένειας του κοινοδικαίου (common law). Με την Human Rights Act του 1998, που άρχισε να ισχύει από τις 2 Οκτωβρίου του 2000, ενσωματώθηκε και τυπικά στο αγγλικό δίκαιο, ως νομοθέτημα άμεσα εφαρμοστέο, η Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Άνθρώπου. Στο πλαίσιο της αγγλικής έννομης τάξεως, που δεν διαθέτει γραπτό Σύνταγμα, πρόκειται για το πρώτο έσωτερικό νομοθέτημα σχετικά με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων από το Bill of Rights του 1689. Μολονότι το Ήνωμένο Βασίλειο υπήρξε το πρώτο ευρωπαϊκό κράτος που κύρωσε τη Σύμβαση το 1951, εξαιτίας του δυαδικού συστήματος που εκεί ισχύει, πριν από την Human Rights Act του 1998, η Σύμβαση δεν μπορούσε να εφαρμοσθεί από τα αγγλικά δικαστήρια. Είχε εφαρμογή μόνον εξωτερική ("external"), με την έννοια ότι χρησιμοποιούσε δικαίωμα προσφυγής στο Δικαστήριο του Στρασβούργου, αλλά όχι επικλήσεώς της στα αγγλικά δικαστήρια⁴⁷. Οι αυξανόμενες καταδίκες του Ήνωμένου Βασιλείου από το Δικαστήριο του Στρασβούργου κατέστησαν τελικά αναγκαία την ενσωμάτωση της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως στο αγγλικό δίκαιο, ώστε η κρίση για την προς αυτήν συμβατότητα του αγγλικού έσωτερικού δικαίου να ανήκει πλέον στα εθνικά δικαστήρια⁴⁸.

Τα αγγλικά δικαστήρια είναι έτσι τώρα υποχρεωμένα να εφαρμόζουν το έσωτερικό αγγλικό δίκαιο, προσαρμοσμένο προς τους κανόνες της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως. Εφόσον είναι λοιπόν εφικτό (so far as possible to do so), ο κάθε είδους κανόνας του αγγλικού δικαίου, προγενέστερος ή μεταγενέστερος της Human Rights Act του 1998 (acts, statutes, common law), υφίσταται έλεγχο συμβατότητας και έρμηνεύεται με τη μέθοδο της σύμφωνης με τη Σύμβαση έρμηνείας⁴⁹. Άλλα η ιδιοτυπία του αγγλικού συστήματος, και η λεγόμενη αρχή της sovereignty of Parliament (της υπερέχουσας θέ-

47. Βλ. N. ANDREWS, *The New English Civil Procedure Rules* (1998), στον τόμο R.C. van Rhee, *European Traditions in Civil Procedure*, 2005, σ. 161 έπ. (185 έπ., άρ. 2.6, σημ. 22). Από την έλληνική βιβλιογραφία για τις νομολογιακές εξελίξεις στο Ήνωμένο Βασίλειο βλ. ΧΡΥΣΟΦΟΝΟ, ό.π. (σημ. 6), σ. 156 έπ.

48. Βλ. GUINCHARD (και συνεργ.), ό.π. (σημ. 40), άρ. 6 ter, σ. 18-19. Για την ιστορία της ενσωμάτωσης της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως βλ. ΧΡΥΣΟΦΟΝΟ, ό.π., σ. 160 έπ.

49. C. GEARTY, *Principles of Human Rights Adjudication*, Oxford 2004. Βλ. και ΧΡΥΣΟΦΟΝΟ, ό.π., σ. 162.

σεως του αγγλικού Κοινοβουλίου), δεν έχουν επιτρέψει να γίνει αποδεκτή ή δυνατότητα άρνήσεως εφαρμογής των εσωτερικών κανόνων δικαίου από τα αγγλικά δικαστήρια, όταν αυτοί θεωρηθούν ασυμβίβαστοι με τη Σύμβαση. Μιά τέτοια, διαπιστωμένη δικαστικά, αντίθεση οδηγεί στην υποχρέωση του Άγγλου νομοθέτη να μεταβάλει την αγγλική νομοθεσία. Οί ασύμβατοι προς την Ευρωπαϊκή Σύμβαση εσωτερικοί κανόνες δικαίου παραμένουν συνεπώς σε ισχύ, ώσπου να τροποποιηθούν. Σύμφωνα με την Human Rights Act του 1998, ο Άγγλος δικαστής, που διαπιστώνει την ασυμβατότητα της αγγλικής νομοθεσίας προς δικαιώματα που προστατεύει η Ευρωπαϊκή Σύμβαση, πρέπει να εκδώσει ειδική πράξη, την επονομαζόμενη declaration of incompatibility, ή όποια, μέσω ειδικής και ταχείας κατά κανόνα διαδικασίας (fast-track procedure), μπορεί να καταλήξει σε νομοθετική τροποποίηση.

6. Οί εξέλιξεις στην ελληνική έννομη τάξη δεν ύστερούν σε σημασία, ακόμη και αν συγκριθούν με ό,τι έχει συμβεί στο γαλλικό δίκαιο. Μιά πρώτη καταγραφή πρέπει να υπογραμμίσει και πάλι τη συμβολή της ελληνικής θεωρίας. Διέβλεψε από νωρίς, και με διορατικότητα, την επίδραση που μπορούν να ασκήσουν τα διεθνή κείμενα στη λειτουργία όρισμένων σημαντικών θεσμών του εθνικού μας δικαίου, παρά τó πλέγμα των εγγυήσεων που περιέχει τó Σ/1975, όπως αυτό μεταγενέστερα συμπληρώθηκε. Η παλαιότερη ίσως επισήμανση για την επίδραση των υπερεθνικών κανόνων στο ελληνικό δίκαιο προέρχεται από τόν Κων/νο Τριανταφυλλόπουλο. Πρίν ακόμη δημοσιευθεί ό νόμος 2329 της 18/21ης Μαρτίου 1953, που κύρωσε την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τά Δικαιώματα του Άνθρώπου, σε μελέτη του 1953⁵⁰, ό έπιφανής νομοδιδάσκαλος είχε ήδη υπογραμμίσει ότι, ενόψει του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως, τίθεται πλέον θέμα επαναπροσδιορισμού των θέσεων για τόν αποκλεισμό από τη συνταγματική προστασία των ένοχικών δικαιωμάτων. Άλλά ή έκτενης ανάλυση για την ιεραρχική σχέση Συντάγματος - διεθνούς συμβάσεως - νόμου, με άπτη επίδραση στην ένταση της προστασίας του δικαιώματος του άτομου για απόλαυση της ιδιοκτησίας του, επιτεύχθηκε με τή βασική έρευνα του Φ.

50. Βλ. Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟ, Κύρος νόμου κρίνοντας όρισμένες διαφορές, *ΕΕΝ Κ* (1953), σ. 185 έπ. (187 σημ. 1).

Βεγλερῆ τοῦ 1977, καί τίς δύο θεμελιώδεις μελέτες τοῦ Γ. Μητσοπούλου τοῦ 1987 καί τοῦ 1995⁵¹.

Ἔτσι, μέ δεδομένο ὅτι, κατά τὸ ἄρθρο 28§1 Σ/1975, οἱ διεθνεῖς συμβάσεις συνιστοῦν «ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου» καί ὅτι ὑπερισχύουν κάθε ἀντίθετης διατάξεως νόμου, στό δύσκολο θέμα τῶν σχέσεων τους πρὸς τὸ ἑλληνικὸ Σύνταγμα θεμελιώθηκε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ θεωρίαν ἡ βασικὴ ἐρμηνευτικὴ θέση τῆς παράλληλης καί συμπληρωματικῆς πρὸς τὸ Σύνταγμα ἰσχὺς τους⁵². Σήμερα ὁ Ἐμμ. Ρούκουνας τονίζει ὅτι θέμα ἀντιθέσεως διεθνοῦς συνθήκης πρὸς τὸ Σύνταγμα εἶναι νοσητὸ μόνον σὲ περιπτώσεις οὐσιαστικῆς καί πλήρους ἀντιφάσεως, ἡ ὁποία δὲν αἰρεται μέ τίς γνωστὲς ἐρμηνευτικὲς μεθόδους, καί ὅτι στὴν ἀκραία αὐτὴ περίπτωση θὰ πρέπει εἴτε νὰ τροποποιηθεῖ εἴτε «νὰ λησμονηθεῖ» ἡ συνταγματικὴ διάταξη, ἐφόσον ἡ δικαιολόγησή της δὲν ἀνταποκρίνεται στίς ἀπαιτήσεις τῆς δημοκρατικῆς πολιτείας⁵³. Ἡ θεωρητικὴ αὐτὴ προσέγγιση ἀνοίξε νέους ὀρίζοντες

51. Φ. ΒΕΓΛΕΡΗΣ, *Ἡ σύμβαση τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καί τὸ Σύνταγμα*, ἐκδ. Ἀντ. Σάκκουλα, 1977· Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ προστασία τῶν περιουσιακῶν δικαιωμάτων κατ' ἄρθρον 1 τοῦ Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου τῆς Συμβάσεως τῆς Ρώμης, Τὸ Σύνταγμα*, 1987, σ. 217 ἐπ. = Τμητ. Τόμος γιὰ τὰ 150 Χρόνια τοῦ Ἀρείου Πάγου Ι (2007), σ. 151 ἐπ. = Μελέται II (1997), σ. 137 ἐπ. ὁ ΙΔΙΟΣ, *Δεδικασμένον καί ἐκτελεστότης τῶν ἀποφάσεων τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου ἐπιδικαζούσης χρηματικὴν ἀπαίτησιν*, Τμ. Τόμος Γ. Βλάχου (1995), σ. 493 ἐπ. = Μελέται II (1997), σ. 355 ἐπ.

52. Τὸ ζήτημα ἐξετάσθηκε ἤδη τὸ 1977 στὴ μελέτη τοῦ ΒΕΓΛΕΡΗ, ὅ.π. (σημ. 51), σ. 103-105, ὁ ὁποῖος τόνισε (σ. 104) ὅτι θέμα ὑπεροχῆς τοῦ Συντάγματος ἀπέναντι στίς διεθνεῖς συμβάσεις μέ βάση τὸ ἄρθρο 28§1 Σ/1975 μπορεῖ νὰ τεθεῖ μόνον ὅταν ὑπάρχει «ἀδυναμία σύγχρονης καί συμπληρωματικῆς τοῦ ἐνὸς μέ τὸ ἄλλο ἐφαρμογῆς». Βλ. πρὸ πρόσφατα καί ΧΡΥΣΟΦΟΝΟ, ὅ.π. (σημ. 6), σ. 192 ἐπ., ὅπου καί οἱ περαιτέρω παραπομπές. Ἀκόμη πρὸ προχωρημένην εἶναι ἡ πρόσφατη θέση τοῦ ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Ἡ δημιουργικὴ διαπλοκὴ τοῦ δικαστικοῦ ἐλέγχου τῆς συνταγματικότητας τῶν νόμων μέ τὸν ἐλεγχὸ τῆς συμβατικότητάς τους ἐνόψει τῆς ΕΣΔΑ στό παράδειγμα τῶν ἐνοχικῶν δικαιωμάτων*, στὸν τόμο Ν. Νίκας (ἐπιμ.), *Ἡ πολιτικὴ δίκη ὑπὸ τὸ φῶς τῆς νομολογίας τοῦ ΔΕΚ καί τοῦ ΕΔΔΑ*, Ἀκαδημαϊκὸ Συμπόσιο πρὸς τιμὴν τοῦ Κωνσταντίνου Κεραμέως, ἐκδ. Σάκκουλα, Ἀθῆνα-Θεσσαλονίκη 2008, σ. 111 ἐπ. Σὲ ἀναφορὰ μέ τὴ σχέση τοῦ Συντάγματος καί Εὐρωπαϊκῆς Συμβάσεως, ὁ συγγραφέας, ἀφοῦ κάνει λόγο γιὰ συνδυασμένη καί ἑναρμονισμένη ἐρμηνεία καί ἐφαρμογὴ τους, προσθέτει ὅτι, κατά τὴν παράλληλη ἐφαρμογὴ τους, πρέπει νὰ ἐπιλέγεται ἡ εὐνοϊκότερη καί ἡ ἀποτελεσματικότερη γιὰ τὸ ὑποκείμενο τῆς προστασίας ρύθμιση.

53. ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, ὅ.π. (σημ. 39), σ. 81. Βλ. καί ΧΡΥΣΟΦΟΝΟ, ὅ.π. (σημ. 6), σ. 178 ἐπ., ὁ ὁποῖος παραθέτει (σ. 180 ἐπ.) καί ὀρισμένα τέτοια ἀκραία παραδείγματα μέ βάση τὴν ἑλληνικὴ νομολογία.

στην ελληνική νομολογία. Στο λεπτό διαγνωστικό έργο του δικαστή για τη συμβατότητα των έσωτερικών μας νόμων προς τις υπερεθνικές έγγραψεις των κοινών ευρωπαϊκών πολιτιστικών αξιών, που εισκόμισαν οι διεθνείς συμβάσεις, πρόσφερε μιὰ ασφαλῆ έρμηνευτική ἀφετηρία.

Ἡ συνολική θεώρηση τῆς ἐλληνικῆς νομολογίας δίνει μιὰ πολὺ χαρακτηριστική εἰκόνα. Διότι ἡ ἐπίκληση τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμβάσεως ἐμφανίζεται ὄλο καὶ συχνότερα στὶς ἀποφάσεις τῶν ἐλληνικῶν δικαστηρίων τῆς οὐσίας, προκειμένου εἴτε νὰ θεμελιώσει τὴν ἄμεση ἐφαρμογή της στὶς ὀριζόντιες σχέσεις μεταξύ ἰδιωτῶν, εἴτε νὰ χρησιμεύσει ὡς ἐρμηνευτική βάση στὸ πλαίσιο τῆς λεγόμενης σύμφωνης μετὰ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Σύμβαση ἐρμηνείας τῶν ἐθνικῶν κανόνων⁵⁴. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὸ ἄρθρο 1§1 τοῦ Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμβάσεως, στὸ ὁποῖο ἤδη ἀναφέρθηκα.

Ἡ ἐλληνική νομολογία, πού ἐπὶ πολὺ ἀναγνώριζε ὅτι τὸ συνταγματικὰ κατοχυρωμένο δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας καλύπτει μόνο τὰ ἐμπράγματα δικαιώματα, ἐπιχείρησε μετὰ τὴν ὀλ. ΑΠ 40/1998⁵⁵ ἕνα βαρυσήμαντο ἀνοιγμα καὶ δέχθηκε ὅτι κατοχυρώνονται ἀπὸ τὸ προαναφερόμενο Πρωτόκολλο καὶ οἱ ἐνοχικὲς ἀπαιτήσεις. Ἐκρινε εἰδικότερα ὅτι δὲν εἶναι ἐπιτρεπτὴ ἡ κατάργηση σὲ συγκεκριμένη περίπτωση τῆς προστασίας τῆς προσωπικότητας πού παρέχει ἡ κοινὴ νομοθεσία· καί, ἄρα, ὅτι ὁ ν. 2172/1993 πού τὸ ἔπραξε, ἀποκλείοντας τὸ δικαίωμα ἀποζημιώσεως, σὲ περίπτωση προσβολῆς ἀπὸ δημοσιεύματα τοῦ τύπου ἢ ραδιοτηλεοπτικὲς ἐκπομπές, παραβίασε τὸ Πρωτόκολλο. Στηριγμένο σὲ αὐτὴ τὴ νομολογία τῆς ὀλ. ΑΠ, τὸ Ἐφ.Ἀθ.⁵⁶ ἀποφάνθηκε λίγο ἀργότερα ὅτι ὁ νόμος πού, σὲ πλειστηριασμὸ ἀκινήτου, ἐπιβάλλει ὑποχρέωση ἄτοκης καταθέσεως τοῦ πλειστηριάσματος στὸ Ταμεῖο Παρακαταθηκῶν καὶ Δανειῶν, ἀντὶ γιὰ ἔντοκη κατάθεση σὲ ἀξιοχρη Τράπεζα, συνιστᾷ προσβολὴ τῆς περιουσίας τοῦ ὀφειλέτη, μὴ ἀνεκτὴ ἀπὸ τὸ Εὐρωπαϊκὸ Πρωτόκολλο. Δὲν μπορούμε ἐξᾄλλου νὰ ἀγνοήσουμε τὶς περιοριστικὲς ἐπιπτώσεις τοῦ ἄρθρου 11 τοῦ Διεθνoῦς Συμφώνου γιὰ τὰ Ἀτομικὰ καὶ Πολιτικὰ Δικαιώματα στὰ ὅρια ἐπιτρεπτοῦ τοῦ μέσου τῆς προσωπικῆς

54. Βλ. ΑΠ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Γεν. Αρχ.*, § 6, ἀρ. 58. Γιὰ ἀνάλυση τοῦ ὅλου θέματος ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ, ὀ.π. (σημ. 6), σ. 178 ἐπ., 202 ἐπ. Ἡ μονογραφία διαπιστώνει τάση τῆς ἐθνικῆς νομολογίας νὰ ἐρμηνεύει τὸ Σύνταγμα σύμφωνα μετὰ τὴ Σύμβαση (σ. 171).

55. Βλ. ΝοΒ 47(1999), σ. 753, σημ. Καράκωστα.

56. Ἐφ.Ἀθ. 2013/2000, ΝοΒ 48 (2000), σ. 1585 (1589).

κρατήσεως για ιδιωτικά χρέη, που προβλέπει ο έλλ.Κ.Πολ.Δ.⁵⁷. Σε αναφορά πάλι με τα χρέη προς το δημόσιο, τα ελληνικά δικαστήρια δέχθηκαν ότι είναι αντίθετοι προς το άρθρο 20 Σ/1975 και το άρθρο 6 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως τόσο ο νόμος (άρθρο 73§3 ν.δ. 356/1974) που επιβάλλει καταβολή του 1/3 του χρέους, προκειμένου να ανασταλεί ή εκτελεση κατά του οφειλέτη του δημοσίου, όταν αυτός ασκεί ανακοπή⁵⁸, όσο και εκείνος που δεν προβλέπει δυνατότητα αναστολής της απόφασεως για προσωποκράτηση του οφειλέτη του δημοσίου, όταν ο τελευταίος ασκεί έφεση⁵⁹. Στα ίδια αυτά άρθρα του Συντάγματος και της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως στηρίχθηκε ή όλ. ΣτΕ, το 1997⁶⁰, όταν ακύρωσε απόφαση Δικηγορικού Συλλόγου για άποχή άριστης διάρκειας των δικηγόρων, αποφαινόμενη ότι αυτή προσβάλλει το δικαίωμα του πολίτη για δίκαιη δίκη, το οποίο εξυπνοεί το δικαίωμά του να υπερασπίζεται τις υποθέσεις του με δικηγόρο της έκλογής του· ή το Μονομελές Πρωτοδικείο Αθηνών⁶¹, όταν δέχθηκε ότι οι γονείς, ως νόμιμοι εκπρόσωποι των ανήλικων τέκνων τους, δικαιούνται να ζητήσουν την αναγνώριση της παράνομης και καταχρηστικής ασκήσεως του δικαιώματος άπεργίας από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις των εκπαιδευτικών της Μέσης Έκπαίδευσης, μολοντί δέν το προβλέπει ο νόμος. Πρέπει, τέλος, να υπενθυμίσω ότι με απόφαση της ολομέλειας ο ΑΠ⁶², στηριγμένος στο άρθρο 6 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως, αποδέχθηκε την ύπαρξη του δικαιώματος αποδείξεως ως δικαιώματος υπέρτερης βαθμίδας, και καθόρισε στη βάση αυτή τα όρια του επιτρεπτού των δικονομικών αποδεικτικών συμβάσεων.

Υπάρχουν βέβαια και δικαστικές αποφάσεις με πιο σαρωτικά ακόμη αποτελέσματα. Έτσι, με σωρευτική επίκληση τόσο του άρθρου 6 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως, όσο και των άρθρων 2§3 και 14§1 του Συμφώ-

57. Ειδικά για το θέμα ΓΕΣΙΟΥ-ΦΑΥΣΗ, *Η προσωπική κράτηση για χρέη μετά το Διεθνές Σύμφωνο για τα άτομικά και πολιτικά δικαιώματα* (ν. 2462/1997) ως πρόβλημα έρμηνείας του εσωτερικού δικαίου, Τμ. Τόμος Κ. Κακούρη (2003), σ. 557 έπ.: ή ΙΔΙΑ, *Δικ. Αν. Έκτ. II* (2001), § 67, άρ. 29 έπ.

58. Μον. Διοικ. Πρωτ. Θεσ. 43/1987, *Άρμ.* 1987, σ. 788 έπ.

59. Βλ. Μον. Διοικ. Πρωτ. Θεσ. 943/1997, *ΕΔΚΑ* 1999, σ. 210 έπ.

60. όλ. ΣτΕ 2512/1997, *Άρμ.* 1997, σ. 844 έπ.

61. Μον. Πρωτ. Αθ. 687/1997, *Άρμ.* 1997, σ. 661 έπ.

62. όλ. ΑΠ 27/1993, *Έλλ.Δικ.* 1994, σ. 348 (349).

νου για τὰ Ἀτομικά καί Πολιτικά Δικαιώματα, ἡ ὄλ. ΑΠ⁶³ ὀδηγήθηκε σέ μιὰ ἱστορική στροφή καί δέχθηκε ὅτι ἐπιτρέπεται ἡ ἀναγκαστική ἐκτέλεση γιά χρηματικές ἀπαιτήσεις ἰδιωτῶν κατά τοῦ ἐλληνικοῦ Δημοσίου, θεωρώντας καταργημένη ἀπό τὰ παραπάνω διεθνή κείμενα τήν ἀπαγορευτική διάταξη τοῦ ἄρθρου 8 ν. 2095/1952 καί ἀντιμετωπίζοντας τή σχετική (νέα) συνταγματική ρύθμιση τοῦ 2001 (ἄρθρο 94§4 ἐδ.γ) ὡς ἀπλή ἐπιβεβαίωση. Πρὸς τήν ἴδια κατεύθυνση κινήθηκε ὁ ΑΠ⁶⁴ ὅταν δέχθηκε ὅτι, μέ βάση τὸ ἄρθρο 1§1 τοῦ Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμβάσεως, ἡ διάταξη νόμου πού καταργεῖ τὸ δικαίωμα μισθολογικῆς προαγωγῆς δέν μπορεῖ νὰ εἶναι ἰσχυρή. Τέλος, ἡ ἐντελῶς πρόσφατη ὄλ. ΑΠ⁶⁵, μέ ἐπίκληση πλέγματος ἄρθρων τοῦ Συντάγματος καί τῶν διεθνῶν συμβάσεων, νομολόγησε ὅτι οἱ διατάξεις νόμων πού χρησιμοποιοῦν στὸν ΟΣΕ προνόμια, ὥστε, κατά παράβαση καί τῆς ἀρχῆς τῆς ἰσότητος τῶν διαδίκων, οἱ ἀξιώσεις τῶν ὑπαλλήλων του νὰ ὑπόκεινται σέ βραχυπρόθεσμη παραγραφή, εἶναι ἀνίσχυρες.

VI. Δικαστικός ἔλεγχος τῆς συμβατότητας τῶν ἐθνικῶν νόμων μέ τὸ Κοινοτικό Δίκαιο

Θὰ κλείσω τὴν ὁμιλία μου μέ σύντομες παρατηρήσεις γιά τὸν δικαστικὸ ἔλεγχο τῆς συμβατότητας τῶν ἐθνικῶν νόμων πρὸς τὸ Κοινοτικό Δίκαιο. Θεωρῶ τὴν παρουσίαση αὐτῆ ἰδιαίτερα κρίσιμη· διότι, ὅπως θὰ προσπαθῆσω νὰ δεῖξω, μέ ἐργαλεῖο τῆ διαδικασίας τοῦ δικαστικοῦ ἐλέγχου συμβατότητας στὶς σχέσεις Κοινοτικοῦ καί ἐσωτερικοῦ δικαίου, ἐνεργοποιήθηκε ἡ ἐνσωμάτωση στὸ Κοινοτικό Δίκαιο τῆς κληρονομίας τῶν ἀνθρωπιστικῶν ἀξιῶν, αὐτῆς πού ὀνομάσθηκε εὐρωπαϊκὸ κοινοδίκαιο (*ius commune europaeum*)⁶⁶.

63. Βλ. ὄλ. ΑΠ 21/2001, Δ 33(2002), σ. 20 ἐπ.: ἀντίθετη ἡ παλαιότερη ὄλ. ΑΠ 108/1971, Δ 2(1971), σ. 303. Γιά τὸ ὅλο θέμα ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἀναγκαστικὴ ἐκτέλεση εἰς βάρος τοῦ ἐλληνικοῦ Δημοσίου*, ἐκδ. Ἀντ. Σάκκουλα, 2000, σ. 117 ἐπ.: ὁ ΓΙΩΣ, *Ἐκτελεστοὶ τίτλοι καί ἀντικείμενο τῆς ἀναγκαστικῆς ἐκτέλεσης κατά τοῦ κράτους*, ἐκδ. Ἀντ. Σάκκουλα, 2005, σ. 58 ἐπ.

64. ΑΠ 432/2002, Χρ. ΙΔ 2, 287.

65. ὄλ. ΑΠ 11/2008, Δ 39(2008), σ. 1103 ἐπ.: ἔτσι καί ΑΠ 1006/2008, Δ 39(2008), σ. 1106 ἐπ.

66. Γιά τὸν ὄρο αὐτὸ βλ. τὴν εἰδικὴ ἔρευνα τοῦ Ν. ΣΚΑΝΔΑΜΗ, *Ἡ ἀγραφή ἐνοποίησης στὶς Εὐρωπαϊκὲς Κοινότητες*, ἐκδ. Ἀντ. Σάκκουλα, Ἀθήνα 1981, σ. 60 ἐπ.

1. Από νωρίς τὸ Δικαστήριον τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων τοῦ Λουξεμβούργου, στὶς πρωτοπόρες ἀποφάσεις τοῦ 1963 καὶ 1964⁶⁷, καθόρισε τὴ φύσιν τοῦ Κοινοτικοῦ Δικαίου. Τὸ ἔπραξε δίνοντας οὐσιαστικὸ περιεχόμενον στὴ δικαιοδοσίαν ποὺ τοῦ ἀνέθεσε ἡ Συνθήκη τῆς Ρώμης τοῦ 1958 γιὰ τὴν ἰδρυση τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητος νὰ «ἐξασφαλίζει τὴν τήρηση τοῦ δικαίου κατὰ τὴν ἐρμηνείαν καὶ τὴν ἐφαρμογὴ της...» (ἄρθρον 164, σήμερον 220). Τὸ ΔΕΚ νομολόγησε τὸ 1964 ὅτι «Ἀντίθετα πρὸς τὶς συνήθειες διεθνῆς συνθήκης, ἡ Συνθήκη τῆς ΕΟΚ δημιούργησε ἰδιαίτη ἔννομη τάξιν, ἡ ὁποία ἐνσωματώθηκε στὰ νομικὰ συστήματα τῶν κρατῶν μελῶν ἀπὸ τῆς θέσεως τῆς Συνθήκης σὲ ἰσχὺ καὶ δεσμεύει τὰ δικαστήριά τους»⁶⁸. Τὸ 1963 εἶχε ἤδη ἀποφανθεῖ ὅτι ἡ Συνθήκη τῆς Ρώμης ἐγκαθίδρυσε «νέα ἔννομη τάξιν», «μια ἔννομη τάξιν διεθνῶς δικαίου, ὑπὲρ τῆς ὁποίας τὰ κράτη περιόρισαν τὰ κυριαρχικά τους δικαιώματα, σὲ περιορισμένους ἔστω τομεῖς...»⁶⁹.

Ἡ αὐτονομία αὐτῆς τῆς κοινοτικῆς ἔννομης τάξεως ἀπέναντι στὴν ἐσωτερικὴ ἐνισχύθηκε ὅμως περαιτέρω μὲ τὴ θεμελίωσιν ἀπὸ τὸ ΔΕΚ τῶν ἀρχῶν τῆς ὑπεροχῆς καὶ τῆς ἄμεσης ἰσχύος τοῦ Κοινοτικοῦ Δικαίου, ποὺ ἀποτελεσαν ἕκτοτε τοὺς δύο ἀκρογωνιαίους λίθους τῆς⁷⁰. Συνδυάζοντας ἐρμηνευτικὰ σειρά ρυθμίσεων τῆς κοινοτικῆς ἔννομης τάξεως, καὶ ἀντλώντας τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ κανόνας τῆς ὑπεροχῆς τὴ διατρέχει ὡς διάχυτη ἀρχή, τὸ ΔΕΚ ἀποφάνθηκε τὸ 1964 ὅτι «...ἐφόσον τὸ δίκαιον ποὺ γεννήθηκε ἀπὸ τὴ Συνθήκην ἀπορρέει ἀπὸ αὐτόνομη πηγὴ, δὲν εἶναι δυνατό... νὰ τοῦ ἀντιτάσσεται ὁποιοδήποτε ἐσωτερικὸ νομοθετικὸ κείμενον...»⁷¹. Καὶ ἀκόμη ὅτι, δυνάμει τῆς ἀρχῆς τῆς ἄμεσης ἰσχύος⁷², ἐγκαθιδρύονται ἰδιωτικὰ δικαιώμα-

67. Van Gend en Loos v. Nederlandse Administratie der Belastingen, ὑπόθεσις 26/1962, ἀπόφασιν τῆς 5ης Φεβρουαρίου 1963, Συλλογὴ Νομολογίας τοῦ Δικαστηρίου 1954-1964, σ. 861 ἐπ.· καὶ Flaminio Costa v. Enel, ὑπόθεσις 6/1964, ἀπόφασιν τῆς 15ης Ἰουλίου 1964, Συλλογὴ Νομολογίας τοῦ Δικαστηρίου 1954-1964, σ. 1191 ἐπ.

68. ΔΕΚ 6/64, Costa Enel, ὅ.π. (σημ. 67), σ. 1197.

69. ΔΕΚ 26/1962, Van Gend en Loos, ὅ.π. (σημ. 67), σ. 867. Σχετικὰ ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, ὅ.π. (σημ. 39), σ. 79.

70. Βλ. τὴν ἀνάλυσιν τοῦ Ν. ΣΚΑΝΔΑΜΗ, ὅ.π. (σημ. 39), σ. 55 ἐπομ., 129 ἐπ.· καὶ ΔΑΓ-ΤΟΓΛΟΥ, *Εὐρωπαϊκὸ Κοινοτικὸ Δίκαιον I*, 2η ἐκδ., ἐκδ. Ἀντ. Σάκουλα, 1985, σ. 191 ἐπ.· ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, ὅ.π. (σημ. 39), σ. 79-81.

71. ΔΕΚ 6/64, Costa v. Enel, ὅ.π. (σημ. 67), σ. 1198-1199.

72. ΣΚΑΝΔΑΜΗΣ, ὅ.π. (σημ. 39), σ. 391 ἐπ.

τα, πού τὸ κάθε πρόσωπο νομιμοποιεῖται νὰ διεκδικήσῃ στὰ ἔθνηκά του δικαστήρια. Τὸ νέο στοιχεῖο πού χαρακτηρίζει τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Κοινοτικοῦ Δικαίου στὰ κράτη-μέλη τῆς ΕΕ συνίσταται ἐπομένως στὴν ἄνευ ἐτέρου υἱοθέτηση τῶν παραπάνω δύο ἀρχῶν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ μονιστικὴ ἢ δυαδικὴ κατεύθυνση πού αὐτὰ ἀκολουθοῦν μὲ βάση τὰ ἔθνηκά τους Συντάγματα. Μὲ τὰ παραπάνω δεδομένα ὁ ἔθνικός δικαστὴς ὀπλίζεται μὲ τὴν ἐξουσία, ἀλλὰ καὶ βαρύνεται μὲ τὴν ὑποχρέωση, νὰ προχωρεῖ σὲ ἔλεγχο συμβατότητας τῶν ἐσωτερικῶν του κανόνων πρὸς τὸ ὑπέρτερης ἰσχύος Κοινοτικὸ Δίκαιο. "Ὅπως νομολόγησε καὶ πάλι τὸ ΔΕΚ⁷³, ὁ κάθε ἔθνικός δικαστὴς πρέπει, στὰ πλαίσια τῆς δικαιοδοσίας του, νὰ ἐφαρμόζει τὸ Κοινοτικὸ Δίκαιο στὸ σύνολό του, παραμερίζοντας ὅποιαδήποτε διάταξη τοῦ ἔθνικοῦ δικαίου πού μπορεῖ νὰ συγκρούεται πρὸς αὐτό, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν εἶναι προγενέστερη ἢ μεταγενέστερη. "Ἔτσι, ἀκόμη καὶ στὸ Ἑνωμένο Βασίλειο, ὅπου, ὅπως ἤδη ἀνέφερα, κυριαρχεῖ ἡ πρωτοκαθεδρία τοῦ Κοινοβουλίου (sovereignty of Parliament), ἡ ὁποία δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἄμεση ἐφαρμογὴ τῶν διεθνῶν συμβάσεων, ἀναγνωρίζεται στὸ Κοινοτικὸ Δίκαιο ἰδιαιτέρω καθοριστῶς, ἐξαιτίας τοῦ εἰδικοῦ χαρακτήρα του⁷⁴. Αὐτὸ ἐφαρμόζεται ἀπὸ τὰ ἀγγλικά δικαστήρια ὡς σύνολο κανόνων μὲ ὑπερέχουσα ἰσχὺ, πού θέτει ἐκποδῶν τοὺς ἀντίθετους ἐσωτερικοὺς κανόνες.

2. Τὸ ζήτημα τῶν ὁρίων ἐφαρμογῆς τῆς ἀρχῆς τῆς ὑπεροχῆς τοῦ Κοινοτικοῦ Δικαίου ἀπέναντι στὸν σκληρὸ πυρήνα τῶν ἔθνικῶν Συνταγμάτων

73. Amministrazione delle finanze dello Stato v. Simmenthal SpA, ὑπόθεση 106/1977, ἀπόφαση τῆς 9ης Μαρτίου 1978, Συλλογὴ Νομολογίας τοῦ Δικαστηρίου 1978, σ. 239 ἐπ. (244-245).

74. Τὸ θέμα, σὲ ἀναφορὰ μὲ τὸ ἀγγλικὸ δίκαιο, ἀντιμετωπίσθηκε ἀπὸ τὸ ΔΕΚ στὴν πολυσυζητημένη ἀπόφαση Factortame I. Βλ. ΔΕΚ 213/1989, The Queen κατὰ Secretary of State for Transport, exparte: Factortame Ltd κτλ., Συλλογὴ Νομολογίας 1990, σ. 2433 ἐπ. Σχετικὰ Κ. ΚΑΚΟΥΡΗΣ, Σχόλια στὴν ἀπόφαση τοῦ Δικαστηρίου τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων τῆς 19ης Ἰουνίου 1990, Factortame I, 213/1989 (περίπτωση σχέσεων τοῦ Κοινοτικοῦ Δικαίου μὲ τὰ ἔθνηκά δίκαια), Ἐπίσημα Πρακτικά τοῦ Β' Συνεδρίου Διοικητικῶν Δικαστῶν, Ἀθήνα 30 Νοεμβρίου - 2 Δεκεμβρίου 1990, Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, Ἀθήνα 1991, σ. 109 ἐπ. ΓΕΣΙΟΥ-ΦΑΛΤΗ, Ασφαλιστικὰ μέτρα στὸν ἐνιαῖο εὐρωπαϊκὸ χῶρο - Ἡ προσωρινὴ ἔννομη προστασία ἰδιωτικῶν δικαιωμάτων κατὰ τὸ Κοινοτικὸ Δίκαιο, Ἐλλ.Δικ. 34(1993), σ. 241 ἐπ. = Ἡ οικονομικὴ ἔννομη τάξη II, Μελέτες ἀστικοῦ δικονομικοῦ δικαίου καὶ διεθνoῦς δικονομικοῦ δικαίου, ἐκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 447 ἐπ. ΣΚΑΝΔΑΜΗΣ, ὁ.π. (σημ. 39), σ. 149 ἐπ., 166 ἐπ.

δημιούργησε εντούτοις τριβές. Άποκορύφωμα τών εξελίξεων συνιστά ή σχετικὰ πρόσφατη απόφαση του γαλλικού Συνταγματικού Συμβουλίου τής 10ης Ίουνίου 2004, ή όποία αναγνώρισε άπερίφραστα τó προβάδισμα στο γαλλικό Σύνταγμα⁷⁵. Επί του παρόντος τόσο οί θέσεις αυτές, όσο και οί παρόμοιες του γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου, παραμένουν στο επίπεδο τής διακρýξεως δογματικών άρχων και φαίνεται ότι εκεί θα σταθούν. Ο σχετικός όμως νομολογιακός διάλογος που αναπτύχθηκε ανάμεσα στο Όμοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο τής Γερμανίας και τó Δικαστήριο τών Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων του Λουξεμβούργου από τó 1967 και μετέπειτα αποδείχθηκε καθοριστικός για τόν έμποτισμό τής κοινοτικής νομοθεσίας με τήν πανευρωπαϊκή ιδέα τής προστασίας τών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Υποδηλώνει χαρακτηριστικά τή δυναμική του δικαστικού ελέγχου στην προώθηση τών αξιών του ευρωπαϊκού νομικού πολιτισμού.

Η άπουσία από τó Κοινοτικό Δίκαιο όποιασδήποτε αναφοράς σέ κατάλογο άτομικών δικαιωμάτων που πρέπει νά προστατεύονται, όπως περιέχει τó γερμανικό Σύνταγμα, όδήγησε τó γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο στην έκδοση σειράς αποφάσεων, και ιδίως τής γνωστής ως "Solange" I («ένόσω») τής 29ης Μαΐου 1974⁷⁶, που επιδίωξαν νά κατοχυρώσουν και σέ κοινοτικό επίπεδο αὐτήν τήν προστασία. Σύμφωνα λοιπόν με τήν απόφαση "Solange" I, ένόσω εξακολουθεί νά υπάρχει τó προαναφερόμενο κενό, τά γερμανικά δικαστήρια διατηρούν τήν εξουσία ελέγχου τής συνταγματικότητας τών κοινοτικών κανόνων, παρά τήν αρχή τής ύπεροχής τους, όταν διαπιστώνεται απόκλιση τους από τή συνταγματική προστασία τών άτομικών δικαιωμάτων⁷⁷. Τó Όμοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο τής Γερμανίας

75. Βλ. HERINGA-KUIVER, ό.π. (σημ. 7), σ. 111.

76. Β *Verf GE* 37, 271 (285).

77. Βλ. τήν ανάλυση του ΣΚΑΝΔΑΜΗ, ό.π. (σημ. 39), σ. 173 έπ., με τή σημ. 69, όπου και ή σχετική νομολογία του γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου (Bundesverfassungsgericht) επίσης HERINGA-KUIVER, ό.π. (σημ. 7), σ. 107· ΔΑΓΓΟΥΛΑΟΥ, ό.π. (σημ. 65), σ. 196 έπ· Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, Η θέση τής Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Άνθρώπου στο έσωτερικό δίκαιο, με βάση τó άρθρο 6§2 τής Συνθήκης για τήν Ευρωπαϊκή Ένωση, στόν τόμο *Προβλήματα έρμηνείας, στη Μνήμη Κων. Κακούρη*, Ant. Sakkoulas/Bruylant, 2003, σ. 803 έπ. (805 έπ.). Για μιá πλήρη εικόνα, όπως και τή σχετική γερμανική βιβλιογραφία, βλ. τή μελέτη D. H. SCHEUNING, *Europäisierung des deutschen Verfassungsrechts, Essays in Honour of G. I. Kassimatis*, Ant. Sakkoulas/Berliner Wissenschafts-Verlag/Bruylant, 2004, σ. 261 έπ. (268 έπ.). Η θέση αὐτή του Όμοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου

κατέληξε έτσι στην προστασία των ατομικών δικαιωμάτων από την κοινοτική νομοθεσία με τρόπο σύστοιχο προς εκείνο του Θεμελιώδους Νόμου, μέθοδος γνωστή έκτοτε ως θεωρία της διαρθρωτικής συστοιχίας [congruence strukturelle]⁷⁸. Αυτή η στάση του Όμοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου οδήγησε το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων να διακηρύξει ότι η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων στα κράτη-μέλη συνιστά κανόνα και της κοινοτικής έννομης τάξεως, στο μέτρο που πρόκειται για άρχες κοινές σε όλα τα κράτη-μέλη. Το ΔΕΚ άλλωστε είχε από το 1974 διακηρύξει ότι: «...τα θεμελιώδη δικαιώματα αποτελούν αναπόσπαστο μέρος των γενικών αρχών του δικαίου, των οποίων (το Δικαστήριο) διασφαλίζει την τήρηση. Κατά την προστασία των δικαιωμάτων αυτών το Δικαστήριο καθοδηγείται από τις συνταγματικές παραδόσεις που είναι κοινές στα κράτη-μέλη, συνεπώς, δεν μπορεί να κάνει δεκτά μέτρα που αντίκεινται στα θεμελιώδη δικαιώματα που αναγνωρίζονται και προστατεύονται από τα Συντάγματα αυτών των κρατών»⁷⁹. Σύμφωνα με το Δικαστήριο, οι «διεθνείς συμβάσεις που αφορούν την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου... στις οποίες συνέπραξαν και προσχώρησαν τα κράτη-μέλη παρέχουν επίσης ενδείξεις που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στα πλαίσια του κοινοτικού δικαίου...». Η θεωρία από την πλευρά της κάνει έκτοτε λόγο για άγραφους κανόνες «ευρωπαϊκού κοινοδικαίου» (ius commune europaeum), για γενικές άρχες κοινές σε όλα τα κράτη-μέλη⁸⁰.

Τις παραπάνω θέσεις του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων υιοθέτησε πανηγυρικά η Ένιαία Ευρωπαϊκή Πράξη στο Προοίμιό της, κάνοντας λόγο για θεμελιώδη δικαιώματα που αναγνωρίζονται από τα εθνικά Συντάγματα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προστασία των Δικαιωμά-

ούσιαστικά ανατράπηκε το 1986 με την απόφασή του της 22ας Οκτωβρίου του 1986, την επονομαζόμενη Solange II. Άποσπάσματα αυτής, μεταφρασμένα στα ελληνικά, έχουν δημοσιευθεί στο περιοδικό *Τό Σύνταγμα*, 1987, σ. 683 έπ., με παρατηρήσεις Θ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Η νέα θέση του γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου απέναντι στο παράγωγο κοινοτικό δίκαιο*, *Τό Σύνταγμα*, 1987, σ. 693 έπ.

78. ΣΚΑΝΔΑΜΗΣ, ό.π. (σημ. 39), σ. 173.

79. J. NOLD, *Kohlen-und Baustoffgrosshandlung κατά Έπιτροπής*, υπόθεση 4/1973, απόφαση της 14ης Μαΐου 1974, Συλλογή της Νομολογίας του Δικαστηρίου 1974, σ. 277 (284).

80. ΣΚΑΝΔΑΜΗΣ, ό.π. (σημ. 39), σ. 174, 181, 333-334· ό ΙΔΙΟΣ, ό.π. (σημ. 66), σ. 68 έπ.

των του Ανθρώπου. Ίδιως όμως το άρθρο 6§2 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση αποδέχθηκε ρητά ως πηγή του Κοινοτικού Δικαίου την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, με ρητή και πάλι αναφορά στις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών-μελών⁸¹. Ακολούθησε η προσθήκη (χωρίς δεσμευτική ισχύ) του Ευρωπαϊκού Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων στη Συνθήκη της Νίκαιας του 2001. Το Έκτο Κεφάλαιο της τελευταίας, αφιερωμένο στη Δικαιοσύνη, επιβεβαιώνει τις έγγραυσεις της χρηστής οίκης στο άρθρο 47, καθιερώνοντας επιπρόσθετα, ως στοιχείο της αποτελεσματικής έννομης προστασίας, και την ανάγκη παροχής νομικής βοήθειας στον αδύνατο οικονομικά διάδικο⁸². Η Συνθήκη, τέλος, της Λισαβώνας, που τροποποιεί τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση και τη Συνθήκη περί ίδρύσεως της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, και που δεν έχει τεθεί ακόμη σε ισχύ, αν και κυρώθηκε πρόσφατα από την Ελληνική Δημοκρατία με το ν. 3671 της 1/3.7.2008⁸³, ορίζει ρητά (άρθρο 6§1) ότι ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης «έχει το ίδιο νομικό κύρος» με το πρωτογενές Κοινοτικό Δίκαιο. Παράλληλα, με το άρθρο 6§2, επιλύει ένα από μακροῦ ἀμφιλεγόμενο θέμα, με τη ρητή πρόβλεψη ότι «Η Ένωση προσχωρεί στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Έλευθεριών»⁸⁴.

81. Για το ακριβέστερο πάντως νόημα αυτής της αναφοράς στο άρθρο 6§2 της Συνθήκης, και την αδυναμία του να επηρεάσει την ιεραρχική θέση της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου στην ελληνική έννομη τάξη, βλ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, *ο.π.* (σημ. 6), σ. 803 *έπ.* (805 *έπ.*).

82. Βλ. την έκδοση Κ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ – Ν. ΛΥΜΟΥΡΗ, *Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, *Έκδ.* Κέντρου Ευρωπαϊκής Τεκμηρίωσης Παντείου Πανεπιστημίου, 2003. Ειδικότερα Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση μετά την υιοθέτηση του Χάρτη-Σχέση προς ΕΣΔΑ*, *Μελέτες Ι*, *έκδ.* Άντ. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2007, σ. 567 *έπ.*

83. Βλ. *Κώδ. ΝοΒ* 56 (2008), σ. 1307 *έπ.*

84. Για τα προβλήματα που αναδόθηκαν βλ. τη μελέτη Χ. Θ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Η δικονομική προστασία των εξειρισμένων στο κοινοτικό δίκαιο θεμελιωδών δικαιωμάτων στις εθνικές έννομες τάξεις, υπό το πρίσμα της πρόσφατης νομολογίας του ΔΕΚ*, *Δ* 2008, σ. 1005 *έπ.*: τόν ΙΔΙΟ, *Η εφαρμογή του Κοινοτικού Δικαίου από τον εθνικό δικαστή και η δυνατότητα πρόσβασης των ιδιωτών στα δικαστήρια της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά το ισχύον δίκαιο και τη Συνθήκη της Λισαβώνας*, *Δ* 2008, σ. 1113 *έπ.* (1129 *έπ.*).

VII. Ἐπίλογος

Κυρίες καὶ Κύριοι,

Ἐπιχειρώντας νὰ ἀνακεφαλαιώσω ὅσα εἶχα τὴν τιμὴ νὰ σᾶς ἐκθέσω, πρέπει, νομίζω, νὰ σταθῶ στὰ ἀκόλουθα:

Ὁ ἐθνικὸς δικαστὴς στὴν Εὐρώπη βρίσκεται ἀναμφίβολα σὲ προνομιακὴ θέση ἀπέναντι στις δύο ἄλλες κρατικές ἐξουσίες, ὅταν καλεῖται νὰ προσδιορίσει τοὺς ὅρους ὑπὸ τοὺς ὁποίους μπορεῖ νὰ κατισχύσει ἓνας ὑπέρτερος, θεμελιώδης κανόνας ἀπέναντι στὸν κοινὸ ἐθνικὸ νόμο. Διαθέτει τὴν ἐξουσία εἴτε νὰ ἀκολουθήσει μιὰ σύμφωνη πρὸς αὐτὸν ἐρμηνεία, εἴτε νὰ καταστήσει τὸν κοινὸ κρατικὸ νόμο ἀνενεργό. Μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιώνει ἔτσι τὸν ρόλο του ὡς τοποτηρητῆ, ἀλλὰ καὶ ὡς κινητήρια δύναμειος γιὰ τὴν προώθηση τῶν κοινῶν ἀξιῶν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ νομικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἐξέλιξη αὐτῆ τῶν καιρῶν μας, πού ἐναποθέτει αὐξημένη εὐθύνη στοὺς ὤμους τοῦ ἐθνικοῦ δικαστῆ, δὲν στερεεῖται καὶ κινδύνων. Ἀναδύεται πάντοτε τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸν καθορισμὸ ὁρίων στὴν ἀνάμιξη τοῦ δικαστῆ κατὰ τὴ χάραξη τῶν συγκεκριμένων στόχων τῆς κρατικῆς πολιτικῆς.

Στὴν Ἑλλάδα, τὸ δύσκολο αὐτὸ ἔργο τοῦ δικαστῆ, μετὰ ἀπὸ μία σχετικὴ ἀδράνεια τῶν προηγούμενων δεκαετιῶν, ἀσκειῖται ἤδη κατὰ κανόνα μὲ σύνεση καὶ σωφροσύνη. Σ' αὐτό, ὅπως εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναφέρω, ἀποδείχθηκε πολὺτιμη ἡ σοφία καὶ ἡ καθοδήγηση ὀρισμένων ἐπιφανῶν ἐκπροσώπων τῆς ἑλληνικῆς θεωρίας. Ὅπως νομολόγησε χαρακτηριστικὰ ὁ ΑΠ (2159/2007), ἡ ἐναρμονισμένη μὲ τὸ Σύνταγμα ἐρμηνεία τῶν νόμων δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὀδηγεῖ σὲ ψευδοερμηνευτικὴ διόρθωση (τροποποίηση) τοῦ νόμου ἀπὸ τὸ δικαστήριον, διότι αὐτὸ θὰ συνιστοῦσε ἀνεπίτρεπτη ἐκ μέρους τοῦ ἀντιποίηση νομοθετικῆς ἐξουσίας.

Σταθμίζοντας κανεὶς καταληκτικὰ τίς ὅλες ἐξελίξεις, μὲ μιὰ διάθεση αἰσιοδοξίας, μπορεῖ ἴσως νὰ θυμηθεῖ ὅσα μᾶς κληροδότησε ὁ μεγάλος Καβάφης:

*Κι ἂν εἶσαι στὸ σκαλί τὸ πρῶτο,
πρέπει νᾶσαι περήφανος καὶ εὐτυχισμένος.
Ἐδῶ πού ἔφθασες, λίγο δὲν εἶναι
τόσο πού ἔκαμες, μεγάλη δόξα.
Κι αὐτὸ ἀκόμη τὸ σκαλί τὸ πρῶτο
πολὺ ἀπὸ τὸν κοινὸ τὸν κόσμον ἀπέχει.*

Εἰς τὸ σκαλὶ γὰρ νὰ πατήσῃς τοῦτο
πρέπει μὲ τὸ δικαίωμα σου νᾶσαι
πολίτης εἰς τῶν ἰδεῶν τὴν πόλι.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 2ΑΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2008

Η ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΣΚΕΠΤΙΚΙΣΜΟΥ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
Κας ΤΕΡΕΖΑΣ ΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΛΛΑΑ

Στά χρόνια του Μ. Αλεξάνδρου ένας Πελοποννήσιος, ο Πύρρων, ακολούθησε τον Μακεδόνα βασιλιά στην μακρινή έκστρατεία και έφθασε έως τον Ίνδο ποταμό. Έκει γνώρισε τους Ίνδους σοφούς, τους γυμνοσοφιστές, τους διάφορους λαούς με τους νόμους, τὰ ἦθη και τὰ ἔθιμά τους. Εἶδε πόσο σχετικά εἶναι ὅλα. Καί σάν γύρισε στην πατρίδα του τήν μικρή, ἤσυχη και πάντα εἰρηνική Ἡλιδα, κοντά στην Ὀλυμπία, ἄρχισε νά διδάσκει τήν ἀκαταληψία, ὅτι εἶναι δηλαδή ἀδύνατο γιά τόν ἄνθρωπο νά φθάσει στην ἀπόλυτη γνώση. Ἡ μόνη στάση εἶναι τὸ ἐπέχειν, ἡ ἐποχή. Ὅποιος ἐπέχει, ὅποιος δέν ἀποφαίνεται μέ θεβαιότητα γιά τίποτε, ὁδηγεῖται στην γαλήνη τῆς ψυχῆς και τήν ἀταραξία τοῦ νοῦ. Ἔτσι γεννήθηκε ὁ πυρρωνισμός, ἡ ἀρχαία Σκέψις, ἔτσι ὅμως γεννήθηκε και ὁ πιό μακρὺς διάλογος στην ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ὁ διάλογος τῶν σκεπτικῶν μέ τούς δογματικούς, πού φθάνει ἔως τήν ἐποχή μας.

Στά χρόνια μας ὁ σκεπτικισμός ἦρθε στό προσκήνιο μέ τήν μορφή τοῦ γνωσιολογικοῦ σκεπτικισμοῦ. Τὸ ἐρώτημα δέν εἶναι πιά, τὸ ἀπλό ἀρχικό ἐρώτημα «πὼς γνωρίζουμε τόν ἐξωτερικό κόσμο», δέν εἶναι δηλαδή ἐάν οἱ προτάσεις πού ἀφοροῦν τήν γνώση εἶναι ψευδεῖς ἢ ἀληθεῖς, ἀλλά ἐάν αὐτὲς οἱ προτάσεις εἶναι ἢ ὄχι ἐπαρκῶς θεμελιωμένες. Τὸ ἐρώτημα, ὅπως διατυπώνεται, δέν εἶναι «τί γνωρίζω» ἀλλά «τί μέ κάνει νά λέγω ὅτι γνωρίζω».

Ὁ σύγχρονος γνωσιολογικός σκεπτικισμός¹, εκφράζεται μὲ τρεῖς προτάσεις: κανείς δὲν γνωρίζει ὅτι μία πρόταση εἶναι ἀληθής. Καμία πρόταση δὲν εἶναι γιὰ κανέναν ἐπιστημονικὰ θεμελιώδης. Ἡ θεωρία τῆς γνώσεως εἶναι ἀδύνατη.

Δὲν θὰ ἐπιμείνω στὶς ὀψεις τοῦ συγχρόνου σκεπτικισμοῦ. Ἀποτέλεσμα ὅμως τῆς ὅλης ἔρευνας στὴν ἐποχὴ μας εἶναι νὰ στραφοῦν μελετητὲς καὶ ἐρευνητὲς πίσω στὶς πηγές τῆς ἀρχαίας σκέψεως. Ἔτσι ἦρθε στὸ προσκήνιο ὁ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικός, μὲ τὰ δύο μεγάλα ἔργα του *Πυρρώνειες Ἰποτυώσεις* καὶ *Πρὸς Μαθηματικούς*, ἡ πολύτιμη πηγὴ μας γιὰ τοὺς ἀρχαίους σκεπτικούς, τὸν Πύρωνα, τὸν Αἰνησίδημο, τὸν Καρνεάδη, τὸν Ἀρκεσίλαο, τοὺς νεοακαδημεικούς, γιὰ τοὺς ἐμπειρικούς ἰατρούς.

Ξανάπιασαν τὰ κείμενα τοῦ Σέξτου, τὶς δοξογραφικὲς μαρτυρίες καὶ ἔθεσαν καὶ πάλι τὸ ἐρώτημα ἐὰν εἶναι δυνατὴ μία ζωὴ ὅπως αὐτὴ πού διδάσκουν οἱ σκεπτικοὶ φιλόσοφοι. Μεγάλες συζητήσεις ἔγιναν ἀπὸ τὶς σελίδες φιλοσοφικῶν περιοδικῶν ἐὰν ὁ σκεπτικὸς ἔχει πίστεις ἢ ὄχι². Σὲ ὅλες ὅμως τὶς ἔρευνες ἦταν φανερό ὅτι ἡ προσέγγιση στὸν ἀρχαῖο σκεπτικισμὸ ἦταν καθαρὰ γνωσιολογικὴ — ἀφοροῦσε κατὰ κύριο λόγο τὴν δυνατότητα τῆς γνώσεως καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀλήθειας. Εἶναι ἡ προσέγγιση τῶν ἀγγλοσαξῶνων κυρίως ἐρευνητῶν οἱ ὁποῖοι παραμένουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον προσκολλημένοι στὸν προσφιλῆ τους ἐμπειρισμὸ.

Ἔτσι φάνηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μία τάση πού συχνὰ περνᾷ ἀπαρατήρητη: ἡ τάση νὰ προσεγγίζουσαν τὸν ἀρχαῖο σκεπτικισμὸ στὸ πλαίσιο ἐνὸς ἀγγλοσαξωνικοῦ ἐμπειρισμοῦ: νὰ διαβάζουσαν τὸν Σέξτο μέσα ἀπὸ τὸν Hume. Γιὰ μιὰ

1. Μνημονεύω ἐδῶ ἀπλῶς τὴν ἐξειδικευμένη καὶ σχολιασμένη βιβλιογραφία τοῦ Walter Gregory πάνω στὴν σύγχρονη γνωσιολογία καὶ τὸν σκεπτικισμὸ στὶς σελίδες 315-328 τοῦ βιβλίου τοῦ JAMES W. CORNMANN, *Skepticism, Justification and Explanation*, Dordrecht - Boston - London 1980. Πρὸς καὶ G. S. PAPPAS, *Some Forms of Epistemological Scepticism, Essays on Knowledge and Justification*, Ithaca, NY 1978, σ. 309-316.

Κλασικὰ κείμενα συγχρόνου σκεπτικισμοῦ εἶναι, μεταξύ ἄλλων, τὰ ἔργα τῶν A. NAESS, *Scepticism*, London - New York 1978, P. UNGER, *Ignorance. A case of Scepticism*, Oxford 1975, K. LEHRER, *Why not Scepticism?*, *Philosophical Forum*, II, 1971, σ. 283-298. Ἀργότερα ὅμως στὸ βιβλίό του *Knowledge* (Oxford 1974) ὁ τελευταῖος ἀναθεώρησε τὴν πρώτη του θέση.

2. Πρὸκειται γιὰ τὶς συζητήσεις ἀνάμεσα στοὺς J. Barnes, M. Frede, M. Burnyeat πού δημοσιεύθηκαν στὸ συλλογικὸ ἔργο M. BURNYEAT καὶ M. FREDE (ἐπιμ.), *The Original Sceptics. A Controversy*, Indianapolis - Cambridge 1997.

ἄλλη διάσταση δὲν γίνεται λόγος. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἐκεῖνο ποὺ μὲ ὁδήγησε νὰ ἀναρωτηθῶ κατὰ πόσον ἡ γνωσιολογικὴ διάσταση, ἡ θέση δηλαδὴ τῶν σκεπτικῶν ἀπέναντι στοῦ πρόβλημα τῆς γνώσεως, δὲν εἶναι τὸ πρῶτο ἀλλὰ τὸ δεύτερο ἐρώτημα, στὴν διερεύνηση τῆς φιλοσοφικῆς σημασίας τῶν ἀρχαίων σκεπτικῶν ἢ, γιὰ νὰ τὸ διατυπώσω ὀρθότερα ἀναρωτήθηκα ἐπάνω σὲ τί θεμελιώνεται τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν γνώση καὶ πῶς συγκεκριμένα ἐπάνω σὲ τί θεμελιώνεται ἡ ἀναζήτηση τοῦ κριτηρίου τῆς ἀλήθειας.

Τὸ ζητούμενο θεμέλιο θὰ λειτουργοῦσε ὡς παραδοχὴ ποὺ στηρίζει ὀλόκληρο τὸ οἰκοδόμημα τῶν σκεπτικῶν, θὰ ἦταν δηλαδὴ ἡ σιωπηλὴ προϋπόθεση ποὺ δὲν ἐκφράζεται ρητὰ ἀλλὰ ποὺ ἐπιτρέπει στοὺς σκεπτικούς νὰ ἀναπτύξουν τὰ δικά τους ἐπιχειρήματα. Αὐτὴ ἡ παραδοχὴ θὰ ἐπέτρεπε ὄχι μόνον νὰ προχωρήσουμε βαθύτερα, ἀλλὰ καὶ νὰ ἰδοῦμε ἀπὸ νέα ὀπτικὴ γωνία τὴν θέση τῆς ἀρχαίας σκέψεως. Μετὰ ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια καὶ ἀφοῦ καθ' ὁδὸν ἀναθεωροῦσα τὶς πρῶτες μου ἐρμηνεῖες³ πιστεύω νὰ ἔχω ὁδηγηθεῖ σὲ μία εἰκόνα τῶν ἀρχαίων σκεπτικῶν ποὺ προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὴν παραδοδομένη. Πιστεύω δηλαδὴ ὅτι ἡ ἀρχαία σκέψις δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς σημεῖο ρήξεως ἢ τομῆς μὲ τὶς δογματικὲς φιλοσοφίες. Οἱ σκεπτικοὶ δὲν σπάζουν τὰ δεσμὰ μὲ τὴν παράδοση τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς παραδόσεως τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ ὄν εἶναι τὸ πρῶτο ἐρώτημα. Εἶναι τὸ ἐρώτημα ποὺ ἐπιτρέπει νὰ περάσουμε στοῦ δεύτερο, στοῦ ἐρώτημα γιὰ τὴν γνώση. Αὐτὴ εἶναι ἡ θέση μας.

Ἐλπίζω ἔτσι νὰ μπορέσω νὰ ἀφήσω νὰ φανεῖ ὅτι οἱ σκεπτικοί, οἱ ἀπὸ τῆς σκέψεως, κατευθύνουν τὰ ἐπιχειρήματά τους μὲ τὴν παραδοχὴ τοῦ ὄντος, μὲ ὄπλο τὸν λόγο καὶ μὲ στόχο, ὡς τέλος τοῦ βίου, τὸν εὐδαίμονα βίο. Ὅν, λόγος, εὐδαίμων βίος, εἶναι θεμελιώδη γνωρίσματα τοῦ ἐλληνικοῦ φιλοσοφικοῦ πνεύματος. Πράγματι. Ἀναζήτησαν τὸ ὄν καὶ ἔθεσαν τὰ ὄρια του, σεβάσθησαν τὶς θεμελιώδεις ἀρχές τῆς ταυτότητος καὶ τῆς μὴ ἀντιφάσεως, τὶς ἀρχές τῆς Λογικῆς, στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐπιχειρημάτων τους, καὶ βοήθησαν τὸν ἄνθρωπο, μὲ τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἀδοξάστως βιοῦμεν, νὰ ἔχει γαλήνη καὶ ἀταραξία, νὰ φθάσει δηλαδὴ στὴν εὐδαιμονία.

3. Βλ. Τ. ΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΛΑΛΑ, *Ἡ ἔννοια τῆς ἐνάργειας στοὺς ἀρχαίους σκεπτικούς*, Θεσσαλονίκη 1975 καὶ Τ. ΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΛΑΛΑ, *Ἡ πρόκληση τῶν σκεπτικῶν*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν - Κέντρον Ἑρευνῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἀθήναι 2002, ὅπου συμπεριλαμβάνονται οἱ μέσα στὸν χρόνο δημοσιεύσεις μου γιὰ τοὺς σκεπτικούς.

Τὸ κλειδί γιὰ τὴν θεμελίωση τοῦ ἀρχαίου σκεπτικισμοῦ ἀποτελεῖ ἡ ἔννοια τοῦ φαινομένου.

Χρόνια μᾶς δίδαξαν καὶ διδάξαμε μὲ τὴν σειρά μας τὴν ἀντίθεση εἶναι - φαίνεσθαι. Ἐξηγήσαμε πὼς αὐτὸ πού φαίνεται, τὸ φαινόμενο, δηλώνει κάτι πού δὲν εἶναι ὅπως φαίνεται. Τὸ φαίνεται ὡς ἀντίθετο τοῦ ἔστιν εἶναι σταθερὸ μοτίβο στὰ φιλοσοφικὰ κείμενα. Οἱ σοφιστές, θὰ γράψει ὁ Πλάτων, φαίνονται σοφοὶ στὰ μάτια τῶν μαθητῶν τους, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης θὰ μιλήσει γιὰ φαινομένη σοφία. Ἄς σταθοῦμε ὅμως στὴν σημασία τῆς λέξεως φαινόμενον. Ὡς ἑλληνικὴ λέξη ἔχει καὶ μία ἀρχικὴ σημασία: σημαίνει αὐτὸ πού φανερώνεται⁴, αὐτὸ πού εἶναι φανερό. Ἡ παραδεδομένη, δευτέρη σημασία εἶναι ἐκείνη πού παραπέμπει στὴν ἀντίθεση εἶναι - φαίνεσθαι. Τὸ φαινόμενο ὅμως στὴν ἀρχικὴ σημασία του φωτίζεται διαφορετικὰ ἀπὸ τὴν στιγμή πού κάτι φανερώνεται: ἐκκαλύπτει δηλαδὴ αὐτὸ πού εἶναι στὸ φανέρωμά του.

Ἄς ξεκινήσουμε μὲ τὴν δευτέρη σημασία, ἐκείνη τῆς γνωστῆς ἀντιθέσεως ὄν-φαινόμενον. Τὸ φαινόμενο ὡς κριτήριον τῆς σκεπτικῆς ἀγωγῆς εἶναι ἀζήτητον.

περὶ μὲν τοῦ φαίνεσθαι, οὐδεὶς ἴσως ἀμφισβητεῖ, ... περὶ δὲ εἰ τοιοῦτον ἔστιν ὁποῖον φαίνεται ζητεῖται⁵.

4. Ἄς ξαναθυμηθοῦμε τὴν ἀρχικὴν σημασίαν μέσα ἀπὸ μερικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸν Ὅμηρον, τὸν Ἡσίοδον, τὸν Ἡρόδοτον, τὸν Σοφοκλῆν.

ΟΜΗΡΟΥ, Ἰλιάς Α 477: ἤμος δ' ἠριγένεια φάνη ῥοδοδάκτυλος Ἥώς, [Ἡ ῥοδοδάκτυλη Αὐγή ἢ πρωϊνὴ σάν βγήκε], Η 555-557: ... ἄστρα φαινήν ἀμφὶ σελήνην / φαίνετ' ἀριπρεπέα, ὅτε τ' ἔπλετο νήνεμος αἰθήρ· / ἐκ τ' ἔφανεν πάσαι σκοπιαὶ καὶ πρόωνες ἄκροι [... ὅπως τ' ἄστρα γύρω ἀπὸ τὸ φεγγάρι τὸ φωτεινὸν ὀλόφωτα ἀστράφτουν καὶ εἶναι ἀπανεμιὰ καὶ φαίνονται ἀκρόκορφα, λαγκάδια, λόφοι], 561: ... πυρὰ φαίνετο Διὸς πρό, Ι 618: ... ἅμα δ' ἦοι φαινομένης [... καὶ ἡ αὐγὴ σάν φέξει]. Ἡ μετάφραση εἶναι τοῦ φιλόλογου Θεόδωρου Μαυρόπουλου (ΟΜΗΡΟΥ Ἰλιάδα, Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2007).

ΗΣΙΟΔΟΥ, Ἔργα καὶ Ἡμέραι 598: εὖτ' ἂν πρῶτα φανῆ σθενὸς Ὠρίωνος.

ΗΡΟΔΟΤΟΥ, Ἱστορίαι Ζ' (Πολύμνια) 137: τοῦτό μοι ἐν τοῖσι θεοῖσιν φαίνεσθαι γενέσθαι.

ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ, Οἰδίπους Τύραννος 229: Ἐς τὸ φῶς φανεῖ κακά, 853: τὸν Λαῖου φόνον φανεῖ δίκαιος ὄρθον. Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶν 974: φανείς δύστηνος (... πού γεννήθηκα, ἦρθα στὸ φῶς, δυστυχῆς).

5. ΣΕΞΤΟΥ, Πυρρώνειες Ὑποτυπώσεις (= III) I 22. Σὲ πολλὰ χωρία τοῦ Σεξτου ἡ ἀντίθεση εἶναι - φαίνεσθαι εἶναι διακριτὴ. Στὴν συζήτηση π.χ. γιὰ τὴν ἀπόδειξη ἀναφέρεται στὴν σχέση «εἶναι - φαίνεσθαι» ἢ ὅποια ἐδῶ ἀπαντᾷ ὡς διαφορὰ «φαίνεται - ὑπόκειται». Σ' αὐτὴν συζητῆται γιὰ νὰ ἐπιχειρηματολογήσει ὅτι ἡ ἀπόδειξη, σύμφωνα μὲ τοὺς σκεπτικούς, δὲν εἶναι πιστὴ, ἀφοῦ καὶ οἱ προκειμένες προτάσεις (τὰ λήμματα) εἶναι ἀντικείμενα διαμάχης μεταξὺ ἐπικουρείων καὶ στωϊκῶν. Διαβάζουμε: τὰ μὲν γὰρ αἰσθητὰ ἢ ὑπόκειται τοιαῦτα ὅποια φαίνεται, ἢ

Στήν αναζήτηση ὡστόσο ἐάν κάτι εἶναι πράγματι ὅπως φαίνεται, οἱ σκεπτικοὶ συναντοῦν στὸν δρόμο τοὺς δογματικούς. Καὶ ἐδῶ τὰ πράγματα γίνονται πολὺ ἐνδιαφέροντα, γιατί οἱ ἴδιοι οἱ σκεπτικοὶ δηλώνουν μὲ τρόπο καθαρὸ καὶ εὐθὺ τί κάνουν:

ὅταν δὲ ζητῶμεν εἰ τοιοῦτον ἔστι τὸ ὑποκείμενον ὁποῖον φαίνεται τὸ μὲν ὅτι φαίνεται δίδομεν, ζητοῦμεν δ' οὐ περὶ τοῦ φαινομένου ἀλλὰ περὶ ἐκείνου ὃ λέγεται περὶ τοῦ φαινομένου⁶.

Μὲ ἄλλα λόγια: δὲν ἀμφισβητοῦμε τὰ φαινόμενα. Ἀποροῦμε ὅμως γιὰ τίς ἐξηγήσεις τῶν φαινομένων πού προσφέρουν οἱ δογματικοί⁷.

κονοπαθήματά ἐστι καὶ ἀναπλάσματα τῆς διανοίας, ἢ τινὰ μὲν αὐτῶν σὺν τῷ φαίεσθαι καὶ ἔστι, τινὰ δὲ φαίνεται μόνον, οὐκέτι δὲ γε καὶ ὑπόκειται. Πρὸς Λογικούς II 354 (= M VIII 354). Θὰ θέσει ἔτσι τὸ κείμενο ἐρώτημα: πῶς, μὲ τί πράγμα μπορούμε νὰ δείξουμε ὅτι ἓνα πρᾶγμα φαίνεται ἔτσι ὅπως φαίνεται; Μὲ κάτι ἀδῆλο; Μὲ ἓνα φαινόμενο; Μὲ ἓνα ἀδῆλο βέβαια εἶναι ἄτοπο. Ἀφοῦ τὸ ἀδῆλο δὲν ἐκκαλύπτει τὸ φαινόμενο. Μὲ κάτι πού φαίνεται; Μά, αὐτὸ εἶναι ἀκόμη πιο ἄτοπο, ἀφοῦ ἀκριβῶς αὐτὸ εἶναι τὸ ζητούμενο, —γι' αὐτὸ ἀποροῦμε— καὶ τίποτε πού ζητεῖται δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι θεβαιωτικὸ τοῦ ἑαυτοῦ του: τὸ οὖν φαινόμενον ὅτι ὁποῖον φαίνεται καὶ ὑπόκειται διὰ τίνος ἔχομεν παραστήσαι; ἢ γὰρ δι' ἀδῆλου πράγματος πάντως ἢ διὰ φαινομένου. ἀλλὰ τὸ μὲν δι' ἀδῆλου ἄτοπον· τοσοῦτον γὰρ ἀπέχει τὸ ἀδῆλον τοῦ δύνασθαι τι ἐκκαλύπτειν ... διὰ φαινομένου δὲ πολλῶ ἀποπώτερον· αὐτὸ γὰρ τοῦτ' ἔστι τὸ ζητούμενον, καὶ οὐδὲν τῶν ζητουμένων ἑαυτοῦ θεβαιωτικόν. Πρὸς Λογικούς II 357-359 (= M VIII 357-359).

Ἡ διάκριση «φαίνεται - ἔστι» εἶναι ἐμφανής. Ἐκεῖνο ὅμως πού εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον εἶναι ἐδῶ ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ φαινομένου. Πῶς μπορούμε νὰ γνωρίζουμε τὸ φαινόμενο, ὡς φαινόμενο, ἐρωτᾷ. Δὲν εἶναι δηλαδή ἡ ὑπαρξὴ τοῦ φαινομένου πού ἐρωτᾶται —αὐτὴ τὴν δέχεται ὁ σκεπτικὸς— ἀλλὰ ἡ γνώση τοῦ πράγματος πού φαίνεται. Τὴν ἀπάντηση φαίνεται νὰ τὴν δίδει ἡ ἐνάργεια τοῦ φαινομένου: μὲ ἄλλα λόγια τὸ φαινόμενον ὡς κάτι ἐναργές παραμένει πάντα ἀζήτητον. Καὶ εἶναι ἀζήτητον γιατί δὲν ὑπάρχει τίποτε πιο ἀξίπιστο ἀπὸ τὸ φαινόμενο: μηδὲν ἔχει τοῦ φαίεσθαι πιστότερον, Πρὸς Λογικούς II 364 (= M VIII 364). Γιὰ ποιὸν λόγο ὅμως; Μά γιατί ἡ ἀξιοπιστία τοῦ φαινομένου εἶναι αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ φαίεσθαι: ... τῶν γὰρ φαινομένων αὐτὸ μόνον παριστάντων ὅτι φαίνεται, ... τὸ δ' ὅτι καὶ ὑπόκειται μηκέτι προσισχυόντων διδάσκειν, ... Πρὸς Λογικούς, II 368 (= M VIII 368). Ἡ διαφορὰ εἶναι ἐμφανής. Ἄλλο νὰ συλλαμβάνω κάτι μὲ τὸν νοῦ καὶ ἄλλο κάτι νὰ φαίνεται.

Ἡ ὑπόληψις καὶ ἐπίνοια τοῦ πράγματος δὲν σημαίνει ὑπαρξή, Πρὸς Λογικούς II 334 (= Πρὸς Μαθηματικούς [M], M VIII 334).

6. ΠΥ I 19.

7. Τὸ μὴ δογματίζειν εἶναι ἀρχὴ τῶν σκεπτικῶν. Δογματίζω, ἐξηγεῖ ὁ Σέξτος, σημαίνει ἐδῶ συγκαταθεῖναι στὰ ἀδῆλα πού ἐρευνοῦν οἱ δογματικοὶ (στὴν ἀρχαία σημασία). Αὐτὸς πού δογματίζει δέχεται ὅτι ὑπάρχει τὸ πρᾶγμα γιὰ τὸ ὁποῖο, ὡς ἀδῆλο, ἐρευνᾷ. Ὁ Πυρρώνειος ὅμως δὲν συγκαταθεῖται στὰ ἀδῆλα, στὰ μὴ φανερά: οὐδενὶ γὰρ τῶν ἀδῆλων συγκαταθεῖται ὁ Πυρρώνειος, ΠΥ I 13-14.

Πρέπει νὰ προσεχθεῖ αὐτὸ τὸ σημεῖο. Εἶναι θεμελιῶδες. Παρατηροῦμε πράγματι τὸ φαινόμενο νὰ εἶναι κάτι ἀντίθετο. Δὲν εἶναι ὅμως ἀντίθετο στὸ ὄν —σ' αὐτὸ πού εἶναι— ἀλλὰ σὲ κάτι ἄλλο, σὲ ὅ,τι λέγεται γιὰ τὸ ὄν. Ἡ ἀντίθεση φαινόμενον-ὄν προβάλλει τώρα στὸ πλαίσιο τῆς ἀρχαίας σκέψεως στὴν πραγματικὴ τῆς διάστασις: Εἶναι ἀντίθεση φαινομένων-λεγομένων. Τὸ *περὶ τοῦ φαινομένου λεγόμενον* εἶναι ἐκεῖνο πού ὁδηγεῖ στὴν ἐφεκτικὴ στάσις. Τὸ λεγόμενον παραπέμπει στὸν λόγο. Στὸ ἐπίπεδο τοῦ λόγου συνεπῶς γίνεται ἡ συνάντησις σκεπτικῶν καὶ δογματικῶν. Δὲν ἀναιροῦν τὰ φαινόμενα. Ἡ ἀπορία, ἡ ζήτησις ἀφοροῦν τὰ λεγόμενα. Ἡ ἔκφρασις πού ἀπαντᾷ τίς περισσώτερες φορὲς εἶναι: ὅσον ἐπὶ τοῖς λεγομένοις⁸, ... ὅσον ἐπὶ τοῖς λεγομένοις ὑπὸ τῶν δογματικῶν⁹, ὅσον ἐπὶ τῇ ἀντιθέσει τῶν τε φαινομένων καὶ τῶν λόγων, ἐπέχομεν¹⁰, ὅσον ἐπὶ τῷ λόγῳ¹¹. Καὶ ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὡς πρὸς τὰ λεγόμενα ὑπάρχει διαφωνία τῶν δογματικῶν οἱ ὁποῖοι ἀναπτύσσουν ἰσοδύναμους ἀντιλογικούς λόγους, ὁ σκεπτικὸς ἐπέχει διὰ τὴν ἰσοσθένειαν τῶν λόγων¹². Ἡ εἰκόνα δίδεται ἀνάγλυφα στὴν ἀνάλυσις τῆς σκεπτικῆς φωνῆς: πάντα ἐστὶν ἀκατάληπτα¹³. Τὸ «πάντα» ἐδῶ σημαίνει ὅλα αὐτὰ πού λέγουν οἱ δογματικοί, μᾶς φαίνονται ἀκατάληπτα. Ὁ σκεπτικὸς ἀπαγγέλλει τὸ «ἑαυτοῦ πάθος». Τὸ τί εἶναι ἀκατάληπτον τὸ ὀρίζει ὁ Σέξτος: τό τε ἀνεπικρίτως διαφωνούμενον ἀκατάληπτον ἔστιν¹⁴ ἀκατάληπτο εἶναι αὐτὸ γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει διαφωνία, διαφωνία πού παραμένει ἀνεπικρίτος.

Οὐχὶ δέ γε τὰ μαχόμενα δύνανται εἶναι ἀληθῆ¹⁵.

Τὸ σχῆμα συνεπῶς πού ρίχνει φῶς στὴν σκεπτικὴ ἀγωγή εἶναι ἡ σχέση φαινομένου-λεγομένου. Στόχος τῆς κριτικῆς δὲν εἶναι τὰ ἄδηλα αὐτὰ καθ'αυτά. Δέχονται ὅτι ὑπάρχουν ἄδηλα πράγματα. Ὅταν ἔρθουν ὡστόσο οἱ δογματικοί νὰ τὰ ἐξηγήσουν (ὅσον ἐπὶ τῷ φιλοσόφῳ λόγῳ), τότε ἐπέχουν καὶ δὲν ἀποφαίνονται¹⁶.

8. ΠΓ III 65-66.

9. ΠΓ III 135.

10. ΠΓ III 81. Πρβλ. καὶ 241: ὅσον ἐφ' οἷς λέγουσιν.

11. ΠΓ I 20. Πρβλ. καὶ Πρὸς Φυσικούς II 49 (= Πρὸς Μαθηματικούς [M] X 49).

12. Πρὸς Λογικούς II 159 (= M VIII 159).

13. ΠΓ I 200.

14. Πρὸς Γραμματικούς I 320-321 (= M I 320-321).

15. Πρὸς Λογικούς II 25 (= M VIII 25).

16. Πρὸς Φυσικούς II 49 (= M X 49). Οἱ σκεπτικοί εἶναι ἐφεκτικοί ὡς πρὸς τίς θεω-

Στόχος συνεπῶς δὲν εἶναι τὰ πράγματα, ἀλλὰ οἱ ἐξηγήσεις τῶν πραγμάτων, οἱ αἰτιολογίες τῶν δογματικῶν. Γιατὶ ὅμως δὲν δέχονται τίς αἰτιολογίες; Ἡ ἀπάντηση τοῦ Αἰνησιδήμου εἶναι ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα σημεῖα τῆς κριτικῆς ἱκανότητας τοῦ θεωρητικοῦ τῆς ἀρχαίας σκέψεως. Ἀναφέρομαι στοὺς περίφημους ὀκτὼ αἰτιολογικούς τρόπους¹⁷. Πρέπει νὰ δεχθῶμε ὅτι ποτὲ πρὶν δὲν εἶχαν διατυπωθεῖ σὲ κωδικοποιημένη μορφή, οἱ ἀδυναμίες τῆς δογματικῆς αἰτιολογίας. Νὰ τί κάνουν, μᾶς λέγει ὁ Αἰνησιδήμος: Ἡ ἐξήγηση γιὰ τὰ ἄδηλα πού δίδουν δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ αὐτὸ πού φαίνεται. Συχνά, ἐνῶ ὑπάρχουν πολλές αἰτίες πού ἐξηγοῦν τὰ φαινόμενα, ἐκεῖνοι ἐπιλέγουν μόνο μία ὡς ἐξήγηση. Πράγματα πού παρουσιάζουν τάξη ἐξηγοῦνται μὲ αἰτίες πού δὲν ἔχουν καμία τάξη. Ἐξηγοῦν καὶ τὰ ἄδηλα μὲ τρόπο πού ἐξηγοῦν τὰ φαινόμενα (ὁμοίως τοῖς φαινόμενοις τῶν ἀφανῶν...¹⁸). Ἐξηγοῦν μὲ αἰτίες πού εἶναι σύμφωνες μὲ τίς δικές τους θεωρίες καὶ ὅχι μὲ τὴν κοινὴ ἀντίληψη ὅλων. Ὅσα φαινόμενα δὲν ἐπιβεβαιώνουν τὴν θεωρία τους τὰ παραμερίζουν — τὰ ἀντεπίπτοντα παραπέμπουν¹⁹. Συχνά οἱ ἐξηγήσεις τους εἶναι ἀντίθετες πρὸς τίς ὑποθέσεις τους· τέλος, πολλές φορές ἐξηγοῦν μὲ ἀμφίβολες αἰτίες, ἀμφίβολα φαινόμενα: ἐκ τῶν ὁμοίως ἀπόρων περὶ τῶν ὁμοίως ἀπόρων ποιοῦνται τὰς διδασκαλίας²⁰. Ὁ ἕκτος τρόπος εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικός, πιστεύω. Δίδει ἀπάντηση σὲ ὅλους ἐκείνους πού, στὰ χρόνια μας, προσπάθησαν νὰ συνδέσουν τὴν ἰδεολογία μὲ τὴν ἐπιστήμη. Τὰ δύο ὅμως εἶναι τελείως ἀντίθετα. Στὴν ἐπιστήμη ἀναθεωροῦνται οἱ ὑποθέσεις, ὥστε νὰ λαμβάνονται ὑπόψιν τὰ νέα δεδομένα. Στὴν ἰδεολογία ἡ θεωρία διατηρεῖται σταθερά καὶ παραμερίζονται ὅλα ἐκεῖνα πού δὲν εἶναι σύμφωνα. Ἀξίζει τὴν προσοχή μας ὁ Αἰνησιδήμος.

Βλέπουμε συνεπῶς ὅτι τὸ ἀπορεῖν τῶν σκεπτικῶν ἀφορᾷ στὶς δογματικές θεωρίες πού ἐξηγοῦν τὰ ἄδηλα· τὸ πῶς:

ρίες τῶν δογματικῶν. Λέγουν ὅτι δὲν μποροῦν, λόγῳ τῆς ἰσοσθενοῦς διαφωνίας, νὰ ἀποφανθοῦν μὲ βεβαιότητα, ὅπως λ.χ. ὅταν ἐξετάζουν τὴν ἔννοια τοῦ χρόνου: ὥστε διὰ ταῦτα οὐδὲν ἐξομεν περὶ χρόνου διαβεβαιουῖσθαι, ἢ ἀκόμη ὅταν συζητοῦν τὴν περὶ τοῦ βίου λεγομένην τέχνην: διόπερ οὐδὲ διαβεβαιουῖσθαι περὶ αὐτῆς δύναται τις ὅτι ἔστιν ὑπαρκτή. ΠΥ III 249.

17. ΠΥ I 180 κ.ἐπ.

18. ΠΥ I 182.

19. ΠΥ I 183-184.

20. ΠΥ I 184-185.

οὐ γὰρ τὸ ὄραν ἀναιρεῖν, ἀλλὰ τὸ πῶς ὄραν ἀγνοεῖν²¹
καὶ ἀκόμη:

... μὴ ζητῶμεν πῶς φαίνεται τὰ φαινόμενα ἢ πῶς νοεῖται τὰ νοούμενα²².

Πῶς ὅμως μπορούμε νὰ μιλοῦμε γιὰ παραδοχὴ τοῦ ὄντος, ὅπως ἀνέφερα στὴν ἀρχή, ὅταν πολλὰ κείμενα φαίνονται νὰ μᾶς διαφεύδουν; Δὲν γράφει ἐπιγραμματικά ὁ Διογένης Λαέρτιος, μεταφέροντας τοὺς λόγους τοῦ Τίμωνος: τὸ μέλι ὅτι ἐστὶ γλυκὺ οὐ τίθημι, τὸ δ' ὅτι φαίνεται ὁμολογῶ²³; Καὶ δὲν σημειώνει ἀκόμη τὴν ἀρχὴ τῶν σκεπτικῶν μὲ τὴν πρόταση:

καὶ γὰρ τὸ φαινόμενον ... τιθέμεθα, οὐχὶ ὡς καὶ τοιοῦτον ὄν²⁴;

Καὶ δὲν ἀκούγεται ὡς σύνθημα τὸ ἐφεκτέον περὶ τῆς ὑπάρξεως²⁵; Πιστεύω ὅτι μπορούμε νὰ μιλήσουμε γιὰ ὄντολογικὴ παραδοχὴ, ἐὰν κρατήσουμε τὸ βλέμμα στὴν ἀρχικὴ σημασία τοῦ φαινομένου ὡς φανεροῦ. Φαίνομαι σημαίνει ἐρχομαι στὸ φῶς, φαίνω σημαίνει φωτίζω. Τὸ φαινόμενο συνεπῶς φέρνει στὸ φῶς κάτι ποὺ εἶναι ὅπως φαίνεται. Τὸ φαινόμενο, μὲ ἄλλα λόγια, δηλοῖ κάτι ἔτσι ὅπως δείχεται:

τὸ δὲ δεικτικὸν ἐστὶ φαινόμενον τὸ δὲ φαινόμενον ἢ φαίνεται²⁶.

Ἐξω ἀπὸ τὸ φαινόμενο δὲν μπορούμε νὰ γνωρίζουμε τίποτε. Ὅ,τι δὲν φαίνεται εἶναι ἀδῆλο καὶ κατὰ συνέπεια δὲν εἶναι ἐναργές. Γιατὶ τίποτε ποὺ δὲν φαίνεται δὲν εἶναι ἀπὸ μόνου του ἀντικείμενο ἀντιλήψεως.

οὐδὲν γὰρ μὴ φαινόμενον ἐξ αὐτοῦ ληπτὸν ἐστὶ²⁷.

Ἄς συγκρατήσουμε τὴν ἔκφραση τὸ «φαινόμενο ὡς φαινόμενο», τὸ «φαινόμενο ἢ φαίνεται». Μᾶς δείχνει μίᾳ πρώτῃ σημαντικῇ κατεύθυνσιν στὴν

21. ΔΙΟΓΕΝΟΥΣ ΛΑΕΡΤΙΟΥ (= ΔΛ) Βίων καὶ γνωμῶν τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκμησάντων τῶν εἰς δέκα τὸ ἕκτον ΙΧ 104. Πρβλ. καὶ ΙΧ 103: τὸ μὲν γὰρ ὅτι ὄραμεν ὁμολογοῦμεν ... πῶς δ' ὄρωμεν ... ἀγνοοῦμεν

22. ΠΥ Ι 9. Πρβλ. καὶ Πρὸς Λογικούς ΙΙ 400 κ.ἐπ. (= Μ VIII 400 κ.ἐπ.) ὅπου οἱ σκεπτικοὶ ἐπιτίθενται στὴν θεωρίαν τῆς παραστάσεως τῶν στοικῶν. Ἄς δεχθῶμε, λέγουν, ὅτι εἶναι τύπως ἢ ἑτεροίως, δὲν μᾶς ἐξηγοῦν ὅμως πῶς γίνεται: ἀλλὰ τὸ πῶς αὕτη γίνεται τῆς ἀποδείξεως τῶν ἀπορωτάτων.

23. ΔΛ ΙΧ 105.

24. ΔΛ ΙΧ 104.

25. Πρὸς Λογικούς ΙΙ 160 (= Μ VIII 160).

26. Πρὸς Γραμματικούς Ι 36 (= Μ Ι 36).

27. Πρὸς Λογικούς ΙΙ 50 (= Μ VIII 50).

αναζήτηση του θεμελίου τῆς ἀρχαίας σκέψεως. Ἄς τὴν παρακολουθήσουμε στὸ γνωστὸ παράδειγμα γιὰ τὸ μέλι πού χρησιμοποιοῦν οἱ σκεπτικοί:

... φαίνεται ἡμῖν γλυκάζειν τὸ μέλι. τοῦτο συγχωροῦμεν· εἰ δὲ καὶ γλυκύ ἐστὶν ὅσον ἐπὶ τῷ λόγῳ ζητοῦμεν²⁸.

Ἐὰν ἐξηγήσουμε πὼς ἡ πρότασις δηλώνει τὴν ἀντίθεσι «φαίνεται-ἐστίν» ὅτι δηλαδή κλονίζεται ἡ πίστις στὴν γνωστικὴ ἰκανότητα τῶν αἰσθήσεων καὶ ὅτι οἱ σκεπτικοί, ὡς γνήσιοι ζητητικοί, συνεχίζουν νὰ ἐρευνοῦν, ἡ ἐξήγησι δὲν θὰ ἦταν βέβαια τελείως ἐσφαλμένη· περιορίζει ὁμως τὴν ἔννοια τοῦ φαινομένου μὲ ἀποτέλεσμα νὰ συσκοτίζεται ἡ ἀρχικὴ σημασία.

Ἄς ἀναλύσουμε τίς δύο προτάσεις. Κατ' ἀρχὴν οἱ σκεπτικοί δέχονται τὸ μέλι ὡς ὑπάρχον καὶ δέχονται τὴν αἴσθησι τοῦ γλυκοῦ. Ἡ ζήτησι ἀρχίζει ὅταν δίδεται ἡ ἐξήγησι ὅτι ἡ οὐσία τοῦ μελιοῦ εἶναι νὰ εἶναι γλυκό. Ἐχοῦμε ἔτσι τρεῖς διακριτὲς στιγμὲς, τὸ μέλι γλυκάζει: τὸ μέλι τίθεται ὡς ὑπάρχον· γλυκαζόμεθα αἰσθητικῶς: προσφέρεται ἡ αἴσθησι τοῦ γλυκοῦ· εἰ καὶ γλυκύ ἐστὶν ζητοῦμεν: τὸ ἀπορούμενον εἶναι ἡ οὐσία, τοῦ μελιοῦ. Τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν οὐσία, ἐὰν γνωρίζουμε δηλαδή μέσα ἀπὸ τὴν αἴσθησι τοῦ γλυκοῦ, τί εἶναι τὸ μέλι στὴν οὐσία του, ἔρχεται τρίτο στὴν σειρά.

Τὸ φαινόμενο ἢ φαίνεται εἶναι προϋπόθεσι τῆς γνώσεως τῆς αἰσθήσεως τοῦ γλυκοῦ καὶ αὐτὴ ἡ γνώσι, ὡς πρὸς τὴν αἴσθησι (γλυκαζόμεθα), εἶναι μὲ τὴν σειρά τῆς προϋπόθεσι γιὰ τὸ τελευταῖο ἐρώτημα, ἐκεῖνο τῆς γνώσεως ὡς πρὸς τὴν οὐσία —εἰ καὶ ἔστι— καὶ ὄχι πιά τοῦ γλυκάζειν. Ἡ ὑπαρξι τοῦ πράγματος πού προσφέρεται στὴν αἴσθησι καὶ τὴν προκαλεῖ εἶναι καὶ ἀναγκαῖος καὶ ἀποχρῶν λόγος. Δὲν ὑπάρχει γνώσι, ἐὰν δὲν ὑπάρχει τὸ πρᾶγμα. Αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο πού δίδει τὸ προβάδισμα τοῦ ὄντος ἀπέναντι στὴν γνώσι τοῦ ὄντος. Γιὰ ποιὸ ὄν ὁμως γίνεται ἐδῶ λόγος;

Θὰ πρέπει νὰ στραφοῦμε καὶ πάλι στὴν ἀρχικὴ σημασία τοῦ φαινομένου πού δηλώνει, εἴπαμε, τὴν παρουσία. Τὸ φαινόμενο ὡς παρὸν εἶναι. Αὐτὸ ἐννοοῦν ὅταν λέγουν ὅτι εἶναι «ἀζήτητον». Γιατί τὸ φαινόμενο εἶναι αὐτοφώρατον, φαίνεται ἀπὸ μόνο του, δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ κάτι ἄλλο —π.χ. ἀπὸ ἓνα σημεῖο— γιὰ νὰ φανῆ. Εἶναι αὐτὸ πού εἶναι ὡς φαινόμενο. Καὶ τὸ φαινόμενο εἶναι. Εἶναι ὡς ὄν φαινόμενο. Τὸ ὄν, αὐτὸ δηλαδή πού ὑπάρχει, εἶναι τὸ ἴδιο τὸ φαίνεσθαι. Αὐτὸ συνεπῶς πού μπορούμε νὰ ἰδοῦμε ὡς ὄντολογικὴ προϋπόθεσι τῆς ἀρχαίας σκέψεως εἶναι ἡ ὄντολογικὴ προϋπόθεσι τοῦ ὄντος

στον Σοφιστή, όπως ξετυλίγεται ο διάλογος, είναι διηρορημένον ... ἐξ ἴσου τὸ τε ὄν καὶ τὸ μὴ ὄν ἀπορίας μετειλήφατον³⁵.

Γιατί όμως αναφέρομαι στους λόγους του ξένου Ἐλεάτη; Ἐπειδὴ φωτίζει ὁ Πλάτων αὐτὸ πού ἐμεῖς ἀναζητοῦμε: νὰ στηρίξουμε τὴν ὄντολογικὴ προϋπόθεση τοῦ ἀρχαίου σκεπτικισμοῦ. Ὁ ξένος Ἐλεάτης ἐρωτᾷ τὸν Θεαίτητο: «ὥστε αὐτὸ πού μοιάζει μὲ κάτι — τὸ εἰκόσ — λέγεις ὅτι εἶναι μὴ ὄν;». Καὶ ὁ Θεαίτητος ἀπαντᾷ: «εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο, ἀφοῦ εἶναι εἰκόνα». Ἄρα, συμπεραίνει ὁ ξένος, αὐτὸ πού ὀνομάζουμε «εἰκόνα» εἶναι πράγματι μὴ ὄν³⁶. Ὁμολογοῦμε ὡστόσο ἔτσι ὅτι αὐτὸ πού δὲν εἶναι, τὸ μὴ ὄν, εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο³⁷. Ἄς προσέξουμε τὴν διατύπωση: «ὡς ἔστι κατὰ τι», «εἶναι πως», «ἔστι γε μὴν πως»: ὑπάρχει, εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο. Ὁ Σοφιστὴς μᾶς δίδει τὸ κλειδί γιὰ τὴν θέση μας. Μὲ ἐκπληκτικὴ κριτικὴ δύναμη ὁ Πλάτων προσφέρει στήριγμα στέρεο.

Μποροῦμε, μεταφέροντας τὴν διατύπωση στὴν περίπτωσή τοῦ φαινομένου νὰ πῶμε: τὸ φαινόμενο εἶναι, ἀφοῦ εἶναι ὡς φαινόμενο. Αὐτὸ ὁδηγεῖ ἓνα βῆμα παραπέρα: Τὸ φαινόμενο, ὡς κριτήριό τῆς ὅλης σκεπτικῆς ἀγωγῆς εἶναι φαινόμενο ὄν μετέχει δηλαδὴ τοῦ εἶναι. Ὅπως στὸν Σοφιστὴ τὸ μὴ ὄν εἶναι ὄν, εἶναι, ὡς μετέχον τοῦ ὄντος, ἔτσι καὶ γιὰ τοὺς σκεπτικούς τὸ φαινόμενο μετέχει τοῦ ὄντος, ἐφόσον ὡς φαινόμενο ὄν, εἶναι.

Σ' αὐτὴ τὴν παράδοσή τῆς φιλοσοφίας προσκολλημένοι στὸ ἐρώτημα τοῦ ὄντος παραμένουν οἱ σκεπτικοί. Μένουν ὅμως στὸ κατώφλι τῆς ζητουμένης ἐπιστήμης. Ὁ λαμπρὸς χῶρος τῆς ἀλήθειας, τῆς μιᾶς ἀλήθειας, δὲν τοὺς ἀνοίγεται, παραμένει γι' αὐτοὺς ἀκατάληπτος: εἶναι ὁ χῶρος τῶν ἀνεπικρίτως διαφωνομένων. Ἐκεῖ στὸ κατώφλι ἀκούγονται πολλοὶ ἀντικρουόμενοι λόγοι ἐξίσου δυνατοί. Ἐκεῖ οἱ σκεπτικοὶ ἀπενίζουν αὐτὸ πού μποροῦν νὰ ἴδουν αὐτὸ πού τοὺς φανερώνουν οἱ αἰσθήσεις τους, ἢ νόσή τους. Ἕλληνες φιλόσοφοι ὅμως εἶναι οἱ σκεπτικοί. Ὁ φιλόσοφος νοῦς τοὺς ἔδειξε τὸν δρόμο. Στὴν θέση τῆς ἐπιστήμης ἢ ὁποῖα ἐρευνᾷ τὸ ἀεὶ ἀπορούμενον καὶ ζη-

35. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Σοφιστὴς 250e. Πρβλ. καὶ 243b: ...ἐγὼ μὲν γὰρ ὅτε μὲν ἦν νεώτερος, τοῦτό γε τὸ νῦν ἀπορούμενον ὅποτε τις εἶποι, τὸ μὴ ὄν, ἀκριβῶς ὥμην συνίεναι. νῦν δὲ ὄρας ἴν' ἐσμέν αὐτοῦ περὶ τῆς ἀπορίας, καὶ 245e-246a: τὸ ὄν τοῦ μὴ ὄντος οὐδὲν εὐρωτότερον εἶπεν ὅτι ποτ' ἔστιν.

36. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Σοφιστὴς 240b: ...Ἄλλ' ἔστι γε μὴν πως.

37. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Σοφιστὴς 240c: τὸ μὴ ὄν οὐχ ἐκόντας ὀμολογεῖν εἶναι πως. Πρβλ. καὶ 241d: τὸ τε μὴ ὄν ὡς ἔστι κατὰ τι καὶ τὸ ὄν αὐτὸ πάλιν ὡς οὐκ ἔστι πῃ.

γοντας ότι όσοι φθάνουν ἐδῶ ἐπάνω, θέλουν νὰ μείνουν, νὰ μὴν ἐπιστρέψουν κάτω. Καὶ εἶναι κάτι φυσικό, ἐὰν ἡ εἰκόνα ποὺ περιέγραψα εἶναι πράγματι ἔτσι:

... εἰκός γάρ που οὕτως, εἴπερ αὖ κατὰ τὴν προειρημένην εἰκόνα τοῦτ' ἔχει³².

Μεταφέρει τὸ ὄραμά του, τὴν εἰκόνα, στὸν ἀγαπητό του Γλαύκωνα. Σ' αὐτὸ πιστεύει· δὲν λέγει: ἔτσι εἶναι. Πιστεύει, ὅμως, ὅτι ἔτσι εἶναι. Δοκιμάζει νὰ τὸ δείξει μὲ ἀφηρημένο τρόπο, καταφεύγει στὴν μεταφορὰ τῆς ἀνάσσεως γιὰ νὰ γίνεи πιὸ εὐληπτή ἢ πίστη του· παραμένει ὅμως πάντα μέσα του ἡ φωτιά τῆς ἀνθρώπινης ἀγνοίας ποὺ σιγοκαίει: ἐὰν εἶναι ἀλήθεια, τὰ ὅσα λέγω, μόνο ὁ θεὸς γνωρίζει:

θεὸς δέ που οἶδεν εἰ ἀληθῆς οὔσα τυγχάνει.

Στὸν ἴδιο, ὅμως, ἔτσι φαίνονται νὰ εἶναι. Ὡς ἐμοὶ ... φαίνεται. Στὸ τέρμα τοῦ δρόμου ὅλα φωτίζονται ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ. Ἐνα βαθὺ ἀπορεῖν καὶ μιὰ ἐξίσου βαθιὰ πίστη διαφαίνονται στοὺς λόγους τοῦ Πλάτωνος. Μέσα ἀπὸ τὸ ἀπορεῖν προβάλλει ὁ Πλάτων ἀνθρώπινα ἀπορητικούς ἀλλὰ φιλοσοφικά δεμένους στὸ αἰσιόδοξο ὄραμα γιὰ τὴν δύναμη τοῦ νοῦ.

Θὰ μιλήσει γιὰ εἰκότας λόγους³³ στὸν Τίμαιο, καὶ ὁ Σωκράτης θὰ πεῖ στὴν Ἀπολογία του ἐκεῖνο τὸ θαυμαστό:

ἄ μὴ οἶδα οὐδὲ οἶμαι εἰδέναι³⁴. Ὅσα δὲν γνωρίζω δὲν νομίζω ὅτι τὰ γνωρίζω.

Μιὰ βαθιὰ ἀμήχανη ἀπορία ἐκφράζεται καὶ στὴν ἀναζήτησή τῆς ἔννοιας τοῦ μὴ ὄντος στὸν διάλογο Σοφιστής.

Προσπαθοῦν οἱ συνομιλητὲς τοῦ Σωκράτη, ὁ νεαρὸς Θεαίτητος καὶ ὁ γηραιὸς ξένος ἀπὸ τὴν Ἑλέα τῆς Κάτω Ἰταλίας, νὰ προσεγγίσουν τὴν ἔννοια τοῦ μὴ ὄντος. Στὴν προσπάθειά βλέπουμε πόσο δύσκολη εἶναι καὶ ἡ ἔννοια τοῦ «ὄντος». Ὁμολογεῖ ὁ ξένος Ἑλεάτης στὸν Θεαίτητο: «Νόμιζα ὅτι εἶχα καταλάβει τί σημαίνει «μὴ ὄν», τώρα ὅμως ἀντιλαμβάνομαι ὅτι ὅσο σκοτεινὴ εἶναι ἡ σημασία τοῦ μὴ ὄντος ἄλλο τόσο εἶναι καὶ ἐκείνη τοῦ ὄντος». Τὸ ὄν

32. Πολιτεία Ζ' 517d.

33. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Τίμαιος 29c-d: ἀλλ' ἐὰν ἄρα μηδενὸς ἦττον παρεχόμεθα εἰκότας, ἀγαπᾶν χρῆ, μεμνημένους ὡς ὁ λέγων ἐγὼ ὑμεῖς τε οἱ κριταὶ φύσιν ἀνθρωπίνην ἔχομεν, ὥστε περὶ τούτων τὸν εἰκότα μῦθον ἀποδοχομένους πρέπει τούτου μηδὲν ἔτι πέρα ζητεῖν.

34. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Ἀπολογία Σωκράτους 21d.

στὸν Σοφιστή, ὅπως ξετυλίγεται ὁ διάλογος, εἶναι διηπορημένον ... ἐξ ἴσου τὸ τε ὄν καὶ τὸ μὴ ὄν ἀπορίας μετειλήφατον³⁵.

Γιατί ὁμως ἀναφέρομαι στοὺς λόγους τοῦ ξένου Ἐλεάτη; Ἐπειδὴ φωτίζει ὁ Πλάτων αὐτὸ πού ἐμεῖς ἀναζητοῦμε: νὰ στηριζοῦμε τὴν ὄντολογικὴ προϋπόθεση τοῦ ἀρχαίου σκεπτικισμοῦ. Ὁ ξένος Ἐλεάτης ἐρωτᾷ τὸν Θεαίτητο: «ὥστε αὐτὸ πού μοιάζει μὲ κάτι — τὸ εἰκόσ — λέγεις ὅτι εἶναι μὴ ὄν;». Καὶ ὁ Θεαίτητος ἀπαντᾷ: «εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο, ἀφοῦ εἶναι εἰκόνα». Ἄρα, συμπεραίνει ὁ ξένος, αὐτὸ πού ὀνομάζουμε «εἰκόνα» εἶναι πράγματι μὴ ὄν³⁶. Ὁμολογοῦμε ὥστόσο ἔτσι ὅτι αὐτὸ πού δὲν εἶναι, τὸ μὴ ὄν, εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο³⁷. Ἄς προσέξουμε τὴν διατύπωση: «ὡς ἔστι κατὰ τι», «εἶναι πως», «ἔστι γε μὴν πως»: ὑπάρχει, εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο. Ὁ Σοφιστὴς μᾶς δίδει τὸ κλειδί γιὰ τὴν θέση μας. Μὲ ἐκπληκτικὴ κριτικὴ δύναμη ὁ Πλάτων προσφέρει στήριγμα στέρεο.

Μποροῦμε, μεταφέροντας τὴν διατύπωση στὴν περίπτωσι τοῦ φαινομένου νὰ ποῦμε: τὸ φαινόμενον εἶναι, ἀφοῦ εἶναι ὡς φαινόμενο. Αὐτὸ ὀδηγεῖ ἓνα βῆμα παραπέρα: Τὸ φαινόμενο, ὡς κριτήριον τῆς ὅλης σκεπτικῆς ἀγωγῆς εἶναι φαινόμενον ὄν μετέχει δηλαδὴ τοῦ εἶναι. Ὅπως στὸν Σοφιστὴ τὸ μὴ ὄν εἶναι ὄν, εἶναι, ὡς μετέχον τοῦ ὄντος, ἔτσι καὶ γιὰ τοὺς σκεπτικούς τὸ φαινόμενο μετέχει τοῦ ὄντος, ἐφόσον ὡς φαινόμενον ὄν, εἶναι.

Σ' αὐτὴ τὴν παράδοσι τῆς φιλοσοφίας προσκολλημένοι στὸ ἐρώτημα τοῦ ὄντος παραμένουν οἱ σκεπτικοί. Μένουν ὁμως στὸ κατώφλι τῆς ζητουμένης ἐπιστήμης. Ὁ λαμπρὸς χῶρος τῆς ἀλήθειας, τῆς μᾶς ἀλήθειας, δὲν τοὺς ἀνοίγεται, παραμένει γι' αὐτοὺς ἀκατάληπτος· εἶναι ὁ χῶρος τῶν ἀνεπικρίτως διαφωρουμένων. Ἐκεῖ στὸ κατώφλι ἀκούγονται πολλοὶ ἀντικρουόμενοι λόγοι ἐξίσου δυνατοί. Ἐκεῖ οἱ σκεπτικοὶ ἀτενίζουν αὐτὸ πού μποροῦν νὰ ἰδοῦν αὐτὸ πού τοὺς φανερώνουν οἱ αἰσθήσεις τους, ἢ νόησή τους. Ἕλληνες φιλόσοφοι ὁμως εἶναι οἱ σκεπτικοί. Ὁ φιλόσοφος νοῦς τοὺς ἔδειξε τὸν δρόμο. Στὴν θέση τῆς ἐπιστήμης ἢ ὁποῖα ἐρευνᾷ τὸ ἀεὶ ἀπορούμενον καὶ ζη-

35. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Σοφιστὴς 250e. Πρβλ. καὶ 243b: ...ἐγὼ μὲν γάρ ὅτε μὲν ἦν νεώτερος, τοῦτό γε τὸ νῦν ἀπορούμενον ὁπότε τις εἶποι, τὸ μὴ ὄν, ἀκριβῶς ἤμην συνιέναι. νῦν δὲ ὄρας ἴν' ἐσμέν αὐτοῦ πέρι τῆς ἀπορίας, καὶ 245e-246a: τὸ ὄν τοῦ μὴ ὄντος οὐδὲν εὐπωρότερον εἰπεῖν ὅτι ποτ' ἔστιν.

36. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Σοφιστὴς 240b: ... Ἄλλ' ἔστι γε μὴν πως.

37. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Σοφιστὴς 240c: τὸ μὴ ὄν οὐχ ἐκόντας ὁμολογεῖν εἶναι πως. Πρβλ. καὶ 241d: τὸ τε μὴ ὄν ὡς ἔστι κατὰ τι καὶ τὸ ὄν αὖ πάλιν ὡς οὐκ ἔστι πῃ.

τούμενον ὄν, οἱ σκεπτικοὶ προβάλλουν τὴν παραδοχὴ τοῦ φαινομένου. Ἔτσι στὴν περίφημη ἔκφραση τοῦ Ἀριστοτέλη: τὸ ὄν ἢ ὄν, οἱ σκεπτικοὶ προσφέρουν τὴν δική τους ἀπάντηση: τὸ ὄν ἢ φαινόμενον ὄν. Δὲν ἐγκαταλείπουν τὸν χῶρο τοῦ ὄντος. Ἀρχίζουν τὴν ζήτησιν τοῦ ὄντος, πού θεμελιώνεται τώρα στὸν τόπο τοῦ φαινομένου ὡς φανεροῦ. Ἡ ὄντολογικὴ διάσταση διατηρεῖ τὸ προβάδισμα: εἶναι ἡ παραδοχὴ τῆς ὄλης σκέψεως.

Ἄς τὸ πούμε ἀπλά: πρέπει νὰ ὑπάρχει τὸ πρᾶγμα, π.χ. τὸ μέλι, πρὶν προχωρήσουμε στὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν οὐσία του. Ἡ πρόταση βέβαια ἀκούγεται ὡς κάτι αὐτονόητο. Ἡ φιλοσοφία ὅμως ἐρευνᾷ ἀκριβῶς τὸ αὐτονόητο πού ἀποδεικνύεται ὅτι εἶναι πολὺ πιὸ δύσληπτο ἀπὸ ὅ,τι φανταζόμεσθε. Σὰν ἡγῶ ἀντηχοῦν καὶ πάλι τὰ λόγια τοῦ ξένου Ἐλεάτη: «νομίζαμε ὅτι εἴχαμε καταλάβει· τώρα ὅμως βρισκόμαστε μπροστὰ στὴν πρώτη καὶ μεγίστη τῶν ἀποριῶν»³⁸. Πράγματι, ὅλοι μας πιστεύουμε, ὅτι ἡ λέξις «πραγματικό», «οὐσία», εἶναι αὐτονόητες ἔννοιες. Μιλοῦμε γιὰ τὸ «εἶναι» τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ τὴν «οὐσία» τοῦ προβλήματος. Μεγάλες ὡστόσο δυσκολίες ὑψώνονται σὰν θελήσουμε νὰ ὀρίσουμε, νὰ προσδιορίσουμε, τί σημαίνει ἡ ἀπλὴ λέξις ἔστιν, εἶναι. Καὶ αὐτὴ ἡ μικρὴ λέξις, μὲ ὅλο τὸ φορτίο της, εἶναι καὶ ἐκείνη πού στηρίζει τὸ φαινόμενο ὡς κριτήριον τῆς «βιωτικῆς τηρήσεως»³⁹. Στὴν συνεχῆ ἀναζήτησιν τοῦ ὄντος, οἱ σκεπτικοὶ καταφεύγουν στὸ κοινῶς ληπτὸν πού εἶναι τὸ φαινόμενο, γιὰ τὸ φαινόμενον εἶναι ἐναργές. Δέχονται τὸ ἀληθές ὡς ἀληθές, κρίνουν ὅμως ἀνυπόστατα τὰ λεγόμενα τῶν δογματικῶν περὶ τοῦ ἀληθοῦς⁴⁰. Δέχονται τὰ ἀόηλα, ἀπορρίπτουν τίς ἀντι-

38. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Σοφιστής 238a: καὶ ταυτὰ γε τῶν ἀποριῶν ἡ μεγίστη καὶ πρώτη. Πρβλ. καὶ 244a: ... ἡμεῖς δὲ πρὸ τοῦ μὲν φόμεθα, νῦν δ' ἠπορήκαμεν.

39. Εἶναι ἡ περίφημη τετραμερὴς βιωτικὴ τήρησις, οἱ κανόνες, θὰ λέγαμε, πού θέτει ὁ σκεπτικὸς στὴν ζωὴ του, χωρὶς νὰ υἱοθετεῖ ἀπόψεις καὶ θέσεις: ἀκολουθεῖ τὴν φύσιν του, τὰ ἀναγκαστικὰ πάθη (δίψα κτλ.) τὰ ἱκανοποιεῖ, ἀκολουθεῖ τοὺς νόμους καὶ τὰ ἔθιμα, καὶ μαθαίνει τέχνες: εἶκοι δὲ αὕτη ἡ βιωτικὴ τήρησις τετραμερὴς εἶναι καὶ τὸ μὲν ἐν ὑψηλῆσει φύσεως, τὸ δὲ ἀνάγκη παθῶν, τὸ δὲ ἐν παραδόσει νόμων τε καὶ ἔθων, τὸ δὲ ἐν διδασκαλίᾳ τεχνῶν, ΠΥ I 23-24.

40. Δέχονται τὸ ἀληθές ὡς ἀληθές —τὸ ζητοῦν— ΠΥ II 95: Ἀπόρου δὲ τοῦ κριτηρίου τῆς ἀληθείας φανέντος, οὔτε περὶ τῶν ἐναργῶν εἶναι δοκούντων, ὅσον ἐπὶ τοῖς λεγομένοις ὑπὸ τῶν δογματικῶν, ... οὔτε περὶ τῶν ἀόηλων.

Οἱ σκεπτικοὶ δέχονται τὴν ἀλήθειαν τῶν πραγμάτων πού νοοῦνται κατὰ διαφορὰν, καὶ αὐτὰ εἶναι τὰ καθ' ἑαυτά. Καθ' ἑαυτὰ εἶναι ὅλα ὅσα νοοῦνται ἀπλῶς, ὅπως ὅταν λέμε «ἄνθρωπος», «ἵππος», «φυτὸν», «γῆ», «ὔδωρ». Στὴν λέξι «ἀπλῶς» ἔχουμε τὴν ἔννοιαν τῆς ἀληθείας πού δὲν προκύπτει ἀπὸ λογικὰ σχήματα καὶ συλλογισμούς. Εἶναι ἡ ἀλήθεια τοῦ πράγματος πού φαί-

κρουόμενες δογματικές θεωρίες για τὰ ἄδηλα. Δέχονται καὶ τὸ σημεῖο, παραμένει ὅμως ἀνεπίκριτο τὸ ἐνδεικτικὸ σημεῖο⁴¹. Δέχονται τὸ αἴτιον⁴², ἐπέχουν ὅμως ὡς πρὸς τὶς θεωρίες τῆς αἰτιότητας.

Στὴν ἀένανη ζήτηση τῶν σκεπτικῶν, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι κάποια ἡμέρα θὰ τοὺς ἀποκαλυφθεῖ ἡ ἀλήθεια —ἐνδέχεται καὶ καταληφθῆναι τὴν προσδοκᾶ— προβάλλει ἡ παραδοχὴ τοῦ κόσμου μέσα στὸν ὁποῖο ζοῦμε καὶ κινούμαστε. Στὸ σχῆμα «ἐκεῖ-ἐδῶ» οἱ σκεπτικοὶ μὲ τὸ βλέμμα στραμμένο στὸ ἐκεῖ —πάντα ἐλπίζουν— παραμένουν στὸν χῶρο τοῦ ὄντος πού φανερώνεται ὡς φαινόμενον ὄν, ὡς φαινόμενον δηλαδή ὡς μετέχον τοῦ ὄντος.

Εἴπαμε στὴν ἀρχὴ ὅτι ἡ ἀρχαία σκέψις συνεχίζει τὴν παράδοση τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως ὡς πρὸς τὸ ἐρώτημα τοῦ ἔστιν, τὸν λόγο, τὸ τέλος τοῦ βίου. Τὸ ἔστιν, ἃς τὸ ἐπαναλάβουμε, τὸ δέχονται ὄχι ὅμως ὡς δηλωτικὸ τοῦ εἶναι, ἀλλὰ ὡς δηλωτικὸ τοῦ φαίνεσθαι.

Τὸν λόγο τὸν χρησιμοποιοῦν ὡς ὄπλο ὄχι μόνο γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὰ ἐπὶ μέρους ἀλλὰ καὶ τὴν ὄλη συλλογιστικὴ τῶν δογματικῶν. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο εἶναι μεγάλο ἐπίτευγμα· εἶναι ἡ κωδικοποίησις τῶν πέντε τρόπων τῆς Σχολῆς τοῦ Ἀγρίππα⁴³. Γιὰ πρώτη φορὰ κωδικοποιοῦν καὶ δείχνουν ὅτι

νεταί ἐκεῖ, στὴν παρουσία του. Στὸ ἐρώτημα: εἰ ἔστι τι φύσει ἀληθές δὲν ἀπαντοῦν: οὐκ ἔστι τι ἀληθές, ἀλλὰ: ἀδύνατον ἄρα γνῶναι καὶ ὅτι ἔστι τι ἀληθές, ΠΥ Π 85. Ἡ γνώσις τῆς ἀλήθειας εἶναι ἀδύνατη, ἀφοῦ ἡ θεωρία τῆς ἀλήθειας χρειάζεται νὰ ἀποδειχθεῖ. Ἔτσι καὶ πάλι: ἐφεκτέον περὶ τοῦ εἰ ἔστι τι ἀληθές. Γιὰ τὴν ὄλη συζήτησις τῶν σκεπτικῶν καὶ τῶν δογματικῶν σχετικὰ μὲ τὸ παραπάνω ἐρώτημα βλ. ΠΥ Π 85-96.

41. Οἱ σκεπτικοὶ δὲν ἀρνοῦνται τὸ ἐνδεικτικὸ σημεῖο. Ἀναπτύσσουν ἀντιρρητικούς λόγους ὄχι γιὰ νὰ δείξουν τὴν ἀνυπαρξία τοῦ σημείου ἀλλὰ γιὰ νὰ θυμίσουν, λέγοντες, τὴν ἰσοσθένεια τῶν ἐπιχειρημάτων πού προβάλλονται ὑπὲρ τῆς μᾶς ἢ τῆς ἄλλης θέσεως ... ἐπὶ τὴν ἀντίρρησην χωρῶμεν, οὐκ ἀνύπαρκτον δεῖξαι τὸ ἐνδεικτικὸν σημεῖον πάντως ἐσπουδακότες, ἀλλὰ τὴν φαινόμενην ἰσοσθένειαν τῶν φερομένων λόγων πρὸς τε τὴν ὑπαρξίν αὐτοῦ καὶ τὴν ἀνυπαρξίαν ὑπομινύσκοντες. ΠΥ Π 103. Πρβλ. καὶ Πρὸς Λογικούς Π 159, ὅπου ὁ Σέξτος θυμίζει τὸ σκεπτικὸν ἔθος, τὴν πρακτικὴν δηλαδή τῶν σκεπτικῶν: δὲν ἀναπτύσσουν ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῆς ὑπάρξεως τοῦ σημείου πεπεισμένοι γι' αὐτὸ καὶ συγκατατιθέμενοι ἀλλὰ κατευθύνουν τὴν ὄλη ἀπορία μὲ τρόπο πού νὰ φανεῖ ἡ ἰσοσθένεια τῶν ἐπιχειρημάτων γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἢ ὄχι σημείου, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ ἐπέχειν: ἐν ἐποχῇ φυλακτέον ἔστι τὸ σημεῖον, Πρὸς Λογικούς Π 258-259. πᾶν γὰρ σημεῖον ἐπ' ἴσης τῶν σημειωτῶν δοξαστόν ἔστι καὶ ἀνεπίκριτως διαφανοῦμενον. Πρὸς Λογικούς Π 297. Ἡ προσδοκία τῆς ἀλήθειας παραμένει πάντα (ΠΥ Ι 226).

42. μὴ μᾶλλον δὲ εἶναι ἢ μὴ εἶναι τὸ αἴτιον φασιν οἱ ὑπὸ τῆς σκέψεως, Πρὸς Φυσικούς Ι 195 (= Μ ΙΙΙ 195).

43. ΠΥ Ι 164 κ.ἐπ. καὶ ΠΥ Ι 196-170.

κάθε δογματική φιλοσοφική ἀναζήτηση ἀνάγεται ὡς πρὸς τοὺς συλλογισμοὺς στοὺς πέντε αὐτοὺς τρόπους καὶ πολιτογραφοῦν τὶς ἀδυναμίες τῆς ἀποδεικτικῆς συλλογιστικῆς τῶν δογματικῶν:

πᾶν τὸ ζητούμενον εἰς τούτους ἀνάγειν τοὺς τρόπους.

Δὲν εἶναι βέβαια ἡ πρώτη φορά πού ἀναφέρονται, ὅπως θὰ δοῦμε, ὁ διάλληλος ἢ ἀκόμη ὁ εἰς ἄπειρον ἐκβάλλον τρόπος· τοὺς βρίσκουμε στὸν Ἀριστοτέλη⁴⁴.

Οἱ σκεπτικοὶ ἐπιτίθενται στὴν ἀξίωση τῶν δογματικῶν νὰ φθάσουν τὴν ἀπόλυτη γνώση μὲ ὄπλο τὴν ἰκανότητα τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Ἐὰν ὅμως σκύψουμε προσεκτικὰ στὶς ἐπιθέσεις τοὺς παρατηροῦμε ὅτι οἱ ἴδιοι καταφεύγουν στὴν χρῆση τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Οἱ πέντε τρόποι εἶναι καθαρὰ νοητοί. Δὲν ἐπιτίθεται ὁ Ἀγρίππας στὴν γνώση ὡς περιεχόμενο ἀλλὰ στὴν μορφή τῆς διεξοδικῆς γνώσης, στὸν τυπικὸ χαρακτήρα, κλονίζοντας τὴν ἰσχὺ τῶν ἀποδεικτικῶν συλλογισμῶν καὶ δείχνοντας τὰ ἀδύναμα σημεῖα. Τί κάνουν πράγματι οἱ δογματικοί; Εἴτε προτείνουν μιὰ ἀρχικὴ ὑπόθεση καὶ ἐκεῖ ἐπάνω οἰκοδομοῦν τοὺς συλλογισμούς τους —γιατί τότε ὄχι μιὰ ἄλλη ἐξίσου δυνατὴ ὑπόθεση; Εἴτε ἐμπλέκονται σὲ συλλογισμοὺς ἀτέρμονους, ὅπως λ.χ. ὅταν γιὰ νὰ γίνει δεκτὸ κάτι, χρειάζεται νὰ στηριχθεῖ σὲ ἓνα ἄλλο καὶ αὐτὸ πάλι σὲ ἓνα ἄλλο κ.ο.κ., —ἢ γνωστὴ regressio ad infinitum. Εἴτε πάλι σὲ κυκλικούς συλλογισμούς, ὁ γνωστὸς φαῦλος κύκλος, *circulus vitiosus*: προϋποθέτουν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ζητουμένου, ὅταν ξεκινοῦν ἀκριβῶς τὴν ζήτησιν αὐτοῦ τοῦ ζητουμένου. Μὲ ἄλλα λόγια οἱ δογματικοὶ δέχονται ὡς προϋπόθεσιν αὐτὸ ἀκριβῶς πού ζητοῦν.

Οἱ πέντε τρόποι τοῦ Ἀγρίππα θέτουν ἓνα καίριον ἐρώτημα: μπορούμε πράγματι νὰ δεχθοῦμε ὅτι οἱ σκεπτικοὶ μαχόμενοι τὴν τεχνολογία τῶν δογματικῶν κινοῦνται ἀπλῶς στὸν χῶρο πού οἱ ἴδιοι ὀρισθετοῦν, ὅταν λέγουν: *φυσικῶς αἰσθητικοὶ καὶ νοητικοὶ ἐσμέν*,⁴⁵ Ὅταν λέγουν δηλαδὴ ὅτι εἶναι ὀπλισμένοι ἀπὸ τὴν φύσιν μὲ αἰσθήσεις καὶ νόηση; Εἶναι δηλαδὴ δυνατόν νὰ δεχθοῦμε ὅτι εἶναι ὁ κοινὸς νοῦς —αὐτὸ σημαίνει ἀπλᾶ τὸ «φυσικῶς» νοητικοί— πού τοὺς ἐπιτρέπει νὰ διατυπώσουν τὴν κριτικὴ τους;

44. Στὸν Ἀριστοτέλη ἦταν γνωστοὶ καὶ ἀναφέρονται καὶ ὁ διάλληλος καὶ ὁ εἰς ἄπειρον ἐκβάλλον τρόπος. Ἄλλωστε τὸ «ἀνάγκη στήναι» προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ μὴν ἐκβάλλει στὸ ἄπειρο ὁ συλλογισμός. Βλ. π.χ. *Φυσικῆς Ἀκροάσεως* Θ 256a 17: Ἄδύνατον γὰρ εἰς ἄπειρον ἰέναι. Πρβλ. καὶ 256a 28-29. Ὁ Ἀγρίππας ὅμως τοὺς συνοψίζει: ὁ ἀπὸ τῆς διαφανείας, ὁ εἰς ἄπειρον ἐκβάλλον, ὁ ἀπὸ τοῦ πρὸς τι, ὁ ἐξ ὑποθέσεως, ὁ διάλληλος, ΠΙ' I 164-165.

45. ΠΙ' I 24.

Πιστεύω πώς όχι. Μία κριτική στην λογική τυπική μορφή τῶν συλλογισμῶν μόνο ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς ἴδιας τῆς λογικῆς μπορεῖ νὰ προέλθει. Ἡ ἐπίθεση στὸν ὀρθὸ λόγο μόνο ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ ὀρθοῦ λόγου μπορεῖ νὰ προέλθει. Ἐκεῖνος προσφέρει τὰ ἀκαταμάχητα ἐπιχειρήματα, ἐπιχειρήματα πού εἶναι ἀκατανίκητα, ὅσο κινούμεθα στὸν χῶρο τῆς διάνοιας⁴⁶, θὰ γράψει ὁ Hegel. Ἀπαιτεῖται ἀφαιρετική ἰκανότητα γιὰ νὰ συλλάβουμε τὸ γενικὸ στὴν τυπική του μορφή.

Οἱ πέντε τρόποι τοῦ Ἀγρίππα εἶναι ἔργο ἑνὸς ἐπὶ τῶ ἔργῳ λόγου, ὅπως τὸ χαρακτηρίσα⁴⁷. Καὶ ἐνόσω μελετοῦσα ξανά καὶ ξανά τὸ Πρὸς Λογικούς τοῦ Σέξτου ἀναρωτήθηκα μήπως τελικὰ ὁ Ἀγρίππας καὶ ἡ σχολή του, ὁ Αἰνρησιδῆμος, ὁ καταπληκτικός, ἀλλὰ ἄγνωστος στοὺς πολλούς, θεωρητικός τοῦ ἀρχαίου σκεπτικισμοῦ δὲν εἶναι τελικὰ κρυπτο-ορθολογιστὴς⁴⁸. Καμία φυσική νοημοσύνη δὲν ἀρκεῖ γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ἀντιρρήσεως. Αὐτὸ πού ἐπιδιώκουν εἶναι νὰ ὀδηγήσουν τὴν ζήτησιν εἰς ἰσοσθένειαν⁴⁹, ὥστε ἀπὸ τὴν

46. Βλ. Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie I-III, G. W. F. HEGEL, *Werke*, Suhrkamp, τ. 18-20 καὶ εἰδ. 19, σ. 395 κ.ἐπ.: «Αὐτοὶ οἱ τρόποι εἶναι πρώτης τάξεως ὄπλο ἐναντίον τῆς φιλοσοφίας τῆς διάνοιας· οἱ σκεπτικοὶ ἔστρεψαν τοὺς τρόπους τοὺς ἐν μέρει ἐναντίον τῆς κοινῆς συνειδήσεως ἐν μέρει ἐναντίον τῶν ἀρχῶν τῆς ἀναστοχαστικῆς σκέψης μὲ μεγάλην οὐσότητα». Στὸ ἴδιο ἔργο, σ. 254, ὁ Hegel θὰ γράψει ὅτι μὲ τοὺς πέντε τρόπους περνοῦμε στὴν περιοχὴ τῆς «νοούσης σκέψεως» (denkende Reflexion). Πρὸβλ. τὴν μελέτη μου, «Ὁ Hegel καὶ ὁ ἀρχαῖος σκεπτικισμός», *Ἡ πρόκληση τῶν σκεπτικῶν*, ὅ.π., σ. 115 κ.ἐπ.

47. Βλ. *Ἡ πρόκληση τῶν σκεπτικῶν*, ὅ.π., σ. 42 κ.ἐπ.

48. Ἡ στέρεη ἐπιχειρηματολογία τῶν σκεπτικῶν στηρίζεται στὴν συστηματικὴ λογικὴ ἀνάλυση τῶν ἐνοιῶν, ὅπως λ.χ. στὴν περίπτωση τοῦ προβλήματος τοῦ ἐνδεικτικοῦ σημείου, ὅπου στὴν σχέση «σημεῖον – σημειωτόν» ἀναλύονται οἱ σημασίες τῶν ὄρων: συγκαταλαμβάνεται, προκαταλαμβάνεται, ἐπικαταλαμβάνεται, Πρὸς Λογικούς II 161 κ.ἐπ. (= M VIII 161 κ.ἐπ.).

49. τὴν ζήτησιν εἰς ἰσοσθένειαν ἄγειν ... Ὁ σεβασμός στὴν ἀρχὴ τῆς Λογικῆς, ἡ τουλάχιστον ἡ συνέπεια πρὸς τίς λογικὰς ἀρχὰς εἶναι ἐμφανής, ὅταν, κάθε φορὰ ἀναπτύσσοντας τοὺς συλλογισμοὺς τῶν δογματικῶν οἱ σκεπτικοὶ καταλήγουν σὲ ἄτοπα συμπεράσματα, πρᾶγμα πού τοὺς ἐπιτρέπει νὰ ὀδηγήσουν τὴν ζήτησιν εἰς ἰσοσθένειαν. Εἶναι τὸ σκεπτικὸν ἔθος, ἡ μέθοδός τους, θὰ λέγαμε: τὸ τοῖς πεπιστευμένους μὴ συνηγορεῖν, Πρὸς Λογικούς I 443 (= M VII 443). Πρὸβλ. καὶ M VIII 159: (τὸ σκεπτικὸν ἔθος εἶναι) ... τὸ μὴ μετὰ πείσματος καὶ συγκαταθέσεως ἐκτίθεσθαι τοὺς ... λόγους ... ὥστε εἰς ἰσοσθένειαν τὴν ζήτησιν ἄγειν ...

Νὰ μερικὰ χτυπητὰ παραδείγματα τοῦ ἐλέγχου τῶν σκεπτικῶν: ἀδύνατον δέ γε τὸ αὐτὸ καὶ εἶναι καὶ μὴ εἶναι ἀληθές τε ὑπάρχειν καὶ ψεῦδος, Πρὸς Λογικούς II 52-53 (= M VIII 52-53): τὸ ἀρα γινόμενον οὐκ ὄν ἔσται, ὅπερ ἀπεμφάνει, ΠΓ III 113· τῷ μᾶλλον ζητούμενῳ τὸ ἦττον ζητούμενον ἐπικρίναι ... ἐθελήσουσιν, ὅπερ ἄτοπον, ΠΓ II 33· ... καὶ ὁ παρωχηκός

διαπίστωση τῆς ἰσοσθένειας τῶν λόγων νὰ καταλήξουν στὸ ἀνεπίκριτο τῶν λόγων, δηλαδὴ στὴν ἐποχή.

Ἐὰν τὸ ἐπέχειν τοῦ πυρρωνισμοῦ προῆλθε ἀπὸ τὴν βιωματικὴ ἐμπειρία τοῦ Πύρρωνος, σὰν εἶδε καὶ μελέτησε τοὺς διαφορετικούς λαοὺς μὲ τοὺς νόμους, τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα, τὰ δικά τους, σὰν αὐτὴ ἡ ἐμπειρικὴ γνώση τὸν ὀδήγησε στὴν γαλήνη πού συνοδεύει τὴν ἐποχή, καμία ἐμπειρικὴ γνώση δὲν μπορεῖ νὰ ὀπλίσει τὸν ἀπορητικῶς φιλοσοφῶντα μὲ τὰ ἀκαταμάχητα ὄπλα τῆς λογικῆς. Μὲ λόγους ἄλλοτε ἀμυδρούς καὶ ἄλλοτε ἐμβριθεῖς ἐπιχειρεῖ καὶ ἐπιτυγχάνει νὰ ἀνασκευάσει τὸ πάθος τῆς οἰήσεως τῶν δογματικῶν, νὰ ἐλέγξει τὴν προπέτειά τους⁵⁰. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ἄλλωστε ὅτι δὲν ὀδηγοῦνται σὲ ἄρνηση, ἀλλὰ στὸ ἀνεπίκριτο. Πόση δύναμη, δύναμη πού κρίνει, ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ κριθεῖ κάτι ὡς ἀνεπίκριτον!

παραπλησίως μέλλων ἔσται καὶ ἐνεστώς· ὅπερ ἀπεμφαίνει, ΠΓ' ΠΙ 143· τὸ αὐτὸ ἄρα χωρὶς ἑαυτοῦ γενήσεται· ὁ πάντων ἀτοπώτατον, Πρὸς Λογικούς Π 461 (= Μ VIII 461).

Συγχρότατα συνεπῶς καταλήγουν οἱ σκεπτικοὶ στὸ ἄτοπον, στὸ ἀδύνατον, στὸ ἀπεμφαῖνον (βλ. π.χ. ΠΓ' Π 33, 91, 114· ΠΓ' ΠΙ 44, 61, 87, 113, 143· Μ VIII 77, 369· Μ VIII 143· Μ VIII 195 καὶ Μ VIII 180: ... διὰ δὲ τοῦ ζητουμένου τὸ ζητούμενον δεικνύναι θέλειν τελέως ἐστίν ἄτοπον).

Ἀξίζει νὰ προσέξουμε τὸ σημεῖο ἐκεῖνο ὅπου ὁ Σέξτος ἐξηγεῖ ὅτι δὲν διατηροῦν τὸ ἄτοπο χάριν τοῦ ἐπιχειρήματος ἀλλὰ ἀπορρίπτουν τὸ ἐπιχείρημα, γιὰτὶ ὀδηγεῖ ἀκριβῶς σὲ ἄτοπο συμπέρασμα. βλ. ΠΓ' Π 252-258: ὡσπερ γὰρ εἰ ὁδὸς εἴη ἐπὶ τινα κρημνὸν φέρουσα, οὐκ ὠθοῦμεν αὐτοὺς ἐπ' αὐτόν, ἀλλ' ἀριστάμεθα τῆς ὁδοῦ διὰ τὸν κρημνόν. οὕτω καὶ εἰ λόγος εἴη ἐπὶ τι ὁμολογουμένης ἄτοπον ἡμᾶς ἀπάγων, οὐχὶ τῶ ἀτόπῳ συγκαταθησόμεθα διὰ τὸν λόγον, ἀλλ' ἀποστησόμεθα τοῦ λόγου διὰ τὴν ἀτοπίαν.

50. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Kant θὰ χαρακτηρίσει τὸν σκεπτικὸ «σωφρονιστὴ» τοῦ δογματικοῦ πού παριστάνει τὸν ὀρθολογιστὴ (*und so ist der Skeptiker, der Zuchtmeister des dogmatischen Vernunftlers auf eine gesunde Kritik des Verstandes und der Vernunft selbst*, KrV A 769, B 797).

⁵⁰ Ἄλλωστε ὁ ἴδιος ὁ Σέξτος ὁμολογεῖ ὅτι ἀνάλογα μὲ τὴν δυσκολία τοῦ προβλήματος καὶ κατὰ τίς περιστάσεις ἄλλοτε τὰ ἐπιχειρήματα εἶναι ἰσχυρά («ἐμβριθεῖς λόγοι»), καὶ ἄλλοτε λιγότερο δυνατά («ἀμαυρότεροι λόγοι»), ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸ πάθος τῆς οἰήσεως τῶν δογματικῶν.

... ὁ σκεπτικὸς οὕτως διαφόρους ἐρωτᾷ [καὶ] κατὰ ἰσχύν λόγους. καὶ τοῖς μὲν ἐμβριθεῖσι καὶ εὐτόνως ἀνασκευάζειν δυναμένοις τὸ τῆς οἰήσεως τῶν δογματικῶν πάθος ἐπὶ τῶν σφόδρα τῇ προπετείᾳ κεκακωμένων χρῆται, τοῖς δὲ κουφοτέροις ἐπὶ τῶν ἐπιπόλαιον καὶ εὐάτων ἐχόντων τὸ τῆς οἰήσεως πάθος καὶ ὑπὸ κουφοτέρων πιθανότητων ἀνασκευάζεσθαι δυναμένων, ΠΓ' ΠΙ 281. Πρβλ. καὶ Πρὸς Φυσ. Ι (= Μ ΠΙ 331-332): ... πρὸς ἔλεγχον τῆς τῶν δογματικῶν προπετείας.

Στὴν παραγωγή τῶν ἐπιχειρημάτων του ὁ σκεπτικός ἔχει ὄπλο του τὴν λογικὴ ἀνάλυση τῶν ἐννοιῶν. Ἡ πιὸ ἀποτελεσματικὴ κριτικὴ στὶς αἰτιολογίες τώρα τῶν δογματικῶν στὸν τρόπο δηλαδὴ πὺ αἰτιολογοῦν, πὺ συλλαμβάνουν τὴν αἰτιακὴ σχέση καὶ ἐξηγοῦν τὰ πράγματα, γίνεται ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Αἰνισθηδίου. Τὸ εἶδαμε. Ἐπιτίθεται στὸ ἰσχυρὸ ὄχυρό —τις αἰτιολογίες— γιὰ τὸ ὁποῖο ὑπερφρανεύονται οἱ δογματικοί: μέγα φρονεῖν⁵¹. Στὸν χῶρο τῆς λογικῆς ὁ ἔλεγχος τοῦ Καρνεάδη, οἱ διαβαθμίσεις τῆς πιθανῆς παραστάσεως⁵² εἶναι γερὸ ὄχυρό. Ἀναγκάζεται ὁ Χρῦσιππος νὰ ἀναθεωρεῖ νὰ θελιώνει τοὺς ὀρισμούς τῆς καταληπτικῆς φαντασίας καὶ νὰ πεῖ ὁ Καρνεάδης: «ἐὰν δὲν ἦταν ὁ Χρῦσιππος, δὲν θὰ ἤμουν ἐγὼ»⁵³.

Στὸν χῶρο τῆς Ἠθικῆς θεμελιώδης εἶναι ἡ παραδοχὴ τους ὅτι τὸ τέλος τοῦ βίου εἶναι ὁ εὐδαίμων βίος. Ἀκολουθοῦν οἱ σκεπτικοὶ πιστὰ τὴν παράδοση τῆς φιλοσοφικῆς ἠθικῆς. Ὁ δρόμος ὅμως γιὰ τὴν εὐδαιμονία περνᾷ μέσα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἢ ὁποῖα ἐπιφέρει αὐτόματα τὴν ἀταραξία. Δὲν ἀπορρίπτουν τὸ ἀγαθὸ, παρατηροῦν ὅμως τὰ ἐξῆς πράγματα: πρῶτον ὅτι οἱ δογματικοὶ δὲν λέγουν τί εἶναι τὸ ἀγαθὸ ἀλλὰ ποιὲς εἶναι οἱ δευτερεύουσες ιδιότητες τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ δεύτερον προτείνουν ὄρισμὸ γιὰ κάτι πὺ ἀγνοεῖται.

Πράγματι. Ἀντὶ νὰ μᾶς διδάξουν τί εἶναι τὸ ἀγαθὸ, ἀντὶ νὰ ἀποφανθοῦν γιὰ τὴν φύση του, μᾶς μιλοῦν γιὰ τὰ συμβεβηκότα. Τὰ συμβεβηκότα ὅμως δὲν μᾶς φωτίζουν ὡς πρὸς τὴν οὐσία. Ἄλλο ἢ οὐσία καὶ ἄλλο συμβεβηκός. Ὁ λόγος τοῦ Σέξτου εἶναι σαφής:

οὐχί τί ἐστὶ τὸ ἀγαθὸν παρίστησιν, ἀλλὰ τι τῶν συμβεβηκόντων αὐτῶ λέγει⁵⁴.

Ὅταν μᾶς λέγουν ὅτι τὸ ἀγαθὸ εἶναι κάτι πὺ ὠφελεῖ, ἢ πὺ ἀξίζει νὰ

51. ... τρόπους ἐκτίθενται τινες καθ' οὓς ἐν ταῖς κατὰ μέρος αἰτιολογίαις διαφοροῦντες ἐπιστάμεν τοὺς δογματικούς διὰ τὸ μάλιστα ἐπὶ ταύταις αὐτοὺς μέγα φρονεῖν. καὶ δὴ Αἰνισθηδὸς ὀκτῶ τρόπους παραδίδωσι καθ' οὓς οἶεται πᾶσαν δογματικὴν αἰτιολογίαν ὡς μοχθηρὰν ἐλέγχων ἀποφῆνασθαι, ..., ΠΥ I 180 κ.ἐπ.

52. Γιὰ τὴν θεωρίαν τῆς καταληπτικῆς φαντασίας στοὺς στοϊκούς βλ. Πρὸς Λογικούς I 150 κ.ἐπ. (= M VII 150 κ.ἐπ.)· γιὰ τίς διαβαθμίσεις τῆς πιθανῆς παραστάσεως στὸν Καρνεάδη Πρὸς Λογικούς I 167 κ.ἐπ. (= M VII 167 κ.ἐπ.). Πρβλ. καὶ Πρὸς Λογικούς I 370 κ.ἐπ. (= M VII 370 κ.ἐπ.), καὶ II 85 κ.ἐπ. (= M VII 85 κ.ἐπ.).

53. ΔΛ IV 62: ... εἰ μὴ γάρ ἦν Χρῦσιππος, οὐκ ἂν ἦν ἐγὼ.

54. ΠΥ III 173.

τὸ ἐπιλέξουμε γι' αὐτὸ τὸ ἴδιο ἢ ἀκόμη ὅτι συμβάλλει στὴν εὐδαιμονία⁵⁵, δὲν κάνουν τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ περιγράφουν ιδιότητες τοῦ ἀγαθοῦ. Αὐτὲς ἴμως δὲν μᾶς δίνουν τὴν φύση τοῦ ἀγαθοῦ:

τὰ ... συμβεβηκότα οὐκ ἔστιν ἱκανὰ μνηῦσαι τὴν ἐπίνοιαν καὶ τὴν φύσιν τοῦ ἀγαθοῦ⁵⁶, ...

Ἡ πρόταση εἶναι καταλυτική. Ἐὰν τὴν μεταφέρουμε στὸν χῶρο τῆς ατρικήs ἐπιστήμης λέμε ἀκριβῶs ὅτι ἄλλο ἢ αἰτία τῆs νόσου καὶ ἄλλο τὰ συμπτώματα. Αἰῶνες ἀργότερα ὁ Nietzsche μιλῶντας γιὰ τὸν μηδενισμὸ λὰ πεῖ τὸ ἴδιο, ὅτι ὁ ἀθείσμὸs εἶναι σύμπτωμα τοῦ μηδενισμοῦ καὶ ὄχι ἡ αἰτία του.

Πρέπει συνεπῶs νὰ γνωρίζουμε τί εἶναι τὸ πρᾶγμα πρὶν προχωρήσουμε γις ιδιότητές του. Γι' αὐτὸ καὶ ὅταν οἶδουμε ὀρισμοὺs χωρὶs νὰ γνωρίζουμε τὸ πρᾶγμα οἱ ὀρισμοὶ δὲν βοηθοῦν.

Ὅποιος δὲν γνωρίζει τί εἶναι ὁ ἵππος δὲν γνωρίζει τί σημαίνει «χρεμετίζει», οὔτε μπορεῖ νὰ καταλάβει τί εἶναι ἵππος, γράφει ὁ Σέξτος:

ὡs γάρ ὁ ἀνεπιτόμος ἵππου οὔτε τὸ χρεμετίζειν τι ἐστὶν οἰδέν, οὔτε οἰά τούτου δύναται εἰs ἔνοιαν ἐλθεῖν ἵππου, εἰ μὴ πρότερον ἵππων χρεμετίζοντι ἐντύχη...⁵⁷

Ἔτσι καὶ στὴν περίπτωσιν τοῦ ἀγαθοῦ. Πρέπει πρῶτα νὰ γνωρίζουμε τὴν φύσιν του πρὶν μάθουμε ἐὰν ὠφελεῖ ἢ ἐὰν προσφέρει εὐδαιμονία:

πρότερον γάρ δεῖ μαθεῖν τὴν αὐτοῦ τοῦ ἀγαθοῦ φύσιν, εἴθ' οὔτω συνεῖναι ὅτι ὠφελεῖ καὶ ὅτι δι' αὐτὸ ἀρετόν ἐστι καὶ εὐδαιμονίας ποιητικόν⁵⁸.

Τέλος, ὡs πρὸs τὴν τέχνην περὶ βίον οἱ σκεπτικοὶ σημειῶνουν ὅτι εἶναι πολλαὶ καὶ διάφωνοι —ἀφοῦ εἶναι πολλὲs καὶ οἱ φιλοσοφικὲs σχολῆs— καὶ καταλήγουν ὅτι, ἂν βασισθοῦν σὲ ὅσα λέγουν οἱ δογματικοί, δὲν μποροῦν νὰ ἀποφανθοῦν ὅτι ὑπάρχει τέχνη τοῦ βίου, ἀφοῦ καὶ γιὰ τὸ τί εἶναι τέχνη τοῦ βίου ὑπάρχει διαφωνία. Ἀκολουθεῖ ἔτσι ἡ γνωστὴ πρότασιν:

οὐδὲ διαβεβαιῶσθαι περὶ αὐτῆs δύναται τις ὅτι ἔστιν ὑπαρκτή⁵⁹.

55. ΠΓ III 173.

56. ΠΓ III 175.

57. ΠΓ III 174.

58. ΠΓ III 174.

59. ΠΓ III 249.

Κύριε Πρόεδρε,

Βαθιά ριζώνει ἡ ἀρχαία σκέψις στὴν ἑλληνικὴ διανόηση. Δὲν εἶναι ἄρνηση οὔτε ἀπόρριψη ὁ ἔλεγχος τῶν σκεπτικῶν. Ἐκεῖ ἔχει τίς ρίζες τῆς ἡ ἔννοια τοῦ φαινομένου μὲ τὴν ἀρχικὴ σημασίᾳ τοῦ φανεροῦ, μὲ τὴν σημασίᾳ δηλαδή τῆς παρουσίας ἑνὸς ὄντος τὸ ὁποῖο ὡς φαινόμενον ὄν εἶναι ἐκεῖ, παρὸν καὶ τὸ γνωρίζουμε. Ἐκεῖ ἐπάνω θεμελιώνεται καὶ τὸ σκεπτικὸν ἔθος καὶ ἡ βιωτικὴ τήρησις.

Οἱ τρεῖς ἐκφράσεις τῆς συνέχειας καὶ ὄχι τῆς ρήξεως μὲ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ παράδοσι εἶναι ἡ παραδοχὴ τοῦ «ἐστίν» μὲ τὴν σημασίᾳ τοῦ «φαίνεται», μὲ τὴν σημασίᾳ τοῦ φαινομένου ἧ φαίνεται, ἡ χρῆσι τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ τοῦ ἐλέγχου μὲ σεβασμὸ στὶς ἀρχές τῆς Λογικῆς —τὸ ὑφ' ἡμῶν ἐλέγχεσθαι⁶⁰— ἡ ἔννοια, τέλος, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ εὐδαίμονος βίου.

Ἡ ἀγνωσίᾳ τῆς οὐσίας δὲν εἶναι ἄρνησι τῆς οὐσίας. Τὸ ἀνεπίκριτον δὲν εἶναι ἀδυναμίᾳ τοῦ κρίνειν ἀλλὰ ἰκανότητι. Ἡ ἀκαταληψία δὲν εἶναι ἄρνησι τοῦ ὄντος. Καὶ ἡ ἀλήθεια τοῦ φαινομένου δὲν ἀναιρεῖ τὴν ἀλήθειᾳ.

Ἄν καὶ φαινόμενον συμπλέκονται. Τὸ ὄν εἶναι ἀλλὰ καὶ τὸ φαινόμενο εἶναι. Ἐὰν τὸ ὄν παραμένει ἀκατάληπτον ὀφείλεται στὴν ἀδηλόγητά του. Οἱ σκεπτικοὶ δὲν σπάζουν αὐτὴ τὴν παράδοσι. Λέγουν ἀπλᾶ ὅτι ἴσως δὲν εἶναι στὴν μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου ἡ γνώσι τῆς μιᾶς, τῆς μοναδικῆς ἀλήθειᾳς. Ἡ πλατωνικὴ ἀπορία στὰ λόγια τοῦ Μένωνος, εἶναι ἡ διαρκῆς ἀπορία τῶν σκεπτικῶν; «Πῶς θὰ ἐρευνήσουμε κάτι, ὅταν δὲν γνωρίζουμε τί εἶναι; Καὶ νὰ τὸ συναντήσουμε, δὲν θὰ τὸ ἀναγνωρίσουμε». Ὁδήγησαν ἔτσι τὸ ἀπορεῖν τοῦ φιλοσόφου νοῦ στὰ ἄκρα. Δὲν τὰ ξεπέρασαν ὁμως. Ὁ Αἰνησίδημος, ὁ Καρνεάδης, ὁ πρῶτος μὲ τὴν κριτικὴ τῶν δογματικῶν αἰτιολογιῶν καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητις, ὁ δεῦτερος μὲ τὸν ἔλεγχον τῆς παραστάσεως καὶ τίς διαβαθμίσεις τῆς πιθανῆς παραστάσεως, κινοῦνται στὸ πλαίσιο τῆς περατότητις τοῦ ἀνθρώπου. Χτυποῦν τὴν ἀλαζονείᾳ τῶν δογματικῶν καὶ συνειδητοποιοῦν τὴν σχετικότητι τῶν πραγμάτων.

Οἱ σκεπτικοὶ στραμμένοι στὸ ἀεὶ ζητούμενον καὶ ἀπορούμενον, τί τὸ ὄν χαράζουν τὰ ὄρια τοῦ ἐρωτήματος, δίνοντας τὴν ἀπάντησι ἐκεῖνη πού θυ-

60. ΠΓ Π 42. Πρβλ. καὶ ΠΓ ΠΙ 37 ... ἵνα δὲ καὶ ἀμφιλαφέστερον τοὺς δογματικούς ἐλέγχειν ἔχωμεν.

μίζει τὸν Πίνδαρο: *θνατὰ θνατοῖσι πρέπει*. Ὡς Ἕλληνας φιλόσοφος ὁ σκεπτικὸς δὲν ἀρνεῖται τὴν ὕπαρξή τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου· καὶ δὲν αἰσθάνθηκε ποτὲ τὴν ἀνάγκη νὰ ἀποδείξει ὅτι εἴτε ὁ ἴδιος εἴτε ὁ κόσμος ὑπάρχει, πράγματα ποὺ θὰ ἐπιχειρηθοῦν τὸν 17ο αἰ. ἀπὸ τὸν Descartes. Τὸ «ἐστίν» τοῦ φαινομένου εἶναι τὸ «ἐστίν» τοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ τὸ «ἐστίν» τοῦ σκεπτικοῦ. Ἀντὶ γιὰ τὸ cogito ergo sum, ὁ σκεπτικὸς λέγει ἀπλά: sum ergo cogito. Αὐτὸ τὸ sum στὸ ὁποῖο θεμελιώνεται τὸ φαινόμενον ὄν καὶ φωτίζει τὴν ὄντολογία, εἶναι ἡ ὄντολογία τοῦ φαινομένου τὸ ὁποῖο καὶ ὑπάρχει καὶ μπορούμε νὰ τὸ γνωρίσουμε, ἀφοῦ τὸ ὡς ἐμοὶ φαίνεται καὶ ὄχι τὸ ὅσον ἐπὶ τῷ φιλοσόφῳ λόγῳ, σφραγίζει τὰ δεσμὰ τοῦ σκεπτικοῦ μὲ τὸν κόσμο, τὸν κόσμο ποὺ ὄχι μόνο δέχεται ἀλλὰ εἶναι ὁ οἰκεῖος φιλοσοφικὸς τόπος του. Ἀρμόζει ἐδῶ νὰ θυμηθοῦμε τὸν ἀφορισμὸ τοῦ Nietzsche: «Στοὺς Ἕλληνας», γράφει, «ὅλα ἦταν ζωὴ· σὲ ἐμᾶς τοὺς μοντέρνους ὅλα εἶναι γνώση»⁶¹.

Πράγματι, ζωὴ καὶ γνώση, πρῶτα ἡ ζωὴ μετὰ ἡ γνώση. Ἡ ζωὴ ὡς ὕψιστη ζωὴ τῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου διδάσκει τὰ ὄρια τὰ ἀνθρώπινα. Ἡ συνειδητοποίηση ὅμως αὐτῆ εἶναι ἡ ἴδια ἡ ζωὴ τῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἀρχαία σκέψις, ριζωμένη στὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ ὄν ἢ ὄν καὶ προσφέροντας ὡς ἀπάντησι τὸ ὄν ἢ φαινόμενον ὄν ἐκφράζει τὴν ἀμεσότητα μιᾶς φιλοσοφικῆς συνειδήσεως ποὺ δέχεται τὸν κόσμο ὅπως τῆς οἰδεταί, δὲν προσπαθεῖ νὰ τὸν ἐρμηνεύσει οὔτε νὰ τὸν ἀλλάξει· στέκεται ἀπέναντι στὸν κόσμο ὅπως τοῦ προσφέρεται στὴν παρουσία του· εἶναι τὸ ἔδαφος ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεπηρᾷ πάντα ἡ νοσταλγία τοῦ ἀνθρώπου γιὰ κάτι ποὺ ἐλπίζει νὰ μπορέσει νὰ γνωρίσει μιὰ μέρα, τὴν οὐσία —τὸ ἀπόλυτα πραγματικὸ— ἀλλὰ ποὺ δὲν γνωρίζει καὶ ποὺ παραμένει ἀκατάληπτη.

Σ' αὐτὸν τὸν κόσμο ὁ Πύρρων ἀπὸ τὴν Ἡλιδα ποὺ εἶχε γνωρίσει πολλοὺς λαοὺς καὶ πολιτισμοὺς, ἔχει ἀποτυπώσει τὴν εἰκόνα τοῦ σκεπτικοῦ σὰν περπατοῦσε μόνος, στὴν ἐρημίᾳ, καὶ μονολογοῦσε. Ὅταν τὸν ἐρώτησαν τί

61. FRIEDRICH NIETZSCHE, *Das Philosophenbuch. Theoretische Studien* §47. Ed. Bilingue, Aubier, Paris 1969, σ. 62. Πρόκειται γιὰ κείμενα ποὺ γράφτηκαν τὸ 1872, τὸ 1873 καὶ τὸ 1875, μετὰ τὴν *Γέννησι τῆς Τραγωδίας*, καὶ τὰ ὁποῖα μαζί μὲ τὸ ἱστορικὸ μέρος *Ἡ φιλοσοφία στὴν τραγικὴ ἐποχὴ τῶν Ἑλλήνων*, θὰ ἀποτελοῦσε ἑναῖο ἔργο πάνω στὴν φιλοσοφία καὶ τὸν πολιτισμὸ, ἰδιαίτερα τὸν πολιτισμὸ τῶν Ἑλλήνων. Βλ. γιὰ περισσότερα, ἴδιο ἔργο, μετάφρασις — εἰσαγωγή — σχόλια ὑπὸ Angèle K. Marietti, σ. 9-33.

μονολογεῖ, ἀπάντησε: «μελετῶ νὰ εἶμαι χρηστός».

καταληφθεῖς δέ ποτε καί αὐτῷ λαλῶν καί ἐρωτηθεῖς τήν αἰτίαν ἔφη μελετᾶν χρηστός εἶναι⁶².

Ὁ σκεπτικός φιλόσοφος χάρισε στόν ἄνθρωπο τήν μετριοπάθεια, τήν ἀοχλησία τῆς ψυχῆς καί τήν ἀταραξία τοῦ νοῦ. Σήμερα θά λέγαμε καί τήν ἀποδοχή τοῦ ἄλλου. Εἶναι μεγάλη στιγμή τῆς φιλοσοφίας ἡ ἀρχαία σκέψις.

62. ΔΑ ΙΧ 64.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 18ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2008

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Ἡ ἐπιχειρηματικότητα στήν ἀρχαία ἐλληνική οἰκονομία, ὑπό τῶν Ἀναστασίου Καραγιάννη καί Χρήστου Μπαλόγλου*, διὰ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Κωνσταντίνου Δρακάτου

Κατόπιν αἰτήσεώς μου (ἀπό 5/6/2007), ἡ Τάξις τῶν Ἠθικῶν καί Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν προέτεινε καί ἡ Σύγκλητος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἐνέκρινε τή σύνταξη μελέτης μέ τίτλο «Ἡ ἐπιχειρηματικότητα στήν ἀρχαία ἐλληνική οἰκονομία» μέ οἰκονομική ἐνίσχυση ἀπό τά διαθέσιμα τοῦ κληροδοτήματος Γ. Φωτεινοῦ. Ἀκολούθως, ἡ Ἐπιτροπή Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας τήν περιέλαβε στό πρόγραμμά της. Ἡ διεξαγωγή τῆς ἔρευνας —πού διήρκεσε ἕνα ἔτος— ἀνετέθη στόν Καθηγητή τοῦ Πανεπιστημίου Πειραιῶς κ. Ἀναστάσιο Καραγιάννη, μέ Ἐπιστημονικό Συνεργάτη τόν Διδάκτορα Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φραγκφούρτης κ. Χρήστο Μπαλόγλου, ὑπό τήν ἐπιστημονική εὐθύνη μου. Σημειωτέον ὅτι ἡ μελέτη ἤδη ἐκτυπώθηκε καί φέρει τόν ἀριθμό 8 στήν εἰδική σειρά τοῦ Γραφείου Οἰκονομικῶν Μελετῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Σκοπός τῆς μελέτης

Σκοπός τῆς μελέτης εἶναι ἡ ἐξέταση τοῦ ρόλου καί τῆς σημασίας τῆς ἐπιχειρηματικότητας στήν ἀρχαία ἐλληνική οἰκονομία. Ἀρχικός στόχος ἦταν νά διαπιστωθεῖ ἂν καί σέ ποιό βαθμό οἱ οἰκονομίες τῶν πόλεων τῆς ἀρχαίας

* A. KARAGIANNIS, C. BALOGLU, *The entrepreneurship in ancient Greek economy.*

Ἑλλάδος εἶχαν φθάσει σὲ τέτοιο ἐπίπεδο καὶ τέτοια δομὴ λειτουργίας πού νά τοὺς ἐπιτρέπει τὴ χρησιμοποίησι κάποιου εἶδους ἐπιχειρηματικότητας. Ἀκολούθως, ἐπιδιώχθηκε ἡ διερεύνησι τῶν ἐπιδράσεων τῶν δυναμικῶν αὐτῶν στοιχείων στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο δραστηριοποιοῦνταν οἱ ἐπιχειρήσεις καὶ λειτουργοῦσε ἡ ἀγορά. Ἔπρεπε λοιπὸν νὰ ἐξετασθοῦν, παραλλήλως, οἱ ἐπιμέρους λειτουργίες τῆς ἐπιχειρηματικότητας —καὶ μάλιστα ἂν ἐμφανίζονται στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ οἰκονομία, καὶ σὲ ποιά μορφή καὶ ἔκτασι. Ἐπιπλέον, ἀναζητοῦνται τὰ περιθώρια —τῆς οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ ἠθικῆς συμπεριφορᾶς— ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐκινεῖτο ἡ ἐπιχειρηματικότητα κατὰ τὴ διαμόρφωσι τῶν χαρακτηριστικῶν πού συνθέτουν τὴν προσωπικότητα τοῦ ἐπιχειρηματία. Ἡ προσωπικότητα τοῦ ἐπιχειρηματία καὶ τὰ κίνητρα πού ὀριοθετοῦν τὶς πράξεις του ἔχουν σημαντικὰ συνέπειες στὴν οἰκονομία καὶ τὴν κοινωνία. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἐξετάσθηκε μὲ ποῖο τρόπο ἡ ἐπιχειρηματικότητα συνέβαλε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξι, τὴ διανομὴ τοῦ πλούτου καὶ τὴ γενικὴ εὐημερία.

Δομὴ τοῦ κειμένου

Γιὰ τὴν ἐπίτευξι τοῦ σκοποῦ τῆς μελέτης, ἡ ὕλη —ἐκτὸς τῆς εἰσαγωγῆς καὶ τῶν συμπερασμάτων— ἀναπτύσσεται σὲ ἑπτὰ κεφάλαια, τὰ ὁποῖα σκιαγραφοῦνται στὴ συνέχεια, ὥστε νὰ καταστῆ σαφὴς ἡ γενικὴ δομὴ τῆς.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ Δευτέρου Κεφαλαίου, ἐξετάζονται οἱ διαφορὲς ἀπόψεις ἐρευνητῶν πού ἔχουν ἀναπτυχθεῖ γιὰ τὴ σχέση μετὰξὺ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς οἰκονομίας καὶ τῆς ἀντίστοιχης σύγχρονης τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς. Ὅπως διαφαίνεται, οἱ σύγχρονοι οἰκονομολόγοι καὶ ἱστορικοὶ τῆς οἰκονομίας συνηγοροῦν περισσότερο ὑπὲρ τῶν ὁμοιοτήτων αὐτῶν τῶν οἰκονομιῶν. Γιὰ νὰ ἐνισχυθεῖ περαιτέρω αὐτὴ ἡ θέση παρουσιάζονται οἱ βασικὲς δομὲς καὶ τὸ ἀναπτυξιακὸ ἐπίπεδο τῶν ἐλληνικῶν οἰκονομιῶν γιὰ τὶς ὁποῖες ὑπάρχουν ἀξιόπιστες μαρτυρίες.

Ἡ ἀνάλυσι τῆς ἀθηναϊκῆς οἰκονομίας ἔχει τὴν κυρίαρχη θέση, ἀφοῦ ὄχι μόνον ἦταν ἡ πιὸ ἀνεπτυγμένη τῆς ἐποχῆς τῆς, ἀλλὰ καὶ διότι ὑπάρχει ἐπάρκεια δεδομένων. Περαιτέρω, ἐξετάζεται ἡ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ δομὴ τῆς Σπάρτης γιὰ τὴν ὁποῖα ὑπάρχουν κάποια στοιχεῖα, ἂν καὶ ὑστεροῦν πολὺ σὲ σχέση μὲ αὐτὰ πού εἶναι διαθέσιμα γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ οἰκονομία. Ὅπως προ-

κύπτει από την ανάλυση, ή σπαρτιατική οικονομία δὲν ἔχει καμμία ομοιότητα μὲ οικονομία τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς. Ἀκολούθως, παρουσιάζονται σημαντικὰ κοινωνικο-οικονομικὰ χαρακτηριστικὰ ἄλλων πόλεων, ὅπως τῆς Κρήτης, τῆς Κορίνθου, τῆς Αἰγίνας καὶ τῆς Χίου. Μολονότι διαπιστώνεται ὅτι κάποια ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ ἀφῆρουν ἔδαφος γιὰ τὴ λειτουργία τῆς ἐπιχειρηματικότητας, ἐντούτοις ἡ ἀνεπάρκεια ἱστορικῶν στοιχείων δὲν ἐπιτρέπει τὴν περαιτέρω ἐμβάθυνση καὶ ἀνάλυσή τους.

Τὸ Τρίτο Κεφάλαιο ἐρευνᾷ τὶς κοινωνικο-οικονομικές, ἠθικὲς καὶ πολιτικὲς ἀξίες καὶ θεσμοὺς ποὺ εἶχαν ἀναπτυχθεῖ καὶ λειτουργοῦσαν στὶς δύο σημαντικότερες πόλεις-κράτη: τὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Σπάρτη. Πρῶτα ἐξετάζονται οἱ ἀπόψεις τῶν Ἀθηναίων ὑπὲρ τῶν ἀτομικῶν, οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν ἐλευθεριῶν, ὑπὲρ ἀξιῶν ποὺ ὑπερασπιζόνταν τὴ δικαιοσύνη στὶς συναλλαγές, ὑπὲρ τῆς ἐργασίας τῶν πολιτῶν καὶ ὑπὲρ τοῦ ἀλτρουϊσμοῦ ὡς στάσεως ζωῆς. Στὴ συνέχεια, ἀναλύονται οἱ θεσμοὶ ὑπὲρ τῆς λειτουργίας μιᾶς ἐλεύθερης ἀγορᾶς ποὺ εἶχαν θεσπίσει οἱ Ἀθηναῖοι, ὅπως εἶναι ἡ πολιτικὴ δημοκρατία καὶ μάλιστα ἄμεσης μορφῆς, ἡ θέσπιση τῶν ἀπαραβίαστων δικαιωμάτων τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, τὸ κατάλληλο δικονομικὸ σύστημα γιὰ τὴν προάσπισή της, καθὼς καὶ τὸ φορολογικὸ τους σύστημα, ποὺ δὲν εἶχε μόνον εἰσπρακτικὸ, ἀλλὰ καὶ ἀναδιανεμητικὸ (κυρίως μὲ ἐθελοντικὴ συμμετοχή) ρόλο, ὅπως καὶ τὸ σύστημα ἀγωγῆς τῶν νέων τους, ποὺ στηριζόταν στὴν ἠθικὴ ὑπεράσπιση τῶν ἀξιῶν καὶ θεσμῶν. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς θεσμοὺς υἱοθετήθηκαν ἀπὸ ἄλλες μεταγενέστερες κοινωνίες καὶ ἐλκύουν τὸν θαυμασμὸ τῶν συγχρόνων. Οἱ ἐνδογενεῖς στὸ σύστημα ἀξίες καὶ θεσμοὶ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκτήσουν οἱ Ἀθηναῖοι χαρακτηριστικὰ συμπεριφορᾶς ποὺ ἐνίσχυαν τὸ οἰκονομικὸ τους σύστημα, ὥστε νὰ ἐπιτύχουν ὑψηλὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ εὐημερία.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἡ ἐπιδίωξη τῶν Σπαρτιατῶν νὰ ἀναπτύξουν ἓνα πολιτικὸ καὶ οἰκονομικὸ σύστημα ποὺ νὰ διατηρεῖ προγονικὲς ἐπιδιώξεις ὀδήγησε σὲ υἱοθέτηση κοινωνικο-οικονομικῶν καὶ ἠθικῶν ἀξιῶν καὶ θεσμῶν ποὺ δὲν συνάδουν, κατὰ κανένα τρόπο, μὲ τὴ λειτουργία τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς καὶ τὴ δημοκρατία. Ἡ ἀνάλυση αὐτῶν τῶν σημαντικῶν συστατικῶν λειτουργίας τῆς σπαρτιατικῆς οἰκονομίας, δείχνει ὅτι ἦταν καταλλήλως διαπλασμένοι, ὥστε νὰ συνδυάζουν μίαν οἰκονομία αὐτάρκειας μὲ πολὺ χαμηλὸ ἀναπτυξιακὸ ἐπίπεδο.

Με τή σειρά τους οί αξίες αὐτές καί οί θεσμοί διεμόρφωσαν μιὰ συμπεριφορά στους Σπαρτιατες πού δέν εὐνοοῦσε τήν οικονομική ἀνάπτυξη καί δέν ἐνίσχυε τή λειτουργία τῆς ἐλεύθερης οἰκονομίας. Ἔτσι, δέν ὑπῆρχε σχεδὸν καθόλου περιθώριο λειτουργίας τῆς ἐπιχειρηματικότητας (παρὰ μόνο σέ ἐλάχιστο βαθμὸ στους ὑποτελεῖς περιοίκους). Πρέπει ὅμως νὰ ἐπιστημανθεῖ ὅτι οί σπαρτιατικὲς αξίες καί θεσμοί πέτυχαν τὸν στόχο τους δίνοντας στήν πόλη πολὺ σημαντικὴ στρατιωτικὴ ἰσχὺ.

Στὸ Τέταρτο Κεφάλαιο μελετῶνται τὰ ἰδιαίτερα περιβάλλοντα τῆς ἀγορᾶς καί τῆς ἐπιχειρήσεως, ἐντὸς τῶν ὁποίων δραστηριοποιούνταν οί ἐπιχειρηματίες στήν ἀθηναϊκὴ οἰκονομία. Ἐξετάζεται τὸ πῶς ἐννοοῦσαν οί ἀρχαῖοι συγγραφεῖς τήν οἰκονομία καί τὸν ρόλο σέ αὐτὴ τοῦ οἰκονόμου, δηλαδή τοῦ ἐπιχειρηματία ὑπὸ τὴν εὐρεία ἔννοια. Στὴ συνέχεια, παρουσιάζονται οί παραγωγικὲς διαδικασίες πού χαρακτήριζαν τήν ἀθηναϊκὴ οἰκονομία καί ἀναλύεται ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο λειτουργοῦσε ἡ ἐπιχείρηση στὸ πλαίσιο τῆς ἀθηναϊκῆς ἀγορᾶς.

Στὸ Πέμπτο Κεφάλαιο ἀναλύονται οί στόχοι καί τὰ κίνητρα τῶν ἐπιχειρηματιῶν στήν Ἀθήνα, καθὼς καί τὰ ἀποδεκτὰ ὄρια, μέσα στὰ ὁποῖα ἐπιτρεπόταν νὰ δραστηριοποιηθοῦν. Ἐπιπλέον, ἐξετάζονται τὰ ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ πού ἀναδεικνύουν ἕναν ἀποδεκτὸ καί ἐπιτυχημένον ἐπιχειρηματία. Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ διαφαίνεται ὅτι οί Ἀθηναῖοι δέν ἔβλεπαν τήν ἐπιχειρηματικότητα ἀποκομμένη ἀπὸ ἠθικὲς καί κοινωνικὲς ἐπιταγές καί περιορισμούς, ἀλλὰ οὔτε καί ὡς δράση πού ἀποσκοποῦσε μόνο στήν ἐξυπηρέτηση τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος. Ἄν καί τὰ περισσότερα κίνητρα καί χαρακτηριστικὰ πού διέθετε ἡ ἐπιχειρηματικότητα σέ ἐκείνη τὴν οἰκονομία, ἀναγνωρίζονται καί στίς σύγχρονες, δέν μπορούμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι ὁμοιάζουν ὡς πρὸς τὸν στόχο τους. Στὴν ἀθηναϊκὴ οἰκονομία καί κοινωνία τὰ ὄρια λειτουργίας τῆς ἐπιχειρηματικότητας θεσπίζονταν σέ κοινωνικὴ καί ὄχι σέ ἀτομικὴ βάση, ὅπως συμβαίνει, σέ μεγάλο βαθμὸ, στίς σύγχρονες οἰκονομίες.

Στὸ Ἑκτο Κεφάλαιο διερευνῶνται οί λειτουργίες τῆς ἐπιχειρηματικότητας στήν οἰκονομία τῆς Ἀθήνας, οί ὁποῖες μὲ σαφήνεια διεγνώσθησαν ἀπὸ συγγραφεῖς πού τὴν παρακολουθοῦσαν ἀπὸ κοντά. Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς ἐκτενοῦς πρωτογενοῦς βιβλιογραφίας, διαπιστώθηκε ὅτι οί ἀρχαῖοι εἶχαν μὲ σαφήνεια ἀναγνωρίσει καί περιγράψει τίς ἐξῆς λειτουργίες καί ρόλους τῆς ἐπιχειρηματικότητας: Τὴν παροχὴ ἐπενδυτικῶν κεφαλαίων, τὸν συντονισμό καί διοίκηση τῶν παραγωγικῶν συντελεστῶν, τὴν ἀνακάλυψη καί ἀξιοποίη-

τη διαφόρων ευκαιριών κερδοφορίας, την καινοτομική δράση και την ανάληψη σημαντικών οικονομικών κινδύνων. Αυτές οι λειτουργίες-ρόλοι της επιχειρηματικότητας που εντοπίστηκαν στην οικονομία της αρχαίας Αθήνας, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη θεωρητική και εμπειρική ανάλυση για την επιχειρηματικότητα που διάφοροι συγγραφείς ανέπτυξαν από τη Βιομηχανική Έπανάσταση έως τις ημέρες μας. Αυτό δείχνει όχι μόνο πόσο διορατικοί ήταν οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς που παρατήρησαν αυτές τις επιχειρηματικές δραστηριότητες, αλλά και πόσο εμφανείς και σημαντικές ήταν αυτές στην οικονομία τους.

Στο Έβδομο Κεφάλαιο εξετάζονται τα αποτελέσματα της επιχειρηματικότητας στην αθηναϊκή οικονομία, κοινωνία και πολιτεία, όπως και οι θετικές της συμβολές στην οικονομική ανάπτυξη της πόλης και στην άνοδο της γενικής ευημερίας μέσω της ανακατανομής του πλούτου. Επίσης, έρευνώνται οι επιπτώσεις της επιχειρηματικότητας στην ενίσχυση του δημοκρατικού πολιτεύματος, που ακόμη και σήμερα θεωρείται από πολλούς ως το δημοκρατικότερο που έχει λειτουργήσει.

Η συγκρότηση της αρχαίας ελληνικής οικονομίας

Η διαμάχη για τους μηχανισμούς λειτουργίας και για την εξέλιξη της αρχαίας ελληνικής οικονομίας, που είχε αρχίσει από τα μέσα του 19ου αιώνα, πέρασε από τρεις φάσεις και συνεχίζεται μέχρι των ημερών μας, χωρίς όμως τις ακρότητες και την απλοποίηση του παρελθόντος. Η σχετική έρευνα που διεξάγεται σήμερα —και σε μεγάλο βαθμό έχει αναληφθεί από ειδικευμένους οικονομολόγους και ιστορικούς της οικονομίας— τείνει να προσδώσει όλο και περισσότερο τον χαρακτήρα του «σύγχρονου» παρά του «πρωτόγονου» στην οικονομία της αρχαίας Ελλάδος και ειδικότερα της Αθήνας.

Η ανάλυση επικεντρώθηκε: Πρώτον, στην αθηναϊκή δημοκρατία, εξετάζοντας τους πολιτειακούς θεσμούς και την οικονομική και κοινωνική δομή της. Δεύτερον, στη Σπάρτη περιγράφοντας τα βασικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας και οικονομίας, και, Τρίτον, στην Κρήτη, την Κόρινθο και τους «εμπορικούς δήμους», όπως τους αποκαλεί ο Αριστοτέλης, της Αιγίνης και της Χίου. Η ανάλυση έδειξε ότι η οικονομία της Αθήνας ήταν ή περισσότερο ανεπτυγμένη. Σε αυτήν είχαν υιοθετηθεί συγκεκριμένες κοινωνικο-

ηθικές αξίες, οικονομικοί θεσμοί και μηχανισμοί που ευνουσαν τη λειτουργία της επιχειρηματικότητας. Έπισημαίνεται ότι η γεωγραφική θέση της πόλεως και το είδος του πολιτεύματος επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τον οικονομικό της προσανατολισμό. Έτσι, η Κόρινθος, η Αίγινα, η Χίος είχαν προσανατολισθεί στο εμπόριο. Η Αθήνα ανεζήτησε την αυτάρκεια και την ανάπτυξη της μέσω της βιοτεχνίας και του εμπορίου, ενώ η Σπάρτη και η Κρήτη στήριξαν την αυτάρκειά τους σε σχεδόν ανυπαρξία μηχανισμών ελεύθερης αγοράς.

Η διαμόρφωση της οικονομικής συμπεριφοράς των Αθηναίων και Σπαρτιατών

Με δεδομένο ότι οι οικονομολόγοι της σχολής των Θεσμικών — αλλά και οι σύγχρονοι νεο-Θεσμικοί — απέδειξαν ότι οι αξίες και οι θεσμοί μιάς κοινωνίας επηρεάζουν την οικονομική συμπεριφορά και τις δραστηριότητες των ατόμων και κατ' επέκταση τη λειτουργία και ανάπτυξη της, αναλύθηκαν οι οικονομικές αξίες και στάσεις ζωής των Αθηναίων και Σπαρτιατών. Οι θεσμοί που είχε υιοθετήσει η αθηναϊκή δημοκρατία υπήρξαν το κατάλληλο υπόβαθρο για την ανάπτυξη της ατομικότητας των πολιτών και διεμόρφωσαν μιά συμπεριφορά των Αθηναίων, τέτοια που οδήγησε στη χρησιμοποίηση της λειτουργίας της επιχειρηματικότητας. Αντίθετα, οι αξίες και οι θεσμοί που είχαν καθιερωθεί στη Σπάρτη αποσκοπούσαν στην προστασία των πολιτών έναντι έσωτερικών αντιπάλων και έξωτερικών εχθρών.

Η επιχειρηματικότητα στην αθηναϊκή οικονομία

Κοινή δοξασία στην ελληνική γραμματεία ήταν η καλή οργάνωση και διοίκηση του οίκου. Ο καλός «οικονόμος» (με διευρυμένη απόδοση ή επιχειρηματίας) ήταν μία χαρακτηριστική ιδιότητα του «καλού κάγαθου», ο οποίος, παράλληλα, ήταν σε θέση να μετέχει στη λήψη αποφάσεων για τα ζητήματα της πολιτείας. Η σχέση διοικήσεως οίκου-πόλεως από τον οικονόμο-πολίτη προβάλλεται από τη σοφιστική κίνηση και επισημαίνεται από τον Περικλή στον Έπιτάφιο, που υποστηρίζει ότι οι Αθηναίοι κατορθώνουν να συνδυάσουν τη φροντίδα για τα ζητήματα του οίκου με τα αντίστοιχα της πόλεως.

Ἡ κυριαρχοῦσα οἰκονομικὴ μονάδα στὴν οἰκονομία τῆς Ἀθήνας ἦταν ὁ αὐτοαπασχολούμενος ἐπιχειρηματίας, ὁ ὁποῖος μὲ τὴ βοήθεια λίγων δούλων παρήγε καὶ πωλοῦσε τὰ προϊόντα του. Πρόκειται γιὰ γεωργικὲς, βιοτεχνικὲς καὶ τραπεζικὲς ἐπιχειρήσεις. Φυσικά, δὲν ἀπουσίαζαν ἐπιχειρήσεις μεγάλου μεγέθους μὲ ἕναν προηγμένο καταμερισμὸ τῶν ἔργων, μὲ πολυάριθμους δούλους, ἀλλὰ καὶ μισθωτοὺς ἐργάτες. Σὲ αὐτὲς ἀνελάμβανε τὸν ρόλο διευθυντῆ ὁ «ἐπίτροπος», εἰδικευμένο ἄτομο, ἐλεύθερος, μέτοικος ἢ δούλος, πού ὑποκαθιστοῦσε τὸν ἰδιοκτῆτῆ ἐπιχειρηματία σὲ πολλὲς ἀπὸ τίς δραστηριότητές του. Πέραν αὐτῶν, δραστηριοποιούνταν καὶ μετοχικὲς εἰταιρεῖες, ὅπως αὐτὴ τοῦ Ἐπικράτη πού εἶχε ὡς μετόχους πλούσιους πολίτες, πού διμεμοίραζαν τὰ κέρδη καὶ τίς ζημιές ἀνάλογα μὲ τὸ κεφάλαιο πού εἶχε συνεισφέρει ὁ καθένας. Σὲ τέτοιες ἐπιχειρήσεις, ὅπως παρατήρησε ὁ Ἀριστοτέλης, «ἐὰν οἱ συμπράττοντες κατέθεσαν χρηματικὴ μερίδα, ἴση ἀριθμητικῶς, θὰ πρέπει νὰ λάβουν καὶ κατὰ τὴ διανομὴ ἴσο μερίδιο καί, ἐὰν ἡ εἰσφορά δὲν ἦταν ἴση, θὰ πρέπει νὰ λάβουν ἀνάλογο πρὸς τὴν εἰσφορά μερίδιο».

Ἡ ἐξέταση, ἐπίσης, κατέδειξε ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἱδρυσαν κρατικὸ μονοπώλιο, ὅπως ἔκαμαν ἄλλες πόλεις, δὲν ἀνέλυσαν τὴν οἰκονομικὴ σημασία τῆς ἀνταγωνιστικῆς ἀγορᾶς, ἐνῶ κατενόησαν τὴ λειτουργία τῆς πού ἀποσκοποῦσε στὴν ἀνταλλαγὴ ἀγαθῶν σὲ συγκεκριμένο τόπο, ἔτσι ὥστε νὰ μειώνεται γιὰ τὰ ἄτομα τὸ κόστος συναλλαγῆς καὶ νὰ ἐπιτυγχάνεται ἡ καλύτερη κατανομὴ τῶν παραγωγικῶν πόρων.

Ἐπιχειρηματικὲς λειτουργίες στὴν ἀθηναϊκὴ οἰκονομία

Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση προέκυψε ἡ ἐπιχειρηματικὴ συμβολὴ στὴν προσφορά κεφαλαίων γιὰ τὴν ἱδρύση καὶ λειτουργία ἐπιχειρήσεων. Ἡ λειτουργία τοῦ κεφαλαιούχου-ἐπιχειρηματία ὡς παράγοντα παροχῆς καὶ ἐπενδύσεως κεφαλαίων στὶς ἐπιχειρήσεις, εἶχε ἀναγνωρισθεῖ καὶ περιγραφεῖ πολὺ καλὰ ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς πού ἀναφέρονταν στὴν ἀθηναϊκὴ οἰκονομία. Οἱ Ἀθηναῖοι διαβιοῦσαν σὲ τέτοιο περιβάλλον κεφαλαιουχικῆς ἐπενδύσεως καὶ εἶχαν τὴ διορατικότητα νὰ ἀναγνωρίσουν μὲ σαφήνεια αὐτὸν τὸν ρόλο πού κυριάρχησε στὴ Βιομηχανικὴ Ἐπανάσταση καὶ μεταγενέστερα. Παράλληλα, ὁ Ἀθηναῖος ἐπιχειρηματίας συντόνιζε καὶ διοικοῦσε τοὺς παραγωγικοὺς συντελεστές. Ὁ Ξενοφῶν στὸν *Οἰκονομικό*, ἀλλὰ καὶ ὁ ἀνώνυμος περιπατητικὸς συγγραφέας τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν *Οἰκονομικῶν*, εἶχαν περιγράψει ἀνα-

λυτικά τις δραστηριότητες του επιχειρηματία-οργανωτή και διευθυντή της επιχειρήσεως.

Ειδικότερα, οι δραστηριότητες του επιχειρηματία-οικονόμου συμπυκνώνονται: Πρώτον, στη γνώση της χρήσεως των παραγωγικών συντελεστών, Δεύτερον, στην προσφορά του αναγκαίου κεφαλαίου για την επιχείρηση, Τρίτον, στην επιλογή των περισσότερο αποδοτικών και τίμιων εργατών και την κατανομή τους στις διάφορες εργασίες, Τέταρτον, στον συντονισμό των διαφόρων εργασιών, έτσι ώστε να γίνονται με τον πλέον αποδοτικό τρόπο, Πέμπτον, στην καλή συμπεριφορά προς τους εργαζόμενους και δούλους, Έκτον, στη χορήγηση κινήτρων στους εργαζομένους για να αυξάνουν την καταβαλλόμενη προσπάθεια προς εργασία, Έβδομον, στη μέριμνα για μόρφωση και εκπαίδευση των εργατών και δούλων, και, Όγδοον, στη συνεχή προσωπική εποπτεία και φροντίδα των διαφόρων εργασιών.

Άνεγνωρίστη επίσης η λειτουργία του επιχειρηματία στη σύλληψη και αξιοποίηση μιᾶς νέας επιχειρηματικῆς ιδέας για την πραγματοποίηση κερδῶν. Ἡ καινοτομική δραστηριότητα του επιχειρηματία μπορεί να μὴ ἔλαβε τὴ δέουσα προσοχὴ ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς, δὲν πρέπει ὅμως νὰ θεωρεῖται ἀμελητέα, ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι βιοτεχνικὰ προϊόντα τῆς Ἀθήνας κυριαρχοῦσαν στὶς ἀγορὲς τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου. Διάφοροι συγγραφεῖς υπογραμμίζουν τὸ καινοτόμο πνεῦμα τῶν Ἀθηναίων, ἐνῶ δὲν πρέπει νὰ μείνει ἀπαρατήρητη ἡ μεταλλευτικὴ βιομηχανία μὲ ἕναν ἐκτεταμένο καὶ εὐρὺ καταμερισμὸν ἐργασίας καὶ ὕπαρξιν καινοτομιῶν γιὰ νέες τεχνολογικὲς ἐφαρμογές, οἱ ὁποῖες ὡδηγοῦσαν σὲ αὐξηση τῆς παραγωγῆς.

Τέλος, ἡ ἀνάληψη κινδύνων ἀποτελοῦσε ἕνα ἀκόμη γνώρισμα τοῦ Ἀθηναίου επιχειρηματία. Ἐκτὸς τῆς ἀναλήψεως κινδύνων γιὰ τὶς ἐπενδύσεις στὸ θαλάσσιο ἐμπόριο, οἱ πηγὲς μαρτυροῦν τὴν ὕπαρξιν κινδύνων καὶ σὲ ἄλλου εἶδους δραστηριότητες, ὅπως στὶς μεταλλευτικὲς ἐπιχειρήσεις, ἢ ἐκμετάλλευση τῶν ὁποίων ὑποσχόταν ὑψηλότερες ἀποδόσεις καὶ συνοδευόταν καὶ ἀπὸ μεγαλύτερους κινδύνους. Ἀξίζει νὰ ἐπιστημανθεῖ ὅτι οἱ ἐπενδύσεις στὰ μεταλλεῖα τοῦ Λαυρίου ἀπέφεραν ὄχι μόνον ὑψηλὰ κέρδη στοὺς ἐπενδυτές, ἀλλὰ καὶ στὴν πόλιν ὄφελος, δεδομένου ὅτι εἰσέπραττε ὑψηλὰ ἐνοίκια καὶ αὐξανόταν ὁ ἀριθμὸς τῶν πλουσίων πού ἀνελάμβαναν τὶς δαπανηρὲς «λειτουργίες» ὑπὲρ τοῦ λαοῦ.

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπιχειρηματικότητας

Ἡ ἄμεση ἀθηναϊκὴ δημοκρατία μὲ τοὺς θεσμοὺς τῆς παρεῖχε τὴ δυνατότητα ἀναπτύξεως τῆς ἐπιχειρηματικῆς δράσεως ἐκ μέρους τῶν πολιτῶν μὲ πλήρη πολιτικὰ δικαιώματα, ὅπως καὶ τῶν μετοίκων. Ὁ οἰκονόμος-ἐπιχειρηματίας λειτουργοῦσε ἐντὸς τοῦ πολιτειακοῦ καὶ πολιτικοῦ πλαισίου, ἀπέβλεπε στὴν ἐπίτευξη κέρδους καὶ συμπεριφερόταν ὡς κοινωνικῶς ὀρθῶν ἐπιχειρηματίας, ἀναλαμβάνοντας τὶς ἀντίστοιχες λειτουργίες. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἀνεδείχθησαν σημαίνοντες ἐπιχειρηματίες στὸν πρωτογενῆ, δευτερογενῆ καὶ τριτογενῆ τομέα παραγωγῆς. Οἱ ἐπιχειρηματίες αὐτοὶ δὲν ἀνελίχθησαν μόνον «κοινωνικῶς», ἀλλὰ συνέβαλαν καὶ στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ τὴ γενικὴ εὐημερία, ἀξιώνοντας τὴν ἀποδοτικότητα τῶν παραγωγικῶν συντελεστῶν καὶ τὴν εὐημερία τῶν καταναλωτῶν. Οἱ ἐπιχειρηματίες, χρησιμοποιώντας σημαντικούς παραγωγικούς πόρους, ἢ χρῆση τῶν ὁποίων ἐνεῖχε σοβαροὺς κινδύνους, βελτίωσαν τὴν ποιότητα τῶν παραγόμενων ἀγαθῶν καὶ αὐξήσαν τὸ πλεόνασμα τῆς οἰκονομίας, πού στρεφόταν σὲ ἐπενδύσεις ἢ στὴν κάλυψη δημόσιων δαπανῶν. Ἐπίσης, συνέβαλαν στὴν οἰκονομικὴ εὐημερία, μὲ τὴν ἀνάληψη «λειτουργιῶν» ὑπὲρ τοῦ λαοῦ, ὅπως καὶ στὴν ἐνίσχυση τῆς δημοκρατίας μὲ τὴν ἐδραίωση τῆς μεσαίας οἰκονομικῆς τάξεως.

Γίνεται φανερὴ ἀπὸ τὴ μελέτη, ὅχι μόνον ἡ πρωτοπορία τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων νὰ ἀναπτύξουν μιὰ οἰκονομία ἐλεύθερης ἀγορᾶς πού διέθετε τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς ἀξίες, τοὺς θεσμοὺς καὶ τοὺς μηχανισμοὺς πού ὑπάρχουν σὲ προοδευμένες σύγχρονες οἰκονομίες, ἀλλὰ καὶ ἡ διορατικότητά καὶ ἰκανότητά τους νὰ στηρίξουν τὴν ἀνάπτυξη καὶ εὐημερία τους στὴν —κοινωνικο-ἠθικῶς κυρίως— ἐλεγχόμενη δράση τῆς ἐπιχειρηματικότητας. Βάσει τῶν συμπερασμάτων αὐτῶν ἐπιβεβαιώνεται ἡ θέση ὅτι ἡ ἀθηναϊκὴ οἰκονομία ἀποτελεῖ ἓνα «παράδειγμα» (ἐμπειρικῆς κυρίως μορφῆς) λειτουργίας μιᾶς οἰκονομίας πού παρουσιάζει πολλὰ ἀπὸ τὰ συστατικὰ στοιχεῖα πού ἀπαρτίζουν μιὰ σύγχρονη οἰκονομία ἐλεύθερης ἀγορᾶς μὲ δημοκρατικὸ πολίτευμα.

SUMMARY

The entrepreneurship in ancient Greek economy

This research examines the meaning of entrepreneurship in ancient Greek economy and the aims of the entrepreneurs in Ancient Greece.

The research consists of nine chapters —the first chapter refers to Introduction and the ninth chapter is the Conclusion of the research— in which, after a description of the economies of Athens, Sparta, Crete, Aegina and Chios, the entrepreneurship has been especially analyzed in the Athenian economy.

It is noticeable that despite the different and opposing views stated about the evolution of ancient Greek economy —primitivists vs modernists in the past, formalists vs substantivists in the contemporary time— it can be observed that Greek Antiquity was exposed to have similar institutions like a modern economy. The Athenian economy has been described and analyzed more than any other economy, because there are data available for the research. Furthermore, there have been compared the socio-economic, ethical and political values and institutions between the two significant city-states (poleis) of the Antiquity: Athens and Sparta. It has been proved that there were two different systems, the Athenian economy which allowed the function of the entrepreneurship, while the Spartan economy adopted institutions, which did not try the function of the free market.

The functions of the entrepreneurship in Athens have been analyzed, a specific entrepreneur was the «oikonomos», the house-keeper, whose target was not only the maximization of the profits, but also the improvement of the social well-being. It has been proved and underlined the fact that the Greek authors have described the role and the function of entrepreneurship. By granting investment capital, the management of the factors of production, the innovation and the innovative methods in the productive process, discovery and materialize of various opportunities of profit, and the adoption of significant financial risks.

The results of the entrepreneurship in the Athenian economy proved that the entrepreneurship contributed to the economic welfare and the distribution of wealth. Democracy benefited and was supported by the existence of the entrepreneurs.

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 30ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2008

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΣΥΣΣΩΡΕΥΜΕΝΩΝ
ΔΙΑΡΘΡΩΤΙΚΩΝ ΔΥΝΑΜΙΩΝ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΡΑΚΑΤΟΥ

Τὸ ἑλληνικὸ οἰκονομικὸ πρόβλημα, λόγω τῆς σοβαρότητάς του, βρίσκεται στὸ προσκήνιο τοῦ ἐνδιαφέροντος καί, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά, ἀποτελεῖ ἀντικείμενο συζητήσεως τόσο ἀπὸ πλευρᾶς διαγνώσεως ὅσο καὶ ἀπὸ πλευρᾶς ἐφαρμοστέας πολιτικῆς. Σημειωτέον ὅτι κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία εἶχα τὴν εὐκαιρία καὶ τὴν τιμὴ δύο φορές —κατὰ τὰ ἔτη 1999 καὶ 2004— νὰ προβῶ ἀπὸ τοῦ βήματος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν σὲ εἰσηγήσεις ἀναφορικὰ μὲ τὴ φύση τοῦ ἐν λόγω προβλήματος καὶ τὰ μέτρα πού πρέπει νὰ ληφθοῦν πρὸς ἀντιμετώπισή του.

Στὴ σημερινὴ ὁμιλία μου θὰ ἐπιχειρήσω νὰ ἀνιχνεύσω τὰ βαθύτερα αἷτια, πού λειτουργοῦν ἀρνητικῶς στὴ σταθερότητα τῆς οἰκονομίας καὶ στὶς ἀναπτυξιακὲς τῆς δυνατότητες, καὶ τὰ ὅποια τείνουν νὰ λάβουν μακροχρόνιο χαρακτήρα, μὲ ὅ,τι αὐτὸ μπορεῖ νὰ σημαίνει γιὰ τίς μελλοντικὲς ἐξελίξεις. Φυσικά, μὰ τέτοια ἀνάλυση θὰ στηριχθεῖ στὶς μακρὲς διεργασίες πού συνετελέσθησαν στὸ ἐσωτερικὸ, στὶς μεγάλες δομικὲς ἀνακατατάξεις πού σημειώθηκαν στὸ διεθνὲς περιβάλλον, καθὼς καὶ στὴν προώθηση τῆς διαδικασίας οἰκονομικῆς ὁλοκληρώσεως στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Πρωτίστως, ὅμως, πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπόψη οἱ νέες συνθήκες πού διαμορφώνονται ὕστερα ἀπὸ τὴ

μεγάλη χρηματοπιστωτική κρίση που ξέσπασε στις ΗΠΑ και ταχύτατα έλαβε διεθνείς διαστάσεις.

*

* *

Ήδη από τις αρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1950, ὅποτε ἀποκαταστάθηκαν ὁμαλές ἐσωτερικὲς συνθήκες, χάρις στὰ μέτρα ποὺ ἐλήφθησαν καὶ τὸ νέο καθεστὼς ποὺ εἶχε διαμορφωθεῖ διεθνῶς, ἄρχισαν νὰ διαγράφονται στὴν παραγωγικὴ δραστηριότητα καὶ στὴ μακροοικονομικὴ ἰσορροπία θετικὲς ἐξελίξεις. Οἱ ἐξελίξεις αὐτὲς σύντομα παγιώθηκαν καὶ ἰσχυροποιήθηκαν σὲ βαθμὸ ποὺ νὰ διαμορφώνεται πλέον μιὰ φάση «ἀναπτύξεως», ἡ ὁποία ἐπρόκειτο νὰ διαρκέσει ἐπὶ μίαν ὀλόκληρη δεκαπενταετία. Οἱ ἐν λόγω ἐπιδόσεις εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐπίτευξη μέσης ἐτήσιας αὐξήσεως τοῦ Ἀκαθάριστου Ἐγγύριου Προϊόντος 6,6%, ἡ ὁποία πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἦταν ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες διεθνῶς καὶ πολὺ λίγο ὑπολειπόταν τοῦ μέσου αὐξητικοῦ ρυθμοῦ τῆς Ἰαπωνίας, δηλαδὴ χώρας ποὺ κατὰ τὶς ἐπόμενες δεκαετίες ἐπρόκειτο νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἰσχυρότερες βιομηχανικὲς δυνάμεις τοῦ κόσμου. Ἰδιαίτερη σημασία ἔχει τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τὴ φάση τῆς ἀναπτύξεως τὸ ἐπίπεδο τῶν τιμῶν ἀνῆλθε μὲ μέσο ἐτήσιο ποσοστὸ 2,2%, ποὺ ἦταν πολὺ χαμηλὸ καὶ καθεαυτὸ, ἀλλὰ καὶ σὲ σύγκριση μὲ ἐκεῖνο τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Ἐπίσης, καὶ οἱ πληθωριστικὲς πιέσεις στὸ ἰσοζύγιο πληρωμῶν ἀποδυναμώθηκαν, μὲ κάποια ὅμως καθυστέρηση.

Ὡστόσο, ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ οἰκονομικοῦ προβλήματος κατὰ τὴν κρίσιμη ἐκείνη μεταπολεμικὴ περίοδο ἔπρεπε νὰ γίνῃ σὲ στέρους βάσεις, διότι πέραν τῆς ἱκανοποιήσεως ἄμεσων ἀναγκῶν, θὰ προσδιορίζονταν καὶ οἱ προοπτικὲς γιὰ τὸ μέλλον. Ἦταν, λοιπόν, ἀναγκαία ἡ ἐπιλογή σωστῶν κατευθύνσεων, καθὼς καὶ ἡ χρῆση κατάλληλων παραγωγικῶν συντελεστῶν καὶ νέας τεχνολογίας. Ἀλλὰ ἡ ἀποτελεσματικότητά τῶν προσπαθειῶν θὰ ἐξαρτιόταν τελικὰ ἀπὸ δύο θεμελιώδεις παράγοντες, ποὺ ἦταν τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα καὶ ἡ δημόσια διοίκηση. Φυσικά, ἡ κατάστασή τους ἀντικατόπτριζε τὴν ὑπανάπτυξη, ἀπὸ τὴν ὁποία, ἀκριβῶς, ἐπιδιώκοταν τὸ ταχύτερο νὰ ἐξέλθῃ ἡ χώρα. Αὐτὸ σήμαινε ὅτι μέσα σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα ἔπρεπε νὰ γίνουν ἐκτεταμένους θεσμικὲς καὶ ὀργανωτικὲς μεταβολές.

Τέτοιες συστηματικὲς προσπάθειες ἐκσυγχρονισμοῦ δὲν καταβλήθηκαν τότε στὸν βαθμὸ ποὺ ἔπρεπε. Ἔτσι, ἡ δραστηριότητα τῶν διαθέσιμων παραγωγικῶν συντελεστῶν, ποὺ πραγματοποιήθηκε ἀνταποκρινόμενη στὴν πίε-

ση τῆς ἐσωτερικῆς κυρίως ζητήσεως, μπορεῖ νὰ ὁδήγησε σέ σημαντικὴ αὐξηση τοῦ ἐγχώριου προϊόντος, ἀλλὰ δὲν ἐξασφάλισε τὴ μέγιστη δυνατὴ ἀπόδοση καὶ —τὸ σημαντικότερο— τὶς προϋποθέσεις γιὰ μακροχρόνια αὐτοδύναμη πρόοδο. Διατυπώθηκε μάλιστα καὶ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ μεγέθυνση τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη δὲν παρουσιάζε τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς «ἀναπτύξεως», ὅταν ἡ τελευταία νοεῖται ὡς διαδικασία ριζικῆς κοινωνικοοικονομικῆς ἀλλαγῆς. Μιὰ τέτοια, ὅμως, θεώρηση δὲν φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνεται ἐπαρκῶς στὴν πραγματικότητά.

Ὅσα ἐπιτεύχθηκαν κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ «ἀναπτυξιακῆς αἰχμῆς» ἀναμφιβόλως εἶχαν σοβαρὰς ἐλλείψεις καὶ ἐστεροῦντο ὀρισμένων χαρακτηριστικῶν πού ὅπωςδήποτε θὰ ἰσχυροποιῶσαν τὴν ἀνταγωνιστικὴ ἰκανότητα τῆς οἰκονομίας. Ὡστόσο, δὲν πρέπει νὰ παραβλέπεται ἡ συμβολὴ τους στὴ ραγδαία βελτίωση τοῦ βιοτικῆς ἐπιπέδου εὐρύτερων στρωμάτων τοῦ πληθυσμοῦ. Σημειωτέον ὅτι ἡ κατὰ κεφαλὴν ἐγχώρια ἰδιωτικὴ κατανάλωση ὑπερδιπλασιάσθηκε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1957 καὶ 1972. Στὴ νέα φάση ἡ γενικὴ εἰκόνα τῆς οἰκονομίας ἀλλάξε ἀρδην καί, πάντως, ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸ παραδοσιακὸ πρότυπο. Θὰ μπορούσε, ἴσως, νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι σέ αὐτὴν συμπεκνώθηκε ἡ μεγαλύτερη πρόοδος πού σημειώθηκε στὴ νεώτερη ἐλληνικὴ οἰκονομικὴ ἱστορία. Ὁρθότερο εἶναι νὰ λεχθεῖ ὅτι τὰ ποσοτικὰ ἐπιτεύγματα πού προέκυψαν, ἦταν μὲν ἱκανὰ νὰ προσδώσουν στὴν ἐν λόγω φάση ἀναπτυξιακὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ δὲν δημιούργησαν στὴν οἰκονομία καὶ τὴν ἀπαιτούμενη θωράκιση, πού θὰ τὴν προφύλασσε ἀργότερα ἀπὸ ἐξωτερικούς κλυδωνισμούς καὶ θὰ τῆς ἐπέτρεπε νὰ ὁδεύσει δυναμικῶς καὶ αὐτοδυνάμως πρὸς τὸ μέλλον.

*

* *

Πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὁ πολὺ σημαντικὸς ρόλος πού ἔπαιξε ὁ παράγων τῆς νομισματικῆς ἰσορροπίας σέ ὅλες τὶς φάσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες πέρασε ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία μεταπολεμικῶς. Διότι, οἱ ὑψηλοὶ αὐξητικοὶ ρυθμοὶ τοῦ ΑΕΠ στὴ φάση τῆς ἀναπτύξεως σημειώθηκαν μετὰ τὴν ἀποκατάσταση, περὶ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1950, τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς ἰσορροπίας. Ἀλλὰ καὶ οἱ πολὺ χαμηλοὶ αὐξητικοὶ ρυθμοὶ τοῦ ΑΕΠ στὴν ἐπόμενη φάση τῆς ἀποδυναμώσεως τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος ἀκολούθησαν τὴν ἀπότομη ἄνοδο τῶν τιμῶν πού προκάλεσαν οἱ πετρελαϊκὲς κρίσεις στὴ δεκαετία τοῦ 1970. Βέβαια, ἡ παρατήρηση αὐτὴ δὲν ἔχει τὴν ἔννοια ὅτι

υπάρχει ισχυρή αιτιώδης σχέση μεταξύ νομισματικής σταθερότητας και οικονομικής ανάπτυξης, διότι μπορεί να ασκούνται επιδράσεις προς την αντίθετη κατεύθυνση από άλλους παράγοντες που είναι πιθανό να λειτουργούν στη σχέση αυτή. Υποδηλώνει, όμως, ότι η σχετική νομισματική σταθερότητα αποτελεί, ίσως όχι ικανό, αλλά πάντως αναγκαίο στοιχείο για μια αναπτυξιακή πορεία. Η πραγματοποίηση μόνο του στόχου της σταθεροποίησης δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι εξασφαλίζει και τη λύση του γενικού προβλήματος, το οποίο, από τη φύση του, είναι σύνθετο και μακροχρόνιο. Μπορεί, δηλαδή, ακόμη και να ολοκληρωθεί η διαδικασία σταθεροποίησης και όμως η οικονομία να εξακολουθεί να βρίσκεται σε τέλμα. Η σταθερότητα των τιμών τότε μόνο αποκτά σημασία όταν, από ενός σημείου και πέραν, συλλειτουργεί μέσα σε μια αναπτυξιακή διαδικασία.

Όμως, ουσιώδη σημασία για τη διαμόρφωση των εξελίξεων της ελληνικής οικονομίας σε όλη την περίοδο αυτή είχαν οι διαρθρωτικές αδυναμίες της. Πρόκειται για έλλείψεις, ανεπάρκειες και στρεβλώσεις που αφορούσαν σε πλείστες όσες δραστηριότητες και λειτουργίες. Οι αδυναμίες αυτές επέδρασαν προς δύο κατευθύνσεις: Από το ένα μέρος προς τις δυνατότητες μεγέθυνσης της οικονομίας. Έτσι, συνέβαλαν στη συντήρηση μιας καταστάσεως στασιμότητας για μια μακρά περίοδο. Πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι η φάση ανάπτυξης, παρόλον ότι κατά τη διάρκειά της, όπως ήδη αναφέρθηκε, είχαν συσσωρευθεί τέτοιες αδυναμίες, δεν τερματίστηκε για τον λόγο αυτό, αλλά διακόπηκε από εξωτερικούς παράγοντες (πετρελαϊκές κρίσεις). Όμως, η φάση αποδυναμώσεως, που ακολούθησε, όπωςσδήποτε συντηρήθηκε από τις μακροχρονίως υφιστάμενες διαρθρωτικές αδυναμίες, καθώς και από εκείνες που εμφανίστηκαν για πρώτη φορά στη δεκαετία του 1980. Από το άλλο μέρος, οι διαρθρωτικές αδυναμίες συνέβαλαν στη διατήρηση των πληθωριστικών πιέσεων ή και δυσκόλεψαν τις προσπάθειες αποκλιμακώσεώς τους.

Σχετικά με τις επιμέρους διαρθρωτικές αδυναμίες, χωριστής εξετάσεως χρήζει η υπέρμετρη επέκταση του ευρύτερου δημόσιου τομέα. Έν πρώτοις, η συνεχής αύξηση των κρατικών δαπανών δεν είχε μόνο συνέπειες στη δημοσιονομική διαχείριση, οι οποίες συνίσταντο στην αύξηση του ελλείμματος και την ταχεία διόγκωση του δημόσιου χρέους. Επηρέασε σημαντικά και τη λειτουργία ολόκληρου του οικονομικού συστήματος, επομένως και του ιδιωτικού τομέα. Ο τελευταίος, αντί να υποβοηθηθεί στις επενδυτικές και πα-

ραγωγικές του προσπάθειες από τὸ κράτος, μὲ τὴν ἐπιτελική προπαρασκευὴ καὶ τὸν ἐπιστημονικὸ προσδιορισμὸ τῶν κατευθύνσεων πρὸς τίς ὁποῖες ἔπρεπε νὰ στραφοῦν οἱ προσπάθειες αὐτές, δέχθηκε μιὰ διαρκῶς ἀυξανόμενη γραφειοκρατικὴ καὶ διοικητικὴ παρέμβαση. Μιὰ τέτοια παρέμβαση ὄχι μόνον δὲν ἦταν ἀναγκαία, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι λειτούργησε ἀρνητικῶς, δεδομένου ὅτι παρεμπόδισε τὴν ὁμαλὴ διεξαγωγὴ τῶν οἰκονομικῶν συναλλαγῶν καὶ ἀποθάρρυνε πολλὰ ἀπὸ τίς πρωτοβουλίες πού θὰ ἐκδηλώνονταν κάτω ἀπὸ διαφορετικὲς συνθήκες. Πέραν ὅμως αὐτοῦ, ἡ κρατικὴ παρέμβαση προχώρησε ἀκόμη καὶ στὴν ἀνάληψη δραστηριοτήτων πού ἀφοροῦσαν στὴν παραγωγὴ ὄχι μόνον ὑπηρεσιῶν ἀλλὰ καὶ ἀγαθῶν, ὑποκαθιστώντας ἔτσι τὸν ἰδιωτικὸ τομέα, ὁ ὁποῖος ὅπωςδήποτε πλεονεκτοῦσε ἀπὸ πλευρᾶς παραγωγικότητας, προσαρμοστικότητας στὶς νέες συνθήκες καὶ εὐελξίας. Ὁ παράγων αὐτὸς ἐπέφερε ἓνα πρόσθετο πλήγμα στὴν ἀνταγωνιστικότητά τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας, ἐκτός, βέβαια, ἀπὸ τίς νομισματικὲς ἀνισορροπίες πού ἐπεσώρευσε.

Μιὰ ἄλλη βασικὴ ἀδυναμία τῆς οἰκονομίας ἀναφέρεται στὴ δομὴ τῆς ἀπὸ πλευρᾶς παραγωγικῶν συντελεστῶν. Ἡ μεταποίησις, πού, κατὰ κύριο λόγο, στῆριξε τὴ φάση τῆς ἀναπτύξεως, ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1980 ἄρχισε νὰ ὑποχωρεῖ ὑπὲρ τῆς παραγωγῆς ὑπηρεσιῶν. Ὡς πρὸς τίς δραστηριότητες, στὶς ὁποῖες μετατοπίσθηκε τὸ κέντρο βάρους, παρατηροῦνται τὰ ἀκόλουθα: Ἡ ποσοστιαία συμμετοχὴ τοῦ προϊόντος τοῦ πρωτογενοῦς τομέα στὸ συνολικὸ ΑΕΠ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τάση μακροχρόνιας συρρικνώσεως. Ὁ μόνος τομέας πού παρουσίασε διόγκωσις προϊόντος —καὶ μάλιστα συνεχῆ— εἶναι ἐκεῖνος τῶν ὑπηρεσιῶν. Ἡ διόγκωσις αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς θετικὸ στοιχεῖο, ἂν προερχόταν ἀπὸ ὑπηρεσίες πού ἐκσυγχρονίζουν τὴν οἰκονομία καὶ ἔχουν ἀυξημένη εἰσοδηματικὴ ἀπόδοσις. Ἀλλὰ οἱ προϋποθέσεις αὐτές δὲν ὑπῆρχαν, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴ σύνθεσις τοῦ προϊόντος τους κατὰ κατηγορίες. Ἀκόμη καὶ οἱ τουριστικὲς ὑπηρεσίες ἦταν χαμηλοῦ ἐπιπέδου, χαρακτηρίζονταν ἀπὸ μαζικότητα καὶ δὲν ἀξιοποιοῦσαν τὰ σοβαρὰ συγκριτικὰ πλεονεκτήματα πού διαθέτει ἡ χώρα, χάρις στὸ κλίμα καὶ τὴ φυσικὴ διαμόρφωσίν της, ἀλλὰ καὶ στὸν τεράστιο πλοῦτο τῆς πολιτιστικῆς κληρονομίας. Ἐπομένως, ἡ διεύρυνσις τῆς συμμετοχῆς τοῦ συνόλου τῶν ὑπηρεσιῶν στὸ ΑΕΠ, ἐνὸσω ἡ συμμετοχὴ τῆς μεταποιήσεως ὑποχωροῦσε, δὲν εἶχε τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς οὐσιαστικῆς ἀναδιαρθρώσεως.

*

* *

Με την επίτευξη αρχικῶς τῆς συνδέσεως τῆς Ἑλλάδος με τὴν Κοινότητα, ἀκολούθως τῆς πλήρους ἐντάξεως σ' αὐτὴν καί, τελικά, τῆς ἐντάξεως τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας στὴν Εὐρωζώνη, ὀλοκληρώθηκε μιά μακρὰ διαδικασία ἐνσωματώσεως τῆς χώρας στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Με τὸν τρόπο αὐτό, δημιουργήθηκε τὸ θεσμικὸ ἐκείνο πλαίσιο, μέσα στὸ ὁποῖο παρεχόταν ἡ δυνατότητα ἀναπτύξεως οἰκονομικῶν δράσεων, με ταχύτερους ρυθμούς καὶ σὲ νέους ἀποδοτικότερους κλάδους, δίδοντας ἔτσι ἕναν ἐκσυγχρονισμένο χαρακτήρα στὴ δομὴ καὶ τὴ λειτουργία τῆς οἰκονομίας. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ἡ ἐνσωμάτωση τῆς Ἑλλάδος στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς τὸ σημαντικότερο γεγονός τῆς μεταπολεμικῆς οἰκονομικῆς μας ἱστορίας, τὸ ὁποῖο, ἀναλόγως βέβαια με τὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ πού θὰ ἤσκειτο, θὰ προσδιόριζε, ἐν πολλοῖς, καὶ τὴ μελλοντικὴ πορεία τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας. Πρέπει, ὅμως, νὰ διευκρινισθεῖ ὅτι στὸ στάδιο προπαρασκευῆς τῆς ἐνσωματώσεως ἡ ἔμφαση ἐδόθη στὴν ὀνομαστικὴ σύγκλιση, πού ἀπετέλεσε τὴν ἀναγκαία προϋπόθεση γιὰ κάθε ἐπιδίωξη περαιτέρω οἰκονομικῆς ἐνοποιήσεως. Ἔτσι, οἱ διαρθρωτικὲς ἀδυναμίες τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας δὲν ὑπέστησαν κατὰ τὴ διαδικασία αὐτὴ προγραμματισμένο περιορισμό, ἀλλὰ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις μπορεῖ καὶ νὰ ἐντάθηκαν.

Προκειμένου νὰ ἐξετασθοῦν οἱ νέες συνθήκες πού διαμορφώθηκαν γιὰ τὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία μετὰ τὴν ἐνταξὴ τῆς ἀπὸ 1.1.2001 στὴν Οἰκονομικὴ καὶ Νομισματικὴ Ἐνωση εἶναι σκόπιμο νὰ καταγραφοῦν οἱ ἐξελίξεις ὀρισμένων χαρακτηριστικῶν μεγεθῶν. Ὡς πρὸς τὴ μακροοικονομικὴ ἰσορροπία, λόγῳ ἀκριβῶς τῆς Ἀρχῆς τῆς Σταθερότητας, κατέστη δυνατό νὰ ἐπιτευχθεῖ σημαντικὴ ἀποκλιμάκωση τοῦ πληθωρισμοῦ, ἡ ὁποία ἔπρεπε νὰ διατηρηθεῖ. Ὅμως, ἡ ἐτήσια ἄνοδος τοῦ Δείκτη Τιμῶν Καταναλωτῆ κινήθηκε ἔκτοτε σὲ ὑψηλότερα ἐπίπεδα, ἀφοῦ ἀπὸ 2,6% τὸ 1999 προβλεπόταν μέχρι πρότινος σὲ 4,5% τὸ 2008, δηλαδὴ σὲ ἐπίπεδο σημαντικὰ ἀνώτερο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ, ὑποσκάπτοντας ἔτσι τὴν ἀνταγωνιστικότητα τῶν ἑλληνικῶν προϊόντων.

Στὴν ἄνοδο αὐτὴ τῶν τιμῶν συνέβαλαν καὶ ὀρισμένοι ἐξωτερικοὶ παράγοντες ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ κόστους, οἱ σημαντικότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν οἱ τιμές τοῦ πετρελαίου, τῶν πρώτων ὑλῶν καὶ τῶν τροφίμων, τῶν ὁποίων οἱ ἐπιδράσεις θὰ ἦταν, φυσικά, πολὺ μεγαλύτερες, ἂν ἡ ἰσοτιμία τοῦ εὐρώ ἐναντι τοῦ δολλαρίου ἐκινεῖτο πρὸς ἀντίθετη κατεύθυνση. Ὅμως, ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἡ ἑλληνικὴ οἰκονομία κινδυνεύει περισσότερο ἀπὸ τὸ μα-

χροχρονίως συσσωρευόμενο έλλειμμα ανταγωνιστικότητας παρά από την έκδηλωθείσα τελευταίως άνοδο των τιμών στο έξωτερικό. Από τους έσωτερικούς παράγοντες ή δημοσιονομική πολιτική δέν φαίνεται νά έπαιξε πρωτεύοντα ρόλο στην ένίσχυση του πληθωρισμού, αφού τό αντίστοιχο έλλειμμα ως ποσοστό του ΑΕΠ, χάρη στις προσπάθειες πού κατεβλήθησαν, έφθασε νά υπολείπεται του όρίου 3% πού όρίζεται από τό Σύμφωνο Σταθερότητας. Τελευταία, όμως, ή εικόνα άρχισε νά μεταβάλλεται, δεδομένου ότι κατά τό πρώτο έξάμηνο του 2008 τόσο τά έσοδα όσο και οι δαπάνες του προϋπολογισμού κινήθηκαν έκτός των ετήσιων προβλέψεων, οι δέ προοπτικές διαγράφονται δυσμενέστερες. Στην ένίσχυση των πληθωριστικών πιέσεων συνέβαλε, μεταξύ άλλων, και ή αύξηση των παρεχόμενων πιστώσεων από τό τραπεζικό σύστημα στους ιδιώτες - καταναλωτές και την οίκονομία.

Από τή σύντομη αυτή επισκόπηση των συνθηκών μακροοικονομικής ισορροπίας, πού είχαν διαμορφωθεί πριν από την τελευταία χρηματοπιστωτική κρίση, προκύπτει ότι είχε βαθμιαίως εγκατασταθεί στο σύστημα ένας πληθωριστικός μηχανισμός, του όποιου οι συνέπειες, σε σύγκριση με τά συμβαίνοντα στον εύρωπαϊκό χώρο, λειτουργούσαν άρνητικώς για την πραγματική σύγκλιση.

*
* *

Έκτός από τις εξελίξεις του γενικού επιπέδου των τιμών, ιδιαίτερης εξέτασεως πρέπει νά τύχουν και οι άναφερόμενες στην οίκονομική ανάπτυξη, δεδομένου ότι προσδιορίζουν την πραγματική σύγκλιση τής ελληνικής οίκονομίας προς την εύρωπαϊκή και τό βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού. Παρά τις επιφυλάξεις σχετικά με την επάρκεια του μεγέθους του ΑΕΠ (σε σταθερές τιμές) ως έκφράσεως του αποτελέσματος μιάς τόσο πολυσύνθετης διαδικασίας, κατά την περίοδο 2000-2007 ή μέση ετήσια αύξησή του ήταν —χωρίς νά λαμβάνεται υπόψη ή παραοίκονομία— 4,3% έναντι 2,0% κατά την αντίστοιχη προηγούμενη.

Για μιά πληρέστερη και ουσιαστικότερη αξιολόγηση του ρυθμού αύξησης του ΑΕΠ πρέπει νά εξετασθεί κατά πόσον ό ρυθμός αυτός υπήρξε αποτέλεσμα δομικών μεταβολών. Η αύξησή του προήλθε από τους τομείς τής δευτερογενούς παραγωγής και των υπηρεσιών. Αντιθέτως, ή πρωτογενής παραγωγή συνέχισε νά έχει κάμψη, ή όποία στην εξεταζόμενη περίοδο ήταν κατά μέσο όρο -3,2%. Ένας σοβαρός παράγων πού συνετέλεσε στο νά πα-

ρουσιάζει ή αγροτική παραγωγή μειούμενη συμμετοχή στη συνολική παραγωγική δραστηριότητα είναι ή αδυναμία της να ύποσσει την απαιτούμενη αναδιάρθρωση εις βάρος των παραδοσιακών καλλιεργειών και εις όφελος των προϊόντων εκείνων, των οποίων ή ζήτηση στο έσωτερικό και στο έξωτερικό είναι έντονη, αλλά και προβλέπεται πολύ μεγαλύτερη στο μέλλον. Σημειώ- τέον ότι το αγροτικό πρόβλημα πρόκειται να όξυνθει κατά τὰ άμέσως προ- σεχρή έτη, κατά τὰ όποια αναμένεται να τερματισθει —ή, πάντως, να απο- δυναμωθεί αισθητά— το καθεστώς των ευρωπαϊκών ενισχύσεων, αλλά και να ένταθούν διεθνώς οι προσπάθειες για την άπελευθέρωση του έμπορίου των αγροτικών προϊόντων.

Άλλά και όρισμένοι από τους λοιπούς —έκτός του αγροτικού— τομείς της οικονομίας, με στρατηγική θέση σ' αυτή δεν είχαν ίκανοποιητικές επι- δόσεις. Ίδιαίτερη σημασία, από πλευράς αναπτυξιακής, έχει ή μεταποιητική παραγωγή, της όποίας ό δείκτης όγκου είχε κατά την περίοδο 2000-2007 μέσο αύξητικό ρυθμό 3,9%. Ό χαμηλός αυτός ρυθμός ύπήρξε ή κατάληξη μιās μακροχρόνιας καθοδικής τάσεως που, όπως ήδη αναφέραμε, άρχισε να διαμορφώνεται από τή δεκαετία του 1980. Ό αύξητικός ρυθμός της μετα- ποιητικής παραγωγής όχι μόνο κινήθηκε σε χαμηλά επίπεδα, αλλά από 4,6% το 2000 μετατράπηκε σε μειωτικό (-1,9%) το 2007. Οι μεταβολές αυτές δείχνουν ότι ή μακροχρόνια κάμψη του αύξητικού ρυθμού της μετα- ποιητικής παραγωγής τείνει να μετατραπεί σε απόλυτη μείωσή της. Η κα- τάσταση που διαμορφώθηκε βαθμιαίως στην έλληνική μεταποίηση φέρνει στην έπιφάνεια το γενικότερο θέμα της βιωσιμότητάς της. Διότι δεν άποτε- λει σύμπτωμα μιās διαδικασίας αναδιρθώσεως, κατά την όποία εγκαταλεί- πονται παραδοσιακοί κλάδοι και στη θέση τους αναπτύσσονται νέοι, σύγχρο- νοι και δυναμικοί. Ουσιαστικά, πρόκειται για φάση αποβιομηχανίσεως, ή όποία άποτελεί διαδικασία όπισθοδρομίσεως και άπειλή για το μέλλον της οικονομίας.

Η πορεία αυτή των πραγματικών μεγεθών της οικονομίας δείχνει ότι μέχρι τώρα δεν κατέστη δυνατό να γίνει ή δέουσα έκμετάλλευση των ευνοϊκών συνθηκών που δημιουργήθηκαν από την ένταξη στην Ευρωζώνη. Άλλά ούτε και ή προϊούσα άπελευθέρωση των αγορών, σε διεθνές επίπεδο, φαίνεται να λειτούργησε ενισχυτικώς για την έλληνική οικονομία. Οι νέες αυτές συνθήκες, ενώ προσέφεραν ευκαιρίες για ταχεία ανάπτυξη, στην πραγ- ματικότητα κατέληξαν, λόγω αδυναμίας έκμεταλλεύσεώς τους, στην εμφά-

νιση καταστάσεων με τὸ σπέρμα τῆς κρίσεως. Οἱ καταστάσεις αὐτὲς ἐπηρεάσαν δυσμενῶς τὴν παραγωγικότητα καί, κατ' ἐπέκταση, τὴν ανταγωνιστικότητα τῶν ἐλληνικῶν προϊόντων σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο. Ἔτσι, ἡ διεύρυνση τοῦ ἐλλείμματος τοῦ ἰσοζυγίου τρεχουσῶν συναλλαγῶν, ἀπὸ 4,0% τοῦ ΑΕΠ πρὶν τὴν εἴσοδο τῆς χώρας στὴν ΟΝΕ, σὲ 16,4% τὸ 2007, ὑποδηλώνει τάση μειώσεως τῆς ανταγωνιστικότητας τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας.

Ἐξετάζοντας τὸ σύνολο τῶν ἀκαθάριστων ἐπενδύσεων πάγιου κεφαλαίου, διαπιστώνουμε ὅτι ὁ αὐξητικὸς ρυθμὸς τοῦ ὄγκου τους, ἀπὸ 8,0% τὸ 2000, μειώθηκε σὲ 4,4% τὸ 2007, πού σημαίνει ὅτι ἡ συσσώρευση κεφαλαίου κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ δὲν στάθηκε ἱκανὴ νὰ ἐνισχύσει αἰσθητὰ τὴν ανταγωνιστικότητα τῶν ἐλληνικῶν προϊόντων. Ἀντιθέτως, σύμφωνα με στοιχεῖα τῆς Παγκόσμιας Ἐπετηρίδας Ἀνταγωνιστικότητας, τὸ 2008 ἡ ανταγωνιστικότητα τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας ἐσημείωσε πτώση κατὰ ἕξι θέσεις σὲ σχέση με τὴν κατάταξη τοῦ 2007. Πρέπει νὰ ἀναγνωρισθεῖ ὅτι βασικὸ προσδιοριστικὸ παράγοντα τῆς ἀναπτυξιακῆς πορείας τῆς οἰκονομίας ἀποτελοῦν οἱ ξένες ἐπενδύσεις. Ὅπως δείχνουν σχετικὰ στοιχεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως, οἱ ἄμεσες ξένες ἐπενδύσεις στὴν Ἑλλάδα τὸ 2007 μειώθηκαν κατὰ 64,2% ἀπὸ τὸ ἤδη χαμηλὸ ἐπίπεδο τοῦ 2006. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, οἱ ἐπενδύσεις ἐλληνικῶν ἐπιχειρήσεων στὸ ἐξωτερικὸ περίπου τριπλασιάστηκαν. Ὑπάρχει, δηλαδή, τάση μειώσεως τῶν εἰσοδῶν ξένου κεφαλαίου στὴ χώρα μας, ἡ ὁποία, ἂν συνεχισθεῖ, εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ δημιουργήσῃ ἕνα μείζον πρόβλημα «ἐπενδυτικῆς κενου» καὶ θὰ ματαιώσῃ κάθε δυνατότητα ἐκσυγχρονισμοῦ τῆς οἰκονομίας.

*

* *

Συνδυάζοντας τὴν ἀνοδικὴ τάση τοῦ ἐπιπέδου τῶν τιμῶν πού εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐκδηλώνεται, με τὴ συγκράτηση τοῦ αὐξητικοῦ ρυθμοῦ τοῦ ΑΕΠ καὶ τὶς ἐν γένει δυσμενεῖς ἐξελίξεις στὴν πραγματικὴ οἰκονομία, θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἡ ἐλληνικὴ οἰκονομία ἄρχισε νὰ παρουσιάζει χαρακτηριστικὰ στασιμοληθωρισμοῦ. Ὅμως, οἱ συνθήκες, πού διαμορφώθηκαν τελευταῖα, λόγω τῆς χρηματοπιστωτικῆς κρίσεως, ἄλλαξαν ἄρδην τὶς ὑπάρχουσες προοπτικές. Ἔτσι, εἶναι πιθανὸ ἐφεξῆς, ἀντὶ πληθωριστικῶν πιέσεων, νὰ ἐπικρατήσῃ κατάστασις ἀποπληθωρισμοῦ, ἡ ὁποία, φυσικὸ εἶναι, λόγω τῆς ὑφέσεως πού θὰ σημειωθεῖ, νὰ καταστήσῃ δυσχερέστερη τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ὅλου ἀναπτυξιακοῦ μας προβλήματος. Διότι ὀρθῶς ὑποστηρίζεται ὅτι, σὲ

σχέση με τις άλλες χώρες, ή προβλεπόμενη ύφεση θα είναι στην ελληνική οικονομία πιο αισθητή και θα διαρκέσει περισσότερο. Ἐνῶ, δηλαδή, στις ανεπτυγμένες χώρες τὸ πρόβλημα φαίνεται ὅτι θὰ καταστεί δυνατό νὰ ἀντιμετωπισθεῖ ὡς συνήθης βραχυχρόνια κύμανση, με τὴν κατάλληλη ἀντικυκλική πολιτική, στήν περίπτωση τῆς Ἑλλάδος, λόγω ἀκριβῶς τῶν ἀτελειῶν τοῦ συστήματος, ἀναμένεται ὅτι θὰ ἔχει δεξύτερες συνέπειες γιὰ τὴν πραγματική οικονομία.

Ἡ κρισιμότητα τῆς φάσεως αὐτῆς ἐπιβάλλει τὴν ἄμεση καὶ ἀποτελεσματική ἀντιμετώπιση τῶν διαθροωτικῶν ἀδυναμιῶν πού ἐπιστημάνθησαν προηγουμένως, προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ προώθηση τοῦ ἀναπτυξιακοῦ σκοποῦ μέσω τῆς συντηρήσεως ἐνὸς ἀνεκτοῦ ἐπιπέδου ζητήσεως, ἀλλὰ κυρίως μέσω τῆς ἐνισχύσεως τῆς προσφορᾶς σὲ μόνιμη βάση. Τέτοιες προσπάθειες δὲν θὰ μπορούσαν νὰ τελεσφορήσουν, ἂν γίνονταν με ἀποσπασματικά μέτρα, ἀσύνοδα μεταξύ τους καί, πάντως, στερούμενα μελετημένης στοχεύσεως. Λόγω τῆς σοβαρότητας, ἀλλὰ καὶ τῆς πολυπλοκότητος τοῦ ἐγχειρήματος, ἐπιβάλλεται νὰ καταρτισθεῖ ἓνα Πρόγραμμα Μεταρρυθμίσεων, τετραετοῦς διάρκειας, τὸ ὁποῖο θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ ἐνταχθεῖ σὲ ἓναν χρονικὸ ὀρίζοντα τουλάχιστον δέκα ἐτῶν.

Τὸ προτεινόμενο Πρόγραμμα πρέπει νὰ ἔχει τὴν εὐρύτερη δυνατὴ πολιτική καὶ κοινωνική στήριξη. Ἡ κατάρτισή του θὰ μπορούσε νὰ ἀναθεθεῖ στὸ Κέντρο Προγραμματισμοῦ καὶ Οἰκονομικῶν Ἐρευνῶν, τὸ ὁποῖο καὶ κατάλληλο ἐπιστημονικὸ προσωπικὸ καὶ σχετικὴ παράδοση ἔχει. Προκειμένου νὰ ὑποβοηθηθεῖ ἡ σωστὴ ἐφαρμογὴ τοῦ προγράμματος αὐτοῦ, θὰ ἦταν ἀναγκαῖο νὰ καθιερωθεῖ νομοθετικῶς καὶ εἰδικὸς κοινοβουλευτικὸς ἔλεγχος σὲ ἐξαμηνιαία βάση. Ἔτσι, τὸ κόστος τῶν μεταρρυθμίσεων θὰ κατανεμηθεῖ δίκαια στὸν πληθυσμὸ, ἀλλὰ καὶ ἡ ὠφέλεια πού θὰ προκύψει θὰ διαχυθεῖ σὲ ὅλες τις ομάδες του. Ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς τέτοιου προγράμματος καί, ἰδίως, ἡ καθιέρωση ἐγγυήσεων γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ του, θὰ συμβάλουν στήν ἐξουδετέρωση τῶν ἀρνητικῶν προσδοκιῶν, πού φαίνεται νὰ διακατέχουν σήμερα τοὺς ἐπιχειρηματικούς φορεῖς. Θὰ ἀρχίσει, ἔτσι, νὰ δημιουργεῖται κλίμα αἰσιοδοξίας, πού εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ κάθε ἀναπτυξιακὴ προσπάθεια.

Ἡ στρατηγικὴ τοῦ προτεινόμενου Προγράμματος θὰ ἀποβλέπει πρωτίστως στὴ διασφάλιση τῆς νομισματικῆς ἰσορροπίας. Βέβαια, τὴ γενικὴ εὐθὺνη τῆς νομισματικῆς πολιτικῆς ἔχει ἡ Εὐρωπαϊκὴ Κεντρικὴ Τράπεζα. Ὑπάρχουν, ὅμως, ἐθνικὲς πολιτικὲς, ὅπως εἶναι, κυρίως, ἡ δημοσιονομικὴ

και ή εισοδηματική, μέσω των οποίων παρέχονται εύρεα περιθώρια επηρεασμού της μακροοικονομικής ισορροπίας. Η μείωση του χρόνιου και μεγάλου δημοσιονομικού ελλείμματος θα αποδυναμώσει τον μηχανισμό που τροφοδοτεί το δημόσιο χρέος, το οποίο, όπως σωστά έχει υποστηριχθεί, αποτελεί μεγάλη απειλή για τη σταθερότητα της οικονομίας, που είναι προϋπόθεση κάθε αναπτυξιακής προσπάθειας. Παράλληλα, πρέπει να επιδιωχθεί ή τόνωση των επενδύσεων και ή ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών προϊόντων, για την οποία είναι αναγκαία μια «επανάσταση ποιότητας».

Σε μια πιο μακροχρόνια προοπτική, ή πολιτική προσελκύσεως ξένων άμεσων επενδύσεων πρέπει να αποβλέπει στη βελτίωση της ποιότητας του εργατικού δυναμικού με την εκπαίδευσή του στις νέες τεχνολογίες και την πληροφορική. Διότι, αν ή οικονομία εξακολουθήσει να διαθέτει εργασία του παραδοσιακού τύπου, πρέπει να αναμένεται ότι θα ενταθεί ή ήδη εκδηλωθείσα τάση μεταφοράς βιομηχανικών μονάδων εντάσεως εργασίας σε χώρες χαμηλού εργατικού κόστους, με συνέπεια την αύξηση της ανεργίας και την εμφάνιση ακόμη και μεταναστευτικού ρεύματος εργατικού δυναμικού προς το εξωτερικό.

Μερικά από τα ζητήματα που χρήζουν άμεσης και πλήρους αντιμετώπισης, με ριζοσπαστικό πνεύμα, ώστε να γίνουν οι αναγκαίες προσαρμογές στις απαιτήσεις της διεθνούς αγοράς είναι: Πρώτον, ή βελτίωση της εκπαίδευσης σε όλες τις βαθμίδες της κατά τέτοιον τρόπο, ώστε ή παρεχόμενη καλλιέργεια να ενισχύει την παραγωγικότητα των απασχολούμενων και να διευκολύνει την κινητικότητά τους, σε περίπτωση μεταβολής της ζήτησεως εργασίας. Δεύτερον, ή εκσυγχρονισμός και ή εκ βάθρων αναδιοργάνωση της δημόσιας διοικήσεως, καθώς και ή αποκρατικοποίηση εις βάθος, ώστε να μπορέσει το κράτος να παίξει ουσιαστικότερο ρόλο στην άσκηση επιτελικών και ελεγκτικών αρμοδιοτήτων. Τρίτον, ή ταχεία προώθηση της εισαγωγής της νέας τεχνολογίας τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον ευρύτερο δημόσιο τομέα και, Τέταρτον, ή απελευθέρωση των αγορών και ή δραστηριοποίηση των ελεγκτικών μηχανισμών που έχουν ταχθεί να διαφυλάσσουν τις αναγκαίες συνθήκες ελεύθερου ανταγωνισμού.

*

* *

Από την ανάλυση της μέχρι τώρα εξελίξεως της ελληνικής οικονομίας, προκύπτει ότι, μολονότι παρήλθε δεκαετία από την ένταξή της στην Ευρω-

ζώνη, ἐν τούτοις δὲν παγιώθηκε ἡ μακροοικονομικὴ ἰσορροπία. Ἀντιθέτως, ἐξωτερικοὶ παράγοντες ἄσκησαν σοβαρὰς διαταρακτικὰς ἐπιδράσεις στὸ ἐπίπεδο τῶν τιμῶν. Τὸ σημαντικότερο, ὅμως, εἶναι δὲν ἀντιμετωπίσθησαν ἐπαρκῶς οἱ διαφθρωτικὰς ἀδυναμίες, πού, ὅπως διαπιστώσαμε, χαρακτηρίζουν τὴν ἑλληνικὴν οἰκονομία, γιὰ τίς ὁποῖες ἔπρεπε νὰ εἶχαν ληφθεῖ μέτρα πρὸ πολλοῦ. Ἔτσι, διατηρήθηκαν —ἢ καὶ ἐντάθηκαν— οἱ δυσλειτουργίες καὶ ἀρρυθμίες πού ὑπῆρχαν στὸ σύστημα, ὡς ἐκ τῶν ὁποίων δὲν κατέστη δυνατὴ μέχρι τώρα ἡ χρησιμοποίησις ὅλων ἐκείνων τῶν πλεονεκτημάτων καὶ διευκολύνσεων πού παρέχουν ἡ ἔνταξις τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας στὴν Εὐρωζώνη, ἀλλὰ καὶ ὁ περιορισμὸς τῶν διεθνῶν οἰκονομικῶν φραγμῶν, λόγῳ τῆς παγκοσμιοποιήσεως.

Οἱ συνθήκες εἶναι ὅπωςδὴποτε πιστικὲς καὶ καθίστανται πιστικότερες, συνεπεία τῆς χρηματοπιστωτικῆς κρίσεως. Πρέπει, ἐπομένως, νὰ γίνῃ ἀπὸ ὅλες τίς πλευρὰς κατανοητὸ ὅτι ἐπιβάλλεται ἡ ἐπιτάχυνσις τῆς ὅλης διαδικασίας σχεδιασμῶν καὶ ἐφαρμογῆς τῆς κατάλληλης πολιτικῆς πού θὰ συνέβαλλε πρωτίστως στὴν ἐνίσχυσις τῆς ἀνταγωνιστικότητος τῶν ἑλληνικῶν προϊόντων, ἀπὸ τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ προκύψει σταθερὴ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ πρόοδος. Μιὰ τέτοια πολιτικὴ, στὴν παρούσα φάσις, ἀποτελεῖ, παρὰ τίς δυσκολίες πού παρουσιάζει καὶ τίς κοινωνικὰς ἀντιδράσεις πού εἶναι πιθανὸ νὰ προκαλέσει, τὴ μοναδικὴ λύσις τοῦ ἑλληνικοῦ οἰκονομικοῦ προβλήματος καί, γι' αὐτὸ, πρέπει νὰ καταστῆ «ἐθνικὸ σύνθημα».

ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ
ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΓΡΑΦΕΙΩΝ ΕΡΕΥΝΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Ι. Κατά τὸ διαρρεῦσαν ἔτος 2008 κυκλοφόρησε: α) ὁ ὑπ' ἀριθ. 41 τόμος τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου καὶ β) τὸ Παράρτημα αὐτοῦ ὑπ' ἀριθ. 9.

Ὁ 41ος τόμος περιέχει τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ καὶ Προέδρου τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΚΕΙΕΔ κ. Ἄπ. Γεωργιάδη, τῆς Διευθύντριας τοῦ Κέντρου κας Λ. Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη, δύο ἐκ τῶν ἐρευνητῶν τοῦ Κέντρου (Ἡλ. Ἀρναούτογλου, Ἰω. Χατζάκης) καὶ ἄλλων Ἑλλήνων ἱστορικῶν τοῦ δικαίου (Δημ. Ἀποστολόπουλος, Γ. Ροδόλακης, Φ. Στεφανοπούλου, Δ. Παπαδάτου, Κ. Παπακωνσταντίνου). Τὰ θέματα τῶν μελετῶν, τὰ ὁποῖα ἀνάγονται σὲ ὅλες τὶς περιόδους τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου, εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

Φωτεινὴ Δεκάζου-Στεφανοπούλου, «Ἡ ἀρχὴ τῶν ὀριστῶν στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα», σ. 9-20.

Ἡλ. Ἀρναούτογλου, «Ἡ δίκη τοῦ Φωκίωνα, 318 π.Χ.», σ. 21-39.

Καλλιόπη Παπακωνσταντίνου, «Pap. Col. inv. 6211: Ἀγοραπωλησία δούλης στὴ Σίδη τῆς Παμφυλίας τὸ ἔτος 142 μ.Χ.», σ. 41-63.

Λυδία Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη, «“Προξενηταί”, “προξενητικά” καὶ “ἐρμηνευτικά” αὐτῶν. Διαμεσολαβήσεις στὴ σύναψη θεμιτῶν συμφώνων κατὰ τὴ ρωμαιοβυζαντινὴ περίοδο», σ. 65-94.

Ἄπ. Γεωργιάδης, «Ἀπὸ τὴν “actio” τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου στὴν “ἀξίωσις” τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα. Ἡ δικονομικὴ σκέψις τῶν Ρωμαίων καὶ ἡ σύγχρονη ἀντίληψις τοῦ οὐσιαστικοῦ δικαιώματος», σ. 95-129.

Δάφνη Παπαδάτου, «Ἐκκλησιαστικὴ ἀκίνητη περιουσία: ἓνα κερκυραϊκὸ ἔθιμο τοῦ 13ου αἰῶνα», σ. 131-142.

Ἰω. Χατζάκης, «Ἡ προπώληση ἀγροτικῶν προϊόντων στό δίκαιο τῆς βενετικῆς Κρήτης», σ. 143-193.

Δημ. Ἀποστολόπουλος, «Fontes Minores τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου. Ἐνα ἐρευνητικό αἶτημα», σ. 195-206.

Γ. Ροδολάκης, «Καράβια “εἰς ναῦλον” καί καράβια “σερμαγελίδικα” στό Αἰγαῖο (μέσα 17ου – μέσα 19ου αἰώνα)», σ. 207-253.

Στό Παράρτημα ἀρ. 9 (2008) τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ ΚΕΙΕΔ δημοσιεύεται ἡ διδακτορική διατριβή τῆς ἱστορικοῦ τοῦ δικαίου κας Χαρ. Δημηκοπούλου μέ τίτλο: *Ἡ πορεία πρὸς σύνταξιν Ἑλληνικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος. Ἡ περίοδος τῶν ἀναζητήσεων: 1822-1891. Συμβολή εἰς τήν Ἱστορίαν τοῦ Νεοελληνικοῦ Δικαίου*, σ. 577. Ἡ μονογραφία αὐτή ἀναφέρεται στή μακρὰ προσπάθεια τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητος πρὸς σύνταξιν Ἀστικοῦ Κώδικα ἀνταποκρινόμενου στίς ἀνάγκες τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας. Στά πλαίσια τῆς μελέτης παρουσιάζεται, κατά τρόπο διεξοδικό καί μέ βάση ἀνεκδότες ἕως σήμερα ἱστορικές καί νομικές πηγές, τὸ ἔργο τῶν διαδοχικῶν νομοπαρασκευαστικῶν ἐπιτροπῶν ἀλλὰ καί μεμονωμένων ἐπιφανῶν Ἑλλήνων νομικῶν πρὸς σύνταξιν Ἑλληνικοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα καθ’ ὅλη τὴ χρονικὴ περίοδον ἀπὸ τὴν ἰδρυση τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, κατὰ τὴν 1.1.1822, μέχρι τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ. Κατὰ τὴν παρουσίαση καί πραγμάτευση τῶν ποικίλων σχεδίων Ἀστικοῦ Κώδικος καί τῶν συναφῶν πολιτειακῶν καί πολιτικῶν μεταβολῶν τὸ ἐνδιαφέρον τῆς συγγραφέως ἐπικεντρώνεται στήν παρουσίαση τῶν διαδικασιῶν καί τῶν βαθύτερων αἰτιῶν ποὺ ἀνέστειλαν τὴ θέσπιση Ἀστικοῦ Κώδικα στήν Ἑλλάδα μέχρι τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ.

Στά πλαίσια τῆς προσεχοῦς ἐκδόσεως τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ συλλογικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ ΚΕΙΕΔ «Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου», τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ συνέχεια καί συμπλήρωμα τῆς συναγωγῆς τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου τοῦ Δ. Γκίνη [*Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 26 (1966) / Συμπλήρωμα Α': ΕΕΒΣ, τ. ΑΘ' - Μ', Ἀθῆναι 1972-1973 / Συμπλήρωμα Β': ΕΕΒΣ, τ. ΜΓ', Ἀθῆναι 1977-1978], καί ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς Διευθύντριας τοῦ Κέντρου κας Λ. Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη, οἱ ἐρευνητές τοῦ Κέντρου κ.κ. Ἦλ. Ἀρναούτογλου καί Ἰω. Χατζάκης σὲ συνεργασία μέ τὴν ἱστορικό κα Π. Καλομπράτσου, ἔμμισθο συνεργάτιδά τοῦ Κέντρου, ὁλοκλήρωσαν τὴν συμπλήρωση τῆς ὑπάρχουσας βιβλιογραφίας μέ τίς νομικές πηγές τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου οἱ ὁποῖες ἔχουν ἐκδοθεῖ κατὰ τὰ ἔτη

2005–2007. Ἐπίσης ολοκλήρωσαν τὴν ἐπιλογή, ἠλεκτρονικὴ καταγραφή καὶ ἀντιπαραβολὴ τῶν καταλλήλων πρὸς καταχώριση ἀποσπασμάτων τῶν νομικῶν πηγῶν τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου τὰ ὁποῖα πρόκειται νὰ συμπεριληφθοῦν στὴν ἔκδοση. Παράλληλα συνεχίσθηκε ἡ κατάρτιση θεματικοῦ καὶ γεωγραφικοῦ εὐρετηρίου καθὼς καὶ γλωσσario νομικῶν ὄρων.

Ἐπιπροσθέτως, κατὰ τὸ ἴδιο ἔτος, στὰ πλαίσια τοῦ συλλογικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ ΚΕΙΕΔ «Βιβλιογραφικὴ ὀργάνωση καὶ τεκμηρίωση τῆς Βιβλιοθήκης καὶ τῶν Ἀρχείων τοῦ ΚΕΙΕΔ» καὶ ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς Διευθύντριας τοῦ Κέντρου κας Λ. Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη, ἡ ἔμμισθος συνεργάτης τοῦ Κέντρου φιλόλογος κα Εὐγ.-Ἰλ. Καμηλάρη ολοκλήρωσε τὴν καταγραφή τῶν βιβλίων καὶ περιοδικῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ δωρεές τμήματος τῆς νομικῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἐκλιπόντος Ἀντιπροέδρου τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας Γ. Ἀγγελίδου πρὸς τὸ ΚΕΙΕΔ κατὰ τὸ ἔτος 2007. Ἐπίσης στὰ πλαίσια τοῦ ἰδίου προγράμματος καὶ σὲ συνεργασία μὲ τοὺς ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου κ.κ. Ἦλ. Ἀρναούτογλου καὶ Ἰω. Χατζάκη συνεχίζεται τὸ ἔργο τῆς ἀναταξινόμησης τοῦ συνόλου τῶν βιβλίων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ΚΕΙΕΔ μὲ βάση τὸ διεθνὲς ταξιθετικὸ σύστημα Dewey καθὼς καὶ ἡ λεπτομερὴς καταγραφή τῶν σχετικῶν λαθῶν καὶ παραλείψεων μὲ σκοπὸ τὴν ἐνημέρωση τῆς ἠλεκτρονικῆς βάσεως τῆς Κεντρικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

II. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν κατ' ἰδίαν ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα τῶν ἐρευνητῶν τοῦ Κέντρου:

1. Ἡ Διευθύντρια τοῦ Κέντρου κα Λυδία Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη ἐπιμελήθηκε τὴν ἔκδοση τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ ΚΕΙΕΔ ἀρ. 41 καὶ τοῦ Παραρτήματος αὐτῆς ἀρ. 9. Δημοσίευσε μελέτη μὲ τίτλο: «“Προξενηταί”, “προξενητικά” καὶ “ἐρμηνευτικά” αὐτῶν. Διαμεσολαβήσεις στὴ σύναψη θεμιτῶν συμφῶνων κατὰ τὴ ρωμαιοβυζαντινὴ περίοδο» στὸν 41ο τόμο τῆς Ἐπετηρίδας τοῦ ΚΕΙΕΔ (σ. 65–94).

Ἐπιπροσθέτως, κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος 2007, ἡ κα Λ. Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη ἀνέλαβε τὸν γενικὸ συντονισμὸ καὶ τὴν ἐποπτεία τῶν δραστηριοτήτων στὰ πλαίσια τῶν δύο ὑπὸ ἐξέλιξη συλλογικῶν ἐρευνητικῶν προγραμμάτων τοῦ ΚΕΙΕΔ «Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου» καὶ «Βιβλιογραφικὴ ὀργάνωση καὶ τεκμηρίωση τῆς Βιβλιοθήκης καὶ τῶν Ἀρχείων τοῦ ΚΕΙΕΔ». Εἰδικότερα στὰ πλαίσια τῶν ἐργασιῶν τοῦ

πρώτου ἐξ αὐτῶν ἀσχολήθηκε ἐπισταμένως μὲ τὴν ἐπιλογή τῶν ἀποσπασμάτων ὅλων τῶν νομικῶν πηγῶν, τὰ ὅποια πρόκειται νὰ συμπεριληφθοῦν στὴν ἔκδοσή, τὸν νομικὸ χαρακτηρισμὸ τους καθὼς καὶ μὲ τὴν τελικὴ διαμόρφωση τοῦ εὔρετηρίου τῶν νομικῶν ὄρων.

2. Ἡ ἐρευνήτρια κα Δ. Καραμπούλα ὀλοκλήρωσε τὴ συγγραφὴ μονογραφίας ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἡ νομοθετικὴ δραστηριότητα ἐπὶ Διοκλητιανοῦ καὶ ἡ κρατικὴ παρέμβαση στὸν τομέα τοῦ Δικαίου: Ὁ Γρηγοριανὸς καὶ ὁ Ἐρμογενειανὸς Κώδικας». Τὸ ἔργο τῆς αὐτῆς, τὸ ὁποῖο μνημονεύεται στὶς Ἐκθέσεις Πεπραγμένων τοῦ ΚΕΙΕΔ τῶν ἐτῶν 2004–2007, ἡ συγγραφέας δημοσίευσε στὴ σειρά τῶν *Μονογραφιῶν* (11) τοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν (σ. 485). Ἐκπονεῖ μελέτη μὲ τίτλο «Prolegomena zu einer Untersuchung der Koinzidenzen in der Rechtsentwicklung zwischen Diokletian und Justinian. Gegensätze und parallelen. Vom Rechtsstaat zum Fürsorgestaat» ἡ ὅποια θὰ δημοσιευθεῖ κατὰ τὸ ἔτος 2009 στὶς ἐκδόσεις τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν.

3. Ὁ ἐρευνητὴς Ἡλ. Ἀρναούτογλου δημοσίευσε ἄρθρο μὲ τίτλο «Ἡ δίκη τοῦ Φωκίωνα, 318 π.Χ.» στὸν 41ο (2008) τόμο τῆς *Ἐπετηρίδας* τοῦ ΚΕΙΕΔ (σ. 21–40). Συμμετεῖχε στὴ συγκέντρωση καὶ ἠλεκτρονικὴ ἐπεξεργασία τοῦ βιβλιογραφικοῦ ὕλικου τῶν ἐτῶν 2005–2007 γιὰ τὸ συλλογικὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τοῦ ΚΕΙΕΔ «Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου». Συμμετεῖχε στὴν ἀναταξινόμηση τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ΚΕΙΕΔ στὰ πλαίσια τοῦ συλλογικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ Κέντρου «Βιβλιογραφικὴ ὀργάνωση καὶ τεκμηρίωση τῆς Βιβλιοθήκης καὶ τῶν Ἀρχείων τοῦ ΚΕΙΕΔ». Συνέχισε τὴν ἐνημέρωση καὶ ἀναμόρφωση τῶν δικτυακῶν τόπων www.geocities.com/keied καὶ www.sfu.ca/nomoi. Συνέχισε τὴν ἐκπόνηση μονογραφίας μὲ θέμα *Τὸ Δίκαιο στὴν ἐλληνιστικὴ Ἀθήνα*. Δημοσίευσε ἄρθρο μὲ τίτλο «Διὰ δόξαν ἐκείνων καὶ κλέος τοῦ ἔθνους. The Philomousos society of Athens and antiquities» στὸν τόμο τῶν B. Forsen & G. Salmieri (ἐπιμ.), *The Province Strikes Back. Imperial Dynamics in the Eastern Mediterranean*, Helsinki 2008, σ. 201–214. Συμμετεῖχε μὲ παρουσιάσεις στὰ ἀκόλουθα διεθνῆ συνέδρια: α) *Transferts culturels et droits dans le monde grec et hellénistique*, Reims, Μαῖ 2008, β) *1er Rencontre Internationale des jeunes historiens du droit grec*, Athènes, Septembre 2008. Συμμετεῖχε μὲ ἀνακοινώσεις στὴν ΙΑ' συνάντηση ἱστορικῶν τοῦ Δι-

καίου στη Νομική Σχολή του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου στην Κομοτηνή (Οκτώβριος 2008) και στο σεμινάριο του Τομέα Ιστορίας, Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας του Δικαίου της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (Ιανουάριος 2008).

4. Ο έρευνήτης του ΚΕΙΕΔ κ. Ίω. Χατζάκης δημοσίευσε μελέτη με τίτλο «Η προπώληση αγροτικών προϊόντων στο δίκαιο της βενετικής Κρήτης» στον 41ο (2008) τόμο της Έπετηρίδας του ΚΕΙΕΔ, σ. 143-194. Συμμετείχε στη συγκέντρωση και ηλεκτρονική επεξεργασία του βιβλιογραφικού υλικού των ετών 2005–2007 καθώς και στην τελική διαμόρφωση του σώματος των καταχωρηθεισών νομικών πηγών και του εύρετηρίου των νομικών όρων για το συλλογικό έρευνητικό πρόγραμμα του ΚΕΙΕΔ «Πρόγραμμα της Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου». Συμμετείχε στην ανάταξινόμηση της βιβλιοθήκης του ΚΕΙΕΔ στα πλαίσια του συλλογικού ερευνητικού προγράμματος του Κέντρου «Βιβλιογραφική οργάνωση και τεκμηρίωση της Βιβλιοθήκης και των Αρχείων του ΚΕΙΕΔ». Συμμετείχε με ανακοινώσεις: α) στην ΙΑ' συνάντηση ιστορικών του Δικαίου στη Νομική Σχολή του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου (Κομοτηνή, Οκτώβριος 2008) και β) στην Ημερίδα Μνήμη Δημ. Γκόφα (Θάλασσα–Εμπόριο–Συναλλαγές), Αθήνα, Μάιος 2008.

[Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Α. ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

1. *Nécessité – Hasard – Liberté dans la Philosophie Ancienne. Necessity – Chance – Freedom in Ancient Philosophy*, Ἀθήνα 2008, σσ. 139.

Πρόκειται για τὴν ἔκδοση σὲ αὐτοτελῆ τόμο τῶν Πρακτικῶν τῆς Α΄ Διεθνoῦς Ἡμερίδος τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας «Ἀνάγκη, Τύχη, Ἐλευθερία στὴν Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία». Περιλαμβάνει τὶς ἀνακρινώσεις στὴν ἑλληνική, ἀγγλική, γαλλικὴ καὶ ἰταλικὴ γλῶσσα ὁκτὼ διακεκριμένων Ἑλλήνων καὶ ξένων στοχαστῶν ποὺ συμμετεῖχαν σ' αὐτήν.

2. *Ἐπετηρὶς Φιλοσοφία*, τόμος 38, 2008, σσ. 353.

Ὁ τόμος 38 τῆς Ἐπετηρίδος περιλαμβάνει τρεῖς εὐρύτερες θεματικὲς ἐνότητες. Ἡ πρώτη καλύπτει ζητήματα εἰδικότερου φιλοσοφικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ περιλαμβάνει 5 ἄρθρα σὲ ἑλληνική, ἀγγλικὴ καὶ γαλλικὴ γλῶσσα. Ἡ δευτέρη περιλαμβάνει 16 ἄρθρα σὲ ἑλληνική, ἀγγλικὴ καὶ γαλλικὴ γλῶσσα καὶ ἀφορᾷ στὴν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας καὶ τὴν εὐρύτερη προβληματικὴ τῆς, ἐνῶ ἡ τρίτη ἐνότητα, φιλοξενεῖ φιλοσοφικὲς ἀνακρινώσεις σὲ ἀγγλική, γερμανικὴ καὶ γαλλικὴ γλῶσσα.

3. I. N. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Πλάτωνος, *Θεαίτητος*, Ἀθήνα 1980. Φωτογραφικὴ ἀνατύπωση, ἐπανέκδοση 2008, σσ. 262.

Πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη μετάφραση τοῦ κειμένου τοῦ Πλάτωνος σὲ ὑποδειγματικὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα μὲ ταυτόχρονη παράθεση τοῦ ἀρχαίου κειμένου καὶ εἰσαγωγὴ. Ὁ Θεαίτητος ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν λεγομένων λογικῶν διαλόγων τοῦ Πλάτωνος, ὅπου ὁ φιλόσοφος συζητεῖ προβλήματα λογικῆς καὶ διαλεκτικῆς.

4. Α. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, *Μελετήματα Προσωκρατικῆς Ἠθικῆς*, Πρόλογος Γ. Βλάχου, Ἀθήνα 1994. Φωτογραφικὴ ἀνατύπωση, ἐπανέκδοση 2008, σσ. 129.

Ἡ συγγραφέας ἐπιχειρεῖ ἀφ' ἐνός νὰ δώσει ἀπάντησι στὸν διάστημα στοχαστῆ καὶ μελετητῆ τῆς ἀρχαιότητος Karl Popper, συμφώνως πρὸς τὸν ὁποῖον τὰ ἐρωτήματα τῶν Προσωκρατικῶν ἦταν πρωτίστως κοσμολογικά, καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ ἔρευνα κοσμολογικῶν θεμάτων συμβαδίζει ἀπολύτως μὲ τὴν ἀναζήτησι ἠθικῶν κανόνων καὶ ἠθικοῦ προβληματισμοῦ.

5. G. REALE, *Σωκράτης. Πρὸς ἀνακάλυψιν τῆς ἀρχαίας σοφίας*, Πρόλογος Ε. Μουτσοπούλου, ἐπιμέλεια μεταφράσεως Μ. Οἰκονομίδου, Ἀθήνα 2008, σσ. 303.

Στὴν ἔκδοσι αὐτῆ τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν μᾶς προσφέρεται μία εὐσύνοπτη θεώρησι τῆς σωκρατικῆς διανοήσεως. Ὁ Καθηγητῆς Giovanni Reale ἐκκινῶντας ἀπὸ τὴ βάση τοῦ γνῶθι σαυτὸν ἐπιστημαίνει τὴ σπουδαιότητα τοῦ προφορικοῦ λόγου ὡς μέσου γιὰ τὴν προσπέλασι τῆς διαλεκτικῆς καὶ τὸν ρόλο τῆς ψυχῆς ὡς οὐσιώδους παράγοντος τῆς ἀνθρώπινης υπάρξεως καὶ ὡς πηγῆς πασῶν τῶν ἀξιῶν. Ἡ πραγματεία συμπληρώνεται ἀπὸ μιὰν ἀντιστικτικὴν προβολὴν τῆς προσωπικότητος τῆς Ξανθίππης.

6. Γ. Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Topique, Nouvelle Rhétorique et Science du Droit*, Ἀθήνα 2008, σσ. 148.

Μετὰ τὴ συγγραφὴ τῆς μελέτης «*Τοπικὴ καὶ Ἐπιστήμη τοῦ Δικαίου*» (1980), ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Γ. Μητσόπουλος ἐπανέρχεται γιὰ νὰ ἀντικρούσει καὶ πάλι τὴ θεωρίαν τοῦ Viehweg «*Topik und Jurisprudenz*» καὶ τοῦ Perelman «*Traité de l'argumentation*» καὶ ὑπότιτλο «*La nouvelle rhétorique*», καὶ νὰ ἐπαναδιατυπώσῃ ὅτι ἡ τελολογικὴ δομὴ καὶ ἐρμηνεία τοῦ δικαίου καλύπτει ὡς σύστημα ὅλα τὰ προβλήματα ποὺ ἀνήγαγαν οἱ δύο ἀνωτέρω θεωρίαι σὲ αὐτοτελεῖς μεθόδους ἐρμηνείας καὶ ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου.

Β. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

1. Ὁλοκληρώθηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 2008 τὸ διάρκειας δύο ἐτῶν (ἐκκινήθη τὸν Μάρτιο τοῦ 2006) ἐρευνητικὸ πρόγραμμα «Ἡ ἔννοια τοῦ πολιτῆ στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία», ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Ἐπόπτου τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Εὐάγγελου

Μουτσοπούλου, με τή συμμετοχή έρευνητών του Κέντρου και με τή συμβολή μελετητών από τήν Ελλάδα και τήν αλλοδαπή και τελεί υπό έκδοσιν έντός του 2008.

2. Όλοκλήρωση τής συγγραφής του προγράμματος «Λεξικόν του Πρόκλου», τὸ ὁποῖο ἔχει λάβει ἔγκριση ἐκδόσεως έντός του ἔτους σέ συνέκδοση με Πανεπιστημιακές ἐκδόσεις τής Università Cattolica του Μιλάνου, Vita e Pensiero.

3. Έξυπνρήτηση και ἐνημέρωση ἐπιστημόνων ἐπισκεπτῶν. Κατὰ τὸν Σεπτέμβριο 2008 (1-15/09) ἐνημερωτική ἐπίσκεψη και συνεργασία ὡς πρὸς τὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα «Ἡ ὑποδοχὴ τής πλατωνικῆς φιλοσοφίας στους σύγχρονους Έλληνες στοχαστές», του ἐρευνητοῦ τής Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν κ. Mihai Vasile με τούς ἐρευνητές του Κέντρου, στὸ πλαίσιο ἐπιστημονικῶν ἀνταλλαγῶν μεταξύ Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας και Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

4. Έξυπνρήτηση και ἐπιστημονική καθοδήγηση φοιτητῶν, μεταπτυχιακῶν φοιτητῶν και ὑποψηφίῶν διδασκτόρων, ἀπὸ Ἀνώτατα Ἰδρύματα τής Ελλάδος και τής Ἀλλοδαπῆς.

5. Παράταση σύμβασης ἔργου βιβλιοθηκονόμου, κας Γεωργίας Δημητρίου, ἐπὶ ἓνα ἔτος γιὰ τὸ πρόγραμμα «Ταξινόμηση και Ἐκσυγχρονισμός τής Βιβλιοθήκης του Κέντρου Φιλοσοφίας».

6. Ἐγκριση Προγράμματος γιὰ τήν ψηφιοποίηση τής Ἐπετηρίδας του Κέντρου Φιλοσοφίας, Φιλοσοφία, ἀπὸ τὸν τόμο 1, 1971 – 38, 2008.

7. Ἐκλογή του κ. Ἀπόστολου Σταβέλα στήν προκηρυγμένη θέση ἐρευνητοῦ Δ' βαθμίδος (Ἰούνιος 2008).

8. Ἀνάληψη ὑπηρεσίας του κ. Δούκα Καπάνταη στή θέση ἐρευνητοῦ Γ' βαθμίδος (Ἰούλιος 2008).

9. Ἐγκριση ἐκπόνησης του νέου προγράμματος του Κέντρου με θέμα τή μελέτη και ἀνάδειξη ἀγνώστων και ἐλάχιστα μελετημένων πτυχῶν ἔργων ἀρχαίων Ἑλλήνων φιλοσόφων, ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν ἀρχαίων σχολιαστῶν τους. Ἡ διάρκεια του προγράμματος προβλέπεται τριετής λόγω του εὗρους τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν πηγῶν.

10. Διοργάνωση μηνιαίου Σεμιναρίου φιλοσοφίας διδασκόντων, με διαφορετικὸ κάθε φορά θέμα πὺ ἐπιλέγεται ἀπὸ τὸν ἐκάστοτε ὁμιλητὴ και τούς συμμετέχοντες στή Φιλοσοφικὴ Βιβλιοθήκη Ἑλλης Λαμπρίδη. Στὸ Σεμινάριο συμμετέχουν, οἱ Ἀκαδημαϊκοὶ του Κέντρου Φιλοσοφίας, κ.κ. Ε.

Μουτσόπουλος και Κ. Δεσποτόπουλος, ὁ Διευθυντὴς τῆς Βιβλιοθήκης κ. Λ. Μπενάκης, ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου, Καθηγητὲς Πανεπιστημίου, διδάκτορες καὶ ὑποψήφιοι διδάκτορες φιλοσοφίας, καὶ μεταπτυχιακοὶ φοιτητὲς. Τὸ Σεμινάριο τοῦ 2008 πραγματοποιήθηκε κατὰ τοὺς μῆνες Ἰανουάριο-Μαῖο καὶ συνεχίστηκε ἀπὸ τὸν Νοέμβριο τοῦ 2008 ἕως τὸν Δεκέμβριο 2008. Προβλέπεται ἡ συνέχειά του μέχρι τὸν Ἰούνιο τοῦ 2009.

[Μ. Πρωτοπαπᾶ-Μαρνέλη]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Τὸ ἔτος 2008 ἀποτελεῖ στὸν ἐρευνητικὸ προγραμματισμὸ τοῦ Κέντρου Ἐρευνῆς τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας ἔτος ὀλοκληρώσεως ὀρισμένων ἀπὸ τίς προγραμματισμένες ἔρευνές του, τίς ὁποῖες ἐκπονεῖ στὸ πλαίσιο τοῦ μεγάλου κύκλου ἐρευνῶν ὑπὸ τὸν γενικὸ τίτλο «Οἱ οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐπιπτώσεις τῆς μετανάστευσης στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία». Ἔτσι τὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα «Μετανάστευση στὴν Ἑλλάδα: Διεθνὲς καὶ κοινοτικὸ δίκαιο» μὲ ἐπιστημονικὸ ὑπεύθυνο τὸν Ἀκαδημαϊκὸ Καθηγητὴ κ. Γεώργιο Μητσόπουλο καὶ χρηματοδότηση τῆς Ἐπιτροπῆς Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν περατώθηκε μὲ τὴν ἐκδόση στὰ Δημοσιεύματα τοῦ ΚΕΕΚ, ὑπ' ἀριθ. 10, τῆς ἐκπονηθείσας ὑπὸ τοῦ Καθηγητῆ κ. Κωνσταντίνου Μαγκλιβέρα μελέτης μὲ θέμα: *Μετανάστευση καὶ Διεθνὲς Δίκαιο: Ἡ δράση τοῦ ΟΗΕ καὶ τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης.*

Ἡ ἔρευνα «Ἡ δευτέρη γενιὰ μεταναστῶν μεταξύ σχολείου καὶ ἐργασίας στὸν ἀστικὸ καὶ ἀγροτικὸ χῶρο» ἀποτελεῖ τὸ ἀφιέρωμα τῆς διπλῆς Ἐπετηρίδος τοῦ Κέντρου στὸν τόμο 8-9 πού θὰ ἐκδοθεῖ τὸ 2009.

Ἐπίσης, ὀλοκληρώθηκαν μὲ ἐπιτυχία ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς τοῦ Κέντρου οἱ ἐξῆς ἐπιτόπιες ἔρευνες: α) «Μετανάστευση καὶ κοινωνικοὶ μετασχηματισμοὶ τῆς οἰκογένειας στὴν Ἑλλάδα: Ἡ περίπτωση τῶν μικτῶν γάμων στὸν Ν. Αἰτωλοακαρνανίας τὴν περίοδο 1990 ἕως σήμερα» καὶ β) «Μετανάστες καὶ Λαθρομετανάστες», ἐνῶ συνεχίζονται τὰ προγράμματα γιὰ τίς «Ἐπιπτώσεις τῆς μετανάστευσης στὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία» μὲ ἐπιστημονικὸ ὑπεύθυνο τὸν Ἀκαδημαϊκὸ Καθηγητὴ κ. Κωνσταντῖνο Δρακάτο καὶ γιὰ τοὺς «Θαλάσσιους δρόμους τῆς παράνομης εἰσόδου καὶ ἐξόδου τῶν μεταναστῶν» μὲ ὑπεύθυνο τὸν Ἀκαδημαϊκὸ Καθηγητὴ κ. Γεώργιο Μητσόπουλο. Τὰ δύο αὐτὰ προγράμματα χρηματοδοτοῦνται ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Τέλος, τὸ Κέντρο δημιούργησε καὶ παρουσίασε τὴν ἐπιστημονικὴ πλατφόρμα τοῦ πιλοτικῆς προγράμματος γιὰ τὴν «Τηλεκπαίδευση στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν».

Οί έρευνητές του Κέντρου, εκπροσωπώντας το, παρουσίασαν σέ συνέδρια και επιστημονικές συναντήσεις, τόσο σέ έθνικό όσο και διεθνές επίπεδο, τά αποτελέσματα των έρευνών του, όρισμένα εκ των οποίων έγιναν δεκτά πρós δημοσίευση σέ εκδόσεις του έξωτερικού, ώς εξής:

Ή διευθύντρια κα Μ.-Γ. Λίλυ Στυλιανούδη καθήλυνε τίς τρέχουσες επιστημονικές έρευνες του Κέντρου και έπιμελήθηκε των εκδόσεων του Κέντρου, όπως αναφέρονται παραπάνω. Ήπίσης, εξέδωσε τό βιβλίο *Κοινότητα και Ψυχιατρική Μεταρρύθμιση: Ή εμπειρία της Εύβοιας 1988-2008*, Αθήνα: εκδόσεις ΤΟΠΟΣ (επιστημονική έπιμέλεια και συγγραφή μαζί με τον Στέλιο Στυλιανίδη). Ήπίσης, έπιμελήθηκε μαζί με τους Τζένη Καβουνίδη, Βασίλη Καρύδη, Ήρώ Νικολακοπούλου-Στεφάνου τον Β΄ Τόμο των Πρακτικών του Συνεδρίου με τίτλο: *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Ήμπειρίες – Πολιτικές – Προοπτικές*, Αθήνα: εκδόσεις ΙΜΕΠΟ.

Ή κα Άλίκη Βαξεβάνογλου, έρευνήτρια Β΄, συμμετείχε στο ιστορικό ντοκιμαντέρ «Ή γέννηση του ελληνικού έθνικού κράτους» (τρία επεισόδια των 50 λεπτών), που προβλήθηκε από την ΕΤ1 στις 25, 26 και 27 Μαρτίου 2008.

Ή κ. Νίκος Καμπέρης, έρευνητής Γ΄, στη μελέτη με τίτλο: «Γυναίκες της ύπαιθρου και τρόφιμα» έγραψε τον τόμο II με τίτλο: *Άπό την κόρη στη σύζυγο και από τή νοικοκυρά στην επιχειρηματία*, έκδοση Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Ήπιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής (ΚΕΚΜΟΚΟΠ), Αθήνα: GUTENBERG – Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Ήπιστήμης και Κοινωνικής Πολιτικής.

Ή κα Γιούτα Λάουτ-Μπάκα δημοσίευσε τά εξής άρθρα: α) *Nationale Identität und Wahrnehmung von Europa in Griechenland. Ansichten aus einem "alten" südosteuropäischen Mitgliedsland*. In Klaus Roth (Hg.) 2008, *Europäisierung von unten? Beobachtungen zur EU-Integration Südosteuropas*. Forost Arbeitspapiere Nr. 44, 2008. München: Forschungsverband Ost- und Südosteuropa, S. 27-42, 6) *Wer sind und woher stammen die Flüchtlinge auf Lesbos? Das soziale Profil von Bootsflüchtlingen auf der Insel Lesbos*. In *Dokumentation der 11. Europäischen Asylrechtstagung 2008 auf Lesbos «Wenn Flucht auf Mauern stößt»*. Mytilini, 17. September bis 24. September 2008, γ) *Bootsflüchtlinge in Lesbos vor hundert Jahren. Eine historische Rückblende*. In *Dokumentation der 11.*

Europäischen Asylrechtstagung 2008 auf Lesbos «Wenn Flucht auf Mauern stößt». Mytilini, 17. September bis 24. September 2008 και ὁ) Impressionen und Begegnungen im Hafnager Pagani auf Lesbos. In *Dokumentation der 11. Europäischen Asylrechtstagung 2008 auf Lesbos «Wenn Flucht auf Mauern stößt»*. Mytilini, 17. September bis 24. September 2008.

Ἐπίσης ἔκανε τὶς ἐξῆς ἀνακοινώσεις:

α) «Fluchtwege Türkei - Griechenland. Formen illegaler Einreise auf dem Land- und Seeweg an der Südostgrenze der EU». («Μορφές παράνομης εἰσόδου μεταναστῶν χωρίς ἔγγραφα στὴν Ἑλλάδα»). Ἀνακοίνωση στὰ γερμανικὰ στὸ συνέδριο «Hohenheimer Tage für Ausländerrecht 2008» μὲ θέμα «Μετανάστευση πρὸς τὴν Εὐρώπη».

β) «The social profile of boat refugees in Lesbos». Ἀνακοίνωση στὸ 11ο Εὐρωπαϊκὸ Συνέδριο περὶ Δικαίου Ἀσύλου ἀπὸ 17.09.2008 μέχρι 24.09.2008 στὴ Λέσβο (μετὰ ἀπὸ πρόσκληση τοῦ Διακοινικοῦ Ἰδρύματος τῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας στὴ Ρηνανία).

Ἡ κα Ἀγγελικὴ Ἀθανασοπούλου δημοσίευσε μαζί μὲ τοὺς Εὐθ. Παπαταξιάρχη καὶ Π. Τοπάλη τὸ βιβλίον *Κόσμοι τῆς Οἰκιακῆς Ἐργασίας: Φύλο, μετανάστευση καὶ πολιτισμικοὶ μετασχηματισμοὶ στὴν Ἀθήνα τοῦ πρώτου 21ου αἰῶνα*, Ἀθήνα: Πανεπιστήμιο Αἰγαίου καὶ Ἀλεξάνδρεια, καθὼς καὶ τὰ ἐξῆς ἄρθρα:

1. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (2008). Ἀλβανίδες ἔμμισθες οἰκιακὲς ἐργαζόμενες στὴν Ἀθήνα: Διαχείριση τῆς ἐργασιακῆς καὶ ἔμφυλης ταυτότητας στὸ πλαίσιο τῆς μεταναστευτικῆς ἐμπειρίας. Στὸ Τζένη Καβουνίδη, Βασίλης Καρύδης, Ἡρώ Νικολακοπούλου - Στεφάνου, Μ.-Γ. Λίλυ Στυλιανούδη (ἐπιμ. ἔκδοσης), *Μετανάστευση στὴν Ἑλλάδα: Ἐμπειρίες - Πολιτικὲς - Προοπτικὲς*, Τόμος Β', Ἀθήνα: ἐκδόσεις ΙΜΕΠΟ, σσ. 272-285.

2. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (2008). «I don't want to have a boss over my head»: Changing patterns of paid domestic work among Albanian women in Athens. Στὸ διαδικτυακὸ τόπο τοῦ Multicultural Centre Prague. (Ἀναρτήθηκε στὶς 15.4.2008 στὴν ἠλεκτρονικὴ διεύθυνση: www.migrationonline.cz/
<http://www.migrationonline.cz/e-library/?x=2088097>)

Ὁ κ. Κωνσταντῖνος Θεριανός δημοσίευσε στὰ Πρακτικά τοῦ Συνεδρίου τοῦ ΙΜΕΠΟ τὴν εἰσήγησή του μὲ τίτλο: «Ἀντισταθμιστικά Προγράμματα Ἀγωγῆς γιὰ Ἀλλοδαποὺς Παλινοστοῦντες Μαθητές». Ἐπίσης, δημοσίευσε στὰ Πρακτικά τοῦ Διεθνoῦς Συνεδρίου τῆς Παιδαγωγικῆς Ἑταιρείας Ἑλλάδος τὴν εἰσήγησή του μὲ τίτλο: «Τριτοβάθμια Ἐκπαίδευση καὶ Ἀλλοδαποὶ Μαθητές: Ἀποκλεισμός μέσα ἀπὸ τὴν Ἔνταξη».

[Μ.-Γ. Αἴλυ Στυλιανούδη]

ΓΡΑΦΕΙΟ ΕΡΕΥΝΑΣ ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ

Κατά τὸ ἔτος 2008, τὸ Γραφεῖο Διεθνῶν καὶ Συνταγματικῶν Θεσμῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, συνέχισε τὴν ἐρευνητικὴ δραστηριότητα γιὰ τὸ καθοριστὸς τοῦ Ἑλληνα ναυτικοῦ σύμφωνα μὲ τις ρυθμίσεις διεθνῶς, κοινοτικῆς καὶ ἐθνικῆς προέλευσης, τὸ πρόγραμμα γιὰ τοὺς τίτλους κυριαρχίας τῆς Ἑλλάδος καὶ ξεκίνησε πρόγραμμα σχετικὸ μὲ τὴ διεθνή προστασία τῶν πολιτιστικῶν ἀγαθῶν.

Στὴ σειρά δημοσιευμάτων τοῦ Γραφείου ἐξέδωσε μελέτη τοῦ Ἰω. Στριμπὴ μὲ τίτλο: *La manifestation des lacunes en droit international public*.

Συνέχισε τὴ συνεργασία γιὰ τὴ διεθνή προστασία τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων μὲ τὸ δίκτυο τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν.

Ἐπίσης, μὲ χρηματοδότηση τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν συνέχισε τὴ συνεργασία στὸ πλαίσιο τῆς Israeli - Palestinian Science Organization.

Ὁ Καθηγητὴς Ἐμμανουὴλ Ρούκουνας, Ἀκαδημαϊκὸς καὶ Ἐπόπτης τοῦ Κέντρου, ἐξελέγη πρῶτος Ἀντιπρόεδρος τοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Διεθνῶς Δικαίου στὴ Γενεύη. Ἀνακηρύχθηκε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 2008 ἀπὸ τὴ Σύγκλητο τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἐπίτιμος Καθηγητὴς τῆς Νομικῆς Σχολῆς. Δίδαξε μὲ χορηγία τοῦ Ἰδρύματος Ἀλέξανδρος Ὠνάσης Διεθνῆς Δίκαιο στὰ Πανεπιστήμια τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν Yale, Berkeley, Virginia, Baltimore καὶ City University of New York. Μετέσχε σὲ ἡχογραφημένα ψηφιοποιημένα μαθήματα τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν γιὰ τὴ διάδοση τοῦ διεθνῶς δικαίου.

Τέλος, οἱ συνεργάτες τοῦ Γραφείου κα Κ. Βασιλικῶ, κ. Ἰω. Στριμπὴ καὶ κ. Κ. Σαλωνίδης μετεῖχαν σὲ συνέδρια μὲ θέματα σχετικὰ μὲ τὴ μετανάστευση ἐργατικῶν δυναμικῶν καὶ τις διαδικασίες εὐρωπαϊκῆς ἐνσωμάτωσης μετὰ τὸ 1989/91 (Βέλγιο), τὸ διεθνῆς ἀνθρωπιστικὸ δίκαιο, τὴ Γενοκτονία καὶ τὴ Διεθνή Ὄργάνωση (Ἀθήνα).

[Ἐμμανουὴλ Ρούκουνας]

ΓΡΑΦΕΙΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Τὸ Γραφεῖο Οἰκονομικῶν Μελετῶν, τοῦ ὁποῖου ἔχω τὴν ἐποπτεία, ἀνέπτυξε κατὰ τὸ ἔτος 2008 τὴν ἀκόλουθη δράση:

Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα τῶν κ.κ. Ἀ. Καραγιάννη καὶ Χ. Μπαλόγλου μὲ θέμα «Ἡ ἐπιχειρηματικότητα στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ οἰκονομία», ἡ ὁποία καὶ ἐκδίδεται στὴ σειρά Μελέτες ὡς ἡ ὑπ' ἀριθ. 8.

Συνεχίσθηκαν οἱ ἔρευνες μὲ θέματα: «Ἡ ἀπασχόληση στὴν ἐλληνικὴ οἰκονομία: Διαπιστώσεις καὶ προοπτικὲς» καὶ «Τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τῆς ἐλληνικῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας».

Ἐγκρίθηκε καὶ ἄρχισε ἔρευνα μὲ θέμα «Στατιστικὲς τῶν Ἑλληνικῶν Ἀνονύμων Ἐταιρειῶν: 1909-1929».

[Κωνσταντῖνος Δρακάτος]

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

	Σελ.
ΓΕΣΙΟΥ-ΦΑΛΤΣΗ ΠΕΛΑΓΙΑ. – Ὁ δικαστικὸς ἔλεγχος τῶν νόμων ὡς πα- ράγοντας διαπλάσεως τοῦ κοινοῦ εὐρωπαϊκοῦ νομικοῦ πολιτισμοῦ. Εἰσιτή- ριος λόγος τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τῆς στὴν Ἀ- καδημία	77
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Οἱ ἀρχέγονοι ἄνθρωποι καὶ ἡ πρό- βαση πρὸς τὸν πολιτισμὸ (Πλάτωνος Πρωτογόρας 321b-322b)	61
ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Ἡ οἰκονομικὴ ὡς πειραματικὴ ἐπιστήμη. Λόγος τοῦ ἀναλαμβάνοντος Προέδρου	9
ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Προσφώνησι τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους Μητροπολίτου Διοκλείας κ. Καλ- λίστου (Ware) στὴν Ἀκαδημία	27
ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Προσφώνησι τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ὑπο- δοχὴ τοῦ ξένου ἐταίρου κ. Prosper Weil στὴν Ἀκαδημία	45
ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Προσφώνησι τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ὑπο- δοχὴ τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κας Πελαγίας Γέσιου-Φαλτση στὴν Ἀκαδημία	73
ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Ἀνακοίνωσι τοῦ ἐρευνητικοῦ ἔργου τῶν κ.κ. Ἀναστασίου Καραγιάννη καὶ Χρήστου Μπαλόγλου, «Ἡ ἐπιχειρηματικό- τητα στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ οἰκονομία»	129
ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Τὸ πρόβλημα τῶν συσσωρευμένων διαφρω- τικῶν ἀδυναμιῶν τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας	139
ΔΡΑΚΑΤΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. – Ἐκθεσι τῶν πεπραγμένων τοῦ Γραφείου Οἰκονομικῶν Μελετῶν κατὰ τὸ ἔτος 2008	167
ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, Μητροπολίτης Περγάμου. – Παρουσίασι τοῦ ἀντε- πιστέλλοντος μέλους Μητροπολίτου Διοκλείας κ. Καλλίστου (Ware) κατὰ τὴν ὑποδοχὴ του στὴν Ἀκαδημία	28

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ - ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ ΧΡΗΣΤΟΣ. – Ανακοίνωση του έρευνητικού έργου «Ἡ επιχειρηματικότητα στήν ἀρχαία ἐλληνική οἰκονομία»	129
ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ. – Παρουσίαση τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κας Πελαγίας Γέσιου-Φαλτσῆ κατά τήν ὑποδοχή της στήν Ἀκαδημία	74
ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ ΧΡΗΣΤΟΣ, ἔλεγε ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ - ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ ΧΡΗΣΤΟΣ	
ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ ΛΥΔΙΑ. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου κατά τὸ ἔτος 2008	153
ΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΛΛΑ ΤΕΡΕΖΑ. – Ἡ θεμελίωση τοῦ ἀρχαίου σκεπτικισμοῦ	107
ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ-ΜΑΡΝΕΛΗ ΜΑΡΙΑ. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας κατά τὸ ἔτος 2008	158
ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Γραφείου Ἐρευνας Διεθνῶν καὶ Συνταγματικῶν Θεσμῶν κατά τὸ ἔτος 2008	166
ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ. – Παρουσίαση τοῦ ξένου ἐταίρου κ. Prosper Weil κατά τήν ὑποδοχή του στήν Ἀκαδημία	46
ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΗ ΛΙΑΥ Μ.-Γ. – Ἐκθεση τῶν πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας κατά τὸ ἔτος 2008	162
WARE ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ, Μητροπολίτης Διοκλείας. – Ὁ ἄνθρωπος ὡς «μυστήριον»: Ἡ ἐνότητα τοῦ προσώπου κατά τοὺς Ἑλληνας Πατέρες. Εἰσιτήριο λόγος τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κατά τήν ὑποδοχή του στήν Ἀκαδημία	32
WEIL PROSPER. – Toujours le même et toujours recommencé: Les thèmes contrastés du changement et de la permanence du droit international. Εἰσιτήριο λόγος τοῦ ξένου ἐταίρου κατά τήν ὑποδοχή του στήν Ἀκαδημία	49

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Έκτύπ.: Στέλιος Α. Τσαλέπας, Μυκάλης 34, 10435 Άθήνα, Τηλ. 210 34.63.161

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΑΝ

ISSN 0369-8106